

АСОЦІАЦІЯ ДОСЛІДНИКІВ ГОЛОДОМОРІВ В УКРАЇНІ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Олександра Веселова, Василь Марочко, Ольга Мовчан

ГОЛОДОМОРИ В УКРАЇНІ

1921–1923 * 1932–1933 * 1946–1947

Злочини проти народу

Видання третє, доповнене

Дрогобич
Видавнича фірма
«ВІДРОДЖЕННЯ»
2008

УДК 821.161.2-32-312.6
ББК 63.3(4Укр)6-4
В 38

Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М.

В 38 Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947.
Злочини проти народу. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2008. – 273 с. – С. 274-286 (рекомен. літер.).
ISBN 978-966-538-199-0

У книзі на основі архівних й опублікованих джерел та спогадів-свідчень людей розповідається вперше в Україні та світі однією книгою про три радянські голодомори, їх причини і наслідки.

Для науковців, викладачів навчальних закладів, вчителів, краєзнавців, молоді, школярів, широкого читацького загалу.

УДК 821.161.2-32-312.6
ББК 63.3(Укр)6-4

Літературний редактор
Ярослав Радевич-Винницький

Автори та видавці вдячні
Мовчану Володимирі Петровичу
за фінансове сприяння виданню
цієї книжки

ISBN 978-966-538-199-0

© Веселова О. М., 2008 р.
© Марочко В. І., 2008 р.
© Мовчан О. М., 2008 р.
© ВФ «Відродження», 2008 р.

Шановний Читачу!

Демократичний лад незалежної України дає можливість уперше в останні сторіччя вивчати нашу власну національну історію і критично поглянути на самих себе, сусідів, людей різних національностей, які живуть на нашій землі.

Асоціація дослідників голодоморів в Україні прагне вивчити причини, характер і наслідки голодоморів, що випали на долю українців у ХХ столітті, донести здобуті знання до народу. По-заяк держава зовсім не надає Асоціації ніякої фінансової допомоги, ми зверталися і звертаємося із закликом до наших громадян: допоможіть збирати свідчення про голодомори в різних областях України від старших людей, які самі пережили голод чи їхні родичі, і знають про ці національні трагедії з перших вуст! Не даймо престарілим людям понести з собою в могилу надзвичайно важливу соціальну інформацію, так необхідну для пізнання хижої природи московського імперіалізму та причин жахливого сплюндрування України в ХХ сторіччі.

Науковці Інституту історії України НАНУ – члени Асоціації – створили книгу, яку Ти, шановний читачу, взяв до своїх рук. Її не можна читати спокійно. Вона наповнена залізно-правдивими фактами страшного злочинного геноциду української нації, що його із сатанинською послідовністю коїв московський імперіалізм впродовж ХХ сторіччя! Подумай, твої прадід, прабаба, дід, бабця, батько, мати замордовані тільки за те, що були українці. Тож невже залишишся байдужим до долі нації після прочитання цієї книжки?!

Напиши до нас.

*Голова Асоціації дослідників
голодоморів в Україні*

Левко ЛУК'ЯНЕКО

ПЕРЕДМОВА

Минають скорботні роковини національної трагедії українського народу – 75-та річниця голодомору в Україні, заподіяного комуністичним режимом шляхом ліквідації селянських господарств, здійснення політики розкуркулення та визиску, грабіжницьких хлібозаготівель, конфіскації майна, застосування натуральних штрафів, податків, насаджування грошових і продуктових повинностей, функціонування системи сталінської публічної інквізиції – політичних та соціальних чисток, використання зброї масового голодового винищення селян – „чорних дошок“, соціально-адміністративного покріпачення колгоспного селянства. Рік Пам’яті та Скорботи, проголошений Президентом України Віктором Ющенком у 2008 р., завершується, але в серцях і душах українців залишатиметься вічна туга про полеглих від голоду українських селян.

Фізичне винищення українських хліборобів штучним голодом – свідома і спрямована терористична акція, мета і завдання якої формувалися та здійснювалися протягом 1928–1933 рр., хоча тактика і стратегія їх упокорення становила основне кредо марксизму та особливо лєнінізму, тобто ідеології і практики соціального протистояння, перманентного громадського конфлікту, класової ненависті. Вождів комуністичного режиму непокоїла могутня хвиля українізації, неприхована ненависть українців до поневолювачів, безмежна любов українського хлібороба до власної землі, самотутність культури та соціально-економічного укладу життя.

Українців позбавляли Батьківщини, мови, культури, винищували родовід, обкрадали духовно, морили голодом, вбивали і примушували мовчати. Деякі політики і тепер намагаються не допустити поширення повної і вичерпної правди про творців голодомору, тому вигадують псевдо-наукові концепції про спільну історію і „спільну трагедію“, про голод скрізь і ніде, про інтернаціональний голодомор в СРСР, про

його совіцьку уніфікацію. Занадто багато безіменних могил в Україні, щоб і надалі продовжувати їх безсоромне замовчування та маскування якоюсь „всеобщей трагедией“, яку Російська Федерація офіційно не визнала, навіть на власній території. Ми маємо постійно нагадувати про трагічне минуле, про жахливу духовну і соціальну руїну українського народу, повернути історичну справедливість – всенародно вшанувати та увічнити пам'ять убієнних голодомором українських селян.

Боляче усвідомлювати той ганебний для новітньої історії факт, коли 28 листопада 2006 р. половина депутатів Верховної Ради України не підтримала закон про визнання голодомору геноцидом. Вони відмовилися надати офіційну довідку про смерть мільйонів українських хліборобів, полеглих на родючих чорноземах від злочинної політики тоталітарного комуністичного режиму. Коли помирає рідна людина лікар засвідчує факт смерті, а 217 депутатів, сповідуючи камерно-ідеологічні принципи, уникли політико-правової оцінки явного злочину – вбивства щонайменше 7 мільйонів українських хліборобів Виникає питання про „народність“ таких обранців. Якщо вони не захистили світлої пам'яті померлих, то чи спроможні щиро перейматися соціальними проблемами живих.

Голодомор – глобальна репресивна політика радянської держави. Він довершив фізичне винищення українських селян, яке послідовно та неухильно відбувалося з січня 1918 р., тобто від початку більшовицької окупації України. Запроваджуючи ідеологією соціал-комунізму, тобто утопічного царства соціальної рівності для найбідніших верств суспільства, більшовики діяли за принципом римських імператорів: „поділяй і володаруй“. Ленінська теорія класової боротьби, прагматично застосована Сталіним, розколола селян на так звані антагоністичні соціальні групи – бідняків, середняків, куркулів, пролетарів, унеможливила загальний селянський виступ проти тоталітарного режиму. Війна держави проти власного народу завершилася перемогою: репресіями, розстрілами, терором, голодомором.

Злочин голодомору 1932–1933 рр. – не історична минувшина, а глибока фізична та духовна недуга, яка нестерпним болем шматує пам'ять очевидців. Вони залишають нас, відходять у минуле, відтак згасає і народна пам'ять про геноцид українського народу. Наш святий обов'язок – вшанувати та увічнити пам'ять про безвинно полеглих українських селян. Ми маємо виконати його для відновлення історичної

правди, для нашого прозріння, особистого і суспільного каяття, розкріпачення свідомості, духовного зцілення людей від страшного шоку, заподіяного політичним терором та голодомором. Безпам'ятство і бездуховність, як ракова пухлина, роз'їдають душу нації – її історію, культуру, традиції, самобутність.

Голод розпочався з руйнування церкви, тобто храму Віри та християнської обрядовості. Активісти, не маючи нічого святого за душею, ламали церковну оздобу, глумилися над духовними витоками нації а Різдвані та Великодні дзвони 33-го року мовчали у вимерлих селах, не били на сполох. Люди почали звикати до щоденної і масової смерті, яка перестала викликати у них почуття страху і святості. Випадки людодійства свідчили про мутацію людської психіки, про ланцюгову реакцію розпаду моральності, затьмарену голодом. Селяни помирилися на хуторах і вулицях великих міст, не маючи посвідчень особи, гинули безіменними, а їхні гуртові могили залишаються невідомими. Вони зникли безвісти: ні могили, ні хреста.

Відаючи данину пам'яті жертвам голодоморів 20–40-х рр. в Україні, ми прагнемо не помсти, а справедливості, верховенства моральних принципів над аморальністю, права над беззаконням, християнських заповідей над ідеологічними догмами, домагаємося повернення історичної правди. Пам'ять передбачає не лише скорботу чи спокуту, бо вона є той самий Суд Часу – неблаганний і неминучий, що воздає кожному по їх діянням, перевіряючи здатність і спроможність суспільства подолати політико-ідеологічні перешкоди задля увічнення шани по убієнних голодомором українських селян. Це і є той момент істини, коли треба пам'ятати про смерть.

Дослідження українських голодоморів розпочалося в Україні наприкінці 80-х рр., а протягом 1989 р. з'явилися перші публікації архівних документів, друкувалися статті. Історики видали серію документальних збірників, упорядкували серію книг – спогадів очевидців голодомору. За 75 років, починаючи з 1933 р., про голод опубліковано понад 12 тисяч статей, монографій, збірників документів, матеріалів конференцій, з них лише протягом 2003–2008 рр. близько 6 тисяч. Для українських істориків, які професійно досліджують причини та наслідки голодомору 1932–1933 рр., не викликає жодного сумніву факт геноциду українського народу.

Світова громадськість визнає історичний факт голодомору в Україні 1932–1933 рр. Парламенти багатьох країн світу висловили полі-

тичну та правову оцінку голодомору, засвідчивши тим самим співчуття українському народові. Першою країною, яка визнала голодомор в Україні геноцидом, була Естонія, ухваливши відповідну декларацію 20 жовтня 1993 р. Подібний крок здійснила Австралія 28 жовтня 1993 р., Сенат якої вважає голодомор в Україні геноцидом. До них приєдналися парламенти та урядові установи інших країн – Канади (2003), Угорщини (2003), Грузії (2005), Польщі (2006), Парагваю (2007), Колумбії (2007), Латвії (2008), Литви (2008), Мексики (2008), а загалом понад 15 країн світу визнали голодомор геноцидом. У 2003 р. 25 країн підписали Спільну заяву Генеральної Асамблеї ООН про Великий голод 1932–1933 р. в Україні, засудивши тим самим злочин проти мирного населення. Намагання української дипломатії переконати провідні країни світу в необхідності визнання голодомору геноцидом та ухвалити відповідну резолюцію в ООН, не знаходить підтримку з боку Російської Федерації. Вона не визнає голодомору в Україні злочинном, а також на власній території – Кубані та Поволжжі. Зробити цей гуманний вчинок перешкоджає та обставина, що Російська Федерація є правонаступницею СРСР, насправді її відверті імперські амбіції.

Тернистим видався шлях політико-правового визнання голодомору геноцидом українським парламентом. 14 травня 2003 р. відбулося засідання Верховної Ради України щодо вшанування пам'яті жертв голодомору, ухваливши 15 травня відповідну постанову, у якій голодомор визнавався геноцидом, тобто започатковано історичний факт політичної оцінки злочину проти людяності. Наступним кроком стала підготовка науково-історичної доказової бази для юридичного обґрунтування кваліфікації правової оцінки голодомору. 4 листопада 2005 р. Президент України В. Ющенко видав Указ „Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні“, яким зобов'язав Кабмін України вжити невідкладних заходів для підготовки та подання законопроекту щодо політико-правової оцінки факту голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Протягом року відбувалася активна науково-пошукова та громадсько-просвітницька робота, яка завершилася поданням законопроекту „Про Голодомор 1932–1933 років в Україні“. За нього проголосували 233 народних депутати, відтак він набув чинності Закону. Згідно статті першої голодомор є геноцидом українського народу, публічне заперечення якого визнано наругою над пам'яттю мільйонів жертв, приниженням гідності українського народу і є протиправним.

Його прийняття надало громадським організаціям правових підвалин для розгортання конструктивної пошукової та просвітницької діяльності. Завдяки розпорядженню Президента України В. Ющенка створено робочу групу з розробки концепції спорудження Меморіалу жертв голодомору, а 24 листопада 2007 р. Указом Президента України 2008 рік оголошено „Роком пам’яті жертв Голодомору“. Кабінет Міністрів України затвердив 27 лютого 2008 р. Концепцію загальнодержавної національно-культурної програми дослідження голодоморів в Україні.

Книга, яку ми видаємо, написана згідно вимог саме Державної програми вивчення причин та наслідків трьох голодоморів в Україні – 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 років. Вона суголосна Закону Верховної Ради України від 28 листопада 2006 р. „Про Голодомор 1932–1933 років в Україні“, яким передбачено поширення інформації про голодомори в Україні шляхом вивчення їхніх причин та трагічних наслідків.

Книгу підготували: кандидат історичних наук О. М. Веселова („Повоєнний радянський голодомор (1946–1947 рр.“); доктор історичних наук В. І. Марочко („Голодомор-геноцид 1932–1933 років в Україні“); доктор історичних наук О. М. Мовчан („Перший голод в радянській Україні (1921–1923 рр.“).

Автори висловлюють щире вдячність патріотові-українцю Володимиру Мовчану за фінансування видання цієї книги.

*Василь Марочко,
доктор історичних наук,
керівник Центру дослідження геноциду
українського народу*

ПЕРШИЙ ГОЛОД В РАДЯНСЬКИЙ УКРАЇНІ

(1921–1923 рр.)

Коли в Україні з'явилися публікації про голод 1932–1933 рр., у них нерідко висувалася така думка: ця трагічна подія десятиріччями замовчувалася, на відміну від голоду 1921 р., причини і наслідки якого достатньо висвітлені істориками, але залишаються малоз'ясованими деякі його політичні та соціально-національні аспекти. Історія голоду на півдні України була грубо спотворена радянською історіографією задля приховування антиукраїнської продовольчої політики ленінського керівництва. По-перше, замовчувалися причини лихоліття, пов'язані з колоніальним статусом Української СРР, її політичною залежністю від московського центру. По-друге, навмисно применшувалися тривалість й інтенсивність українського голоду, який не поступався поволзькій трагедії. По-третє, викачування продовольчих ресурсів України для забезпечення армії і промислових центрів Російської Федерації трактувалося як „братерська допомога трудящих УСРР голодуючому Поволжю“. Крім того, добродійна діяльність іноземних благодійницьких і релігійних організацій трактувалася як підризна, спрямована проти радянської влади. Проте архівні документи, відкриті для істориків після падіння комуністичного режиму і проголошення незалежності України, відтворюють справжню картину першого радянського голодомору в Україні.

ВИКАЧУВАННЯ ХЛІБА З УКРАЇНИ – ГОЛОВНА ПРИЧИНА ГОЛОДУ НА ЇЇ ТЕРИТОРІЇ

Голод 1921–1923 рр. не був локальним явищем. Він вразив основні хлібовиробні регіони колишньої Російської імперії – Поволжя, Північний Кавказ та південні губернії України і був спричинений післявоєнною господарською розрухою, жорстокою посухою 1921 р. та згубною для народного господарства економічною політикою більшовиків. Однак в УСРР, яка порівняно з РСФРР мала кращий продовольчий стан, катастрофічне загострення продовольчої кризи зумовило підлегле становище формально незалежної республіки щодо московського центру. Розглянемо політико-економічні обставини, що призвели до першого радянського голоду в Україні, залучаючи архівні документи.

Воєнні дії Першої світової та громадянської воєн, що точилися на території України майже сім років (з літа 1914 р.), завдали величезної шкоди її народному господарству, воно становило жахливу картину спустошення: висаджені в повітря домни, затоплені ґрунтовими водами шахти, зруйновані залізничні мости, понівечені пожежами заводські будівлі. Промислове виробництво республіки скоротилося в 10 разів. Залишаючи чорноморські порти, французькі інтервенти й білогвардійці захопили чимало пароплавів. Було виведено з ладу третину залізниць. Провідна металургійна промисловість мала лише одну невелику діючу домну піч на Петровському заводі в Єнакієвому.

Війна підірвала продуктивні сили сільського господарства. Продукція тваринництва і рільництва зменшилася майже на третину. 1920 р. в Україні було зібрано лише 768,5 млн. пудів зерна – менше половини середньорічного валового збору 1909–1913 рр., який складав 1,7 млрд. пудів. Кількість великої рогатої худоби (порівняно з 1916 р.) скоротилася на 15,5%.

Тваринництво й рільництво постраждали від військових дій та загальної мілітаризації економіки. До війська мобілізували найбільш працездатну частину села – близько третини дорослого чоловічого населення. З них було вбито, поранено і потрапило у полон 1 млн. 338 тис. чоловік. Широке використання кінноти

у бойових діях спричинило загибель робочої худоби. За 1916–1920 рр. кількість коней в сільському господарстві скоротилася на 15%. Внаслідок перебудови економіки на воєнний лад і зруйнування підприємств сільськогосподарського будівництва, погіршилося постачання селянських господарств знаряддями виробництва. Продукція сільськогосподарського машинобудування становила лише 4,2% довоєнного рівня. Імпорт сільськогосподарської техніки, що забезпечував у передвоєнні роки половину потреб сільського господарства в реманенті і машинах, було припинено, а відтак лише чверть селянських господарств України мала інвентар. Занепад продуктивних сил негативно позначився на врожайності сільськогосподарських культур.

Поряд з негативними соціально-економічними наслідками війни негативно позначалася на розвитку рільництва землеупорядкованість. Земельні переділи, які безперервно продовжувалися до 1923 р., також призводили до скорочення засівних площ й погіршення їх обробітку. Крім того, в ході аграрної революції, що мала на меті „осереднячування“ села, зменшилася кількість великих заможних селянських господарств і відповідно впала товарність сільськогосподарського виробництва.

Криза сільського господарства позначилася на погіршенні харчування населення. Карткова система, що існувала у містах з 1920 до жовтня 1921 рр., не забезпечувала прожиткового мінімуму. Робітники і службовці отримували за картками лише четверту частину продуктів, котрі споживали, а решту – купували на ринку. Але товари за вільними цінами були для них малодоступні. Міське населення недоїдало. Насамперед, скоротилося споживання м'яса, молока, проте й хліба не було досить. Порівняно з довоєнним часом взимку 1920 р. добова калорійність харчування городянина в Україні скоротилася з 3 тис. 458 калорій до 2 тис. 582 калорій. Особливо знизився рівень харчування робітників у великих промислових центрах. Їх добовий раціон становив 2 тис. 281 калорію, або 75% прожиткового мінімуму, хоч пересічно калорійність харчування міського населення була дещо вищою – 2 тис. 731 калорія. Навесні 1921 р. вона впала до 2 тис. 391 калорії, оскільки пайок у містах було скорочено до чверті фунта хліба, тобто до 100 г, але і його видавали не щодня. „Ніколи такого недоїдання, такого голоду, як протягом пер-

ших років своєї диктатури, робітничий клас не зазнавав“, – відзначав В. Ленін у доповіді про продподаток на зборах секретарів та відповідальних представників осередків РКП(б) м. Москви і Московської губернії 9 квітня 1921 р.

Щоб постачати продовольством армію, партійно-державний апарат, робітників заводів за умов скорочення продуктивності і товарності сільськогосподарського виробництва, радянська влада заборонила торгівлю і вилучала продукти харчування у селян шляхом реквізицій, розміри яких визначалися потребами держави в продовольстві. Оскільки державне завдання на заготівлю хліба та іншої сільськогосподарської продукції „розверстувалося“ по губерніях, повітах і волостях залежно від того, що і де можна було взяти, така хлібозаготовча політика отримала назву продрозкладки. Здійснювалася розкладка репресивними методами. За виконання завдання з хлібоздачі у кожному конкретному селі відповідала, як і під час кріпацтва, сільська громада, тобто діяла кругова порука селян. Стягували розкладку озброєні загони, подібно до збирання данини (полюддя) в Київській Русі. В обмін на вилучене у селян продовольство держава зобов'язувалася безплатно надавати промислову продукцію. Однак та невелика кількість продукції, що вироблялася, спрямовувалася насамперед на воєнні потреби та забезпечення міст. До села вона практично не доходила.

В епіцентр такої політики Україна потрапила у 1919–1920 рр. VIII конференція РКП(б) (грудень 1919 р.), розглядаючи питання про радянську владу в Україні, дійшла висновку, що в республіці мають бути збережені основні принципи радянської розкладкової політики хлібозаготівель.

Розкладка діяла на сільське виробництво, як кислота на метал. Воно скорочувалося до обсягу, що задовольняв тільки внутрішні потреби селянина. Коли виявилось, що продавати продукцію забороняють, селянам не залишалося сенсу освоювати всю одержану землю. Посівні площі катастрофічно скорочувалися.

Руйнівні наслідки продрозкладки навіть перевищували збитки, спричинені війною. Так, найбільший дефіцит селянських засівів виник не на території, де відбувалися основні воєнні дії (Одеська, Київська, Донецька, Катеринославська, Волинська

і Подільська), а саме там, де активно виконувався план хлібозаготівель (Чернігівська, Полтавська, Харківська губернії).

Розкладка незабаром поширилася мало не на все, що вироблялося селянами. Село чинило опір конфіскації хліба та іншої сільськогосподарської продукції. Тому на допомогу працівникам Народного комісаріату продовольства (Наркомпроду – органу, спеціально утвореному радянською владою для формування і розподілу державного хлібного фонду в умовах заборони торгівлі. – *Авт.*) із промислових центрів республіки прибули озброєні робітничі продовольчі загони (продзагони). Однак, незважаючи на активну діяльність цих загонів, державна розкладка у першій половині 1920 р. майже провалилася, оскільки органи радянської влади, в тому числі й каральні, перебували на стадії формування.

З другої половини 1920 р. заготівлі вдалося істотно збільшити. У районах збройного опору селянства активно використовувалися червоноармійські частини, керовані відомими полководцями громадянської війни В. Блюхером, П. Дибенком, Г. Котовським, О. Пархоменком та ін. Сприяли регулярній армії сформовані партійними і профспілковими організаціями частини особливого призначення (ЧОН), які склалися з робітників і селян-незаможників. Всього за рік держава заготовила в Україні 71,5 млн. пудів хліба проти 10,5 млн. пудів за 1919 р.

Гіркий досвід двох років примусив В. Леніна переглянути відносини з селянами, але зовсім не в бік скасування розкладки. На VIII Всеросійському з'їзді рад в грудні 1920 р., де розглядався план ГОЕЛРО, він заявив, що без хлібного фонду, утвореного продрозкладкою, неможливо навіть підходити до великих завдань електрифікації Росії. З'їзд прийняв закон про примусове визначення державою посівних площ для кожного селянського господарства – своєрідну посівну розкладку. Таким шляхом думали присилувати селян сіяти стільки, скільки потрібно державі.

Однак нові селянські повстання і заворушення в армії змусили-таки більшовиків схаменутися. Розісланий на місця закон про посівну розкладку залишився на папері. Ленін проголосив заміну продовольчої розкладки суворо фіксованим, меншим за обсягом, податком і дозволив продавати лишки продукції на ринку.

Внаслідок воєнних дій на території України, основний тягар продрозкладки 1920 р. припав на зернові райони Росії. Але після припинення військових дій більшовицький уряд вирішив повністю вилучити хлібні лишки в українському селі. Запровадження ленінського декрету про продподаток затрималося до наступного врожаю.

Хлібозаготівельну політику за розкладкою визначили постанови ВУЦВК (Всеукраїнського центрального виконавчого комітету. – *Авт.*) про введення продподатку з врожаю 1921 р. і РНК УСРР про зменшення зернової розкладки на врожай 1920 р. Зокрема, постанова РНК ухвалювала:

1. Волинську, Катеринославську, Харківську і Чернігівську губернії, які виконували найбільший відсоток хлібної розкладки і які налічують найбільшу кількість селянських господарств, на яких тяжко відбивалася ця розкладка, цілком звільнити від виконання частини її, що залишилася.

2. Для решти губерній відповідно до загального економічного стану і відсоткові виконаної по сей час хлібної розкладки встановити таку скорочену частину розкладки, що є обов'язковою до здачі негайно після засівної кампанії в розпорядження державних продовольчих органів: Олександрівська – 15000 тис. пудів; Полтавська – 13000 тис.; Кременчуцька – 6000 тис.; Київська – 9000 тис.; Одеська – 3000 тис.; Миколаївська – 3000 тис.; Донецька – 2000 тис.; Подільська – 1 000 тис. пудів.

Головною метою збереження продовольчої розкладки залишалося продовольче забезпечення російських „червоних століць“.

Документи свідчать, що тиск на українських селян почався уже в березні 1921 р., коли було оголошено „продтижневик“, і тисячі комуністів та безпартійних робітників мобілізовано у хлібозаготівельні загони, які направлялися на село. Якщо в грудні 1920 р. в середньому за добу заготовлялося 1,5 тис. пудів хліба, то в березні – 7–8 тис. Зросло й відправлення хліба до Російської Федерації: 142 тис. пудів – у січні, 247 тис. – у лютому, 1 114 тис. пудів – в березні 1921 р. В квітні після закінчення „продтижневика“ і повернення продзагонів до міст кількість відправленого в Росію хліба зменшилася до 132 тис. пудів, що викликало незадоволення ЦК РКП(б).

8 травня голова українського уряду Х. Раковський і нарком продовольства республіки М. Владимиров дістали телефонне повідомлення секретаря ЦК РКП(б) В. Молотова: „Зобов’язати український ЦК і Укрнаркомпрод під персональну відповідальність тт. Раковського і Владимирова відправити в розпорядження Наркомпроду РСФРР протягом травня не менше 40 маршрутів, переважно з хлібом“.

Чотири десятки продовольчих ешелонів на місяць – такої кількості від України раніше не вимагали. Тому під час обговорення вимог Москви політбюро ЦК КП(б)У вирішило додати до наркомпродівських загонів регулярну армію. Зокрема, в Одеську губернію надійшло телеграфне розпорядження: „Підтвердити Одесі вантажити щоденно 30 вагонів, запропонувати військовому командуванню надавати всіляке сприяння при здійсненні продрозкладки.“

Завдяки посиленню репресивних заходів, інтенсивність хлібозаготівель в Україні зросла, а тому в травні до Російської Федерації було відправлено 522 тис., в червні – 728 тис. пудів зерна. Норми хлібоздачі встановлювалися без урахування виснаження продовольчих запасів республіки. Процитуємо, як приклад, панічну телеграму Миколаївського губвиконкому до Харкова від 22 червня 1921 р.: „Центр вимагає в червні від нашої губернії 1575 тис. пудів зерна. Відправлено 500 тис., можемо ще відправити максимум 250 тис. Особком (Особливий комітет з палива й продовольства. – *Авт.*) пропонує виконати наряд повністю. Якщо виконаємо, то постачання губернії буде загрожуючим. Залишаються тоді без постачання дві дивізії і все населення губернії“.

В липні, коли нещадна компродівська мітла вичистила навіть недоторкані в селянських господарствах насінневі запаси, і мільйони українських селян були поставлені у залежність від природної стихії, заготівля хліба дещо загальмувалася. Російські столиці отримали лише 138 тис. пудів. Перспективи подальших хлібозаготівель були пов’язані з жнивими 1921 р. Яким же був в Україні новий врожай?

Влітку 1921 р. радянські республіки вразила жорстока посуха, що своїми розмірами за попередні сто років поступалася лише лихоліттям 1869, 1885 і 1891 рр. Від неї повністю чи частко-

во постраждала половина засівних площ радянських республік, зокрема, в УСРР – степові й частково лівобережні губернії. Повністю посуха спалила 20% засівних площ в РСФРР і 26% в УСРР, в тому числі в Миколаївській губернії – 65%, Катеринославській – 64, Запорізькій – 63, Одеській – 45, Донецькій – 40, Кременчуцькій – 19%. Постраждав від посухи й південь Полтавської губернії. Крім того, 1921 р. був часом масового поширення шкідників сільськогосподарських культур. Найбільше постраждали від шкідників Катеринославська й Донецька губернії.

Під впливом цих факторів врожайність сільськогосподарських культур катастрофічно падала. Тільки на Чернігівщині врожай перевищував довоєнний рівень. Досить високий врожай було зібрано на Правобережжі. Інші місцевості вразив недорід. Статистичні дані про валовий збір хлібів в Україні мають суперечливий характер. Найвищий показник дає Центральне статистичне управління (ЦСУ. – *Авт.*) по РСФРР – 633 млн. пудів (середній врожай до продрозкладки становив близько 1 млрд. пудів.) Дані Центрального статистичного управління УСРР становили 276,6 млн. пудів. На VII Всеукраїнському з'їзді рад нарком земельних справ України І. Клименко назвав ще меншу цифру – 200 млн. пудів. Наркомпрод України у листопаді 1921 р. зупинився на 430 млн пудів, тобто на середньо– арифметичній величині між даними московських і харківських статистиків. Х. Раковський силою своєї влади визнав пізніше цю цифру офіційною. Але неважко визначити, що це – лише політичний компроміс. Якщо наркомземівці мали відношення до вирощування врожаю, то наркомпродівці – тільки до його вилучення. Звичайно, міжвідомча суперечка легко розв'язувалася елементарною перевіркою статистики. Але не випадково Раковському заборонили надсилати на місця перевірочні комісії. Москві вигідніше було завищувати врожай в Україні.

В. Ленін так і робив, посилаючись при цьому на Х. Раковського. На початку липня 1921 р. він написав записку такого змісту: „...Урожай на Україні приблизно визначають (Раковський) в 550–650 мільйонів пудів. Віднімаючи 150 мільйонів пудів на засів і 300 ($15 \times 20 = 300$) на годівлю сім'ї і худоби, маємо остачу ($550 - 450 = 100$; $650 - 450 = 200$) в середньому близько 150 мільйонів пудів. Якщо поставити на Україну армію з голод-

них губерній, цю остачу можна було б зібрати (податком + товарообміном + окремими реквізіціями з багатих на допомогу голондним) повністю“.

Початковий план збору продподатку в УСРР був затверджений на ранковому засіданні політбюро ЦК РКП(б) 29 липня 1921 р. за пропозицією В. Леніна в обсязі 120 млн. пудів (виходячи з перебільшених даних ЦСУ РСФРР про валовий збір зернових у республіці). Але за попереднім обговоренням хлібозаготівельних планів члени Раднаркому УСРР Х. Раковський і М. Владимиров попереджали, що можна отримати не більше 80 млн. пудів.

28 липня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У відхилило пропозицію П. Попова про підвищення податкових ставок в Україні перерахуванням врожайності за методикою ЦСУ РСФРР. Інформуючи Леніна про хід переговорів з українськими більшовицьким центром, голова ЦСУ РСФРР повідомляв: відмова дана „з міркувань організаційних (розлад апарату) і політичних (бандитизм)... бо за два-три дні до мого приїзду податкові ставки було повідомлено у повіті“. Одночасно політбюро ЦК КП(б)У прийняло зустрічну пропозицію П. Попова – ввести підвищені ставки оподаткування за врожайністю понад 70 пудів. Крім того, за власною ініціативою було запропоновано „в основу податку, що стягується, прийняти пшеницю, що дасть збільшення на 25% при збиранні іншими хлібами“. Але, як з'ясувалося 29 липня ранком, це теж не задовольнило політбюро ЦК РКП(б).

Попереджаючи розростання конфлікту з всеросійським центром, політбюро ЦК КП(б)У пішло на подальші компроміси. Воно надіслало до Москви таку телеграму: „Виходячи з близького ознайомлення і точної перевірки врожаю по повітах, політбюро України може гарантувати продподатку 100 млн. пудів хліба реальних плюс 20 млн. збору за податок і 10 млн. пудів товарообміну“. Такий крок задовольнив В. Леніна. На вечірньому засіданні політбюро ЦК РКП(б) 29 липня ранкове рішення було скасовано і затверджено пропозицію ЦК КП(б)У. Більших поступок українським більшовикам не вдалося домогтись.

Завдання щодо 100 млн. теж не відповідало реальному становищу, але українські більшовики подальших поступок не домоглися. Та й ця виявилася оманливою, бо супроводжувалася

підвищенням питомої ваги відчужуваного за межі України хліба в загальному обсязі продподатку. 29 липня Раковський змушений був доповісти на засіданні політбюро ЦК КП(б)У: „Ми, за всяку ціну, повинні дати Півночі 60 млн. пудів“. За цих умов, навіть у випадку повного стягнення продподатку, на внутрішні потреби України (Донбас та інші промислові центри, армія, апарат тощо) залишалось мало, а на допомогу селянам південних губерній – й зовсім нічого.

Заради хлібопостачання Росії, політбюро ЦК КП(б)У запропонувало місцевим комітетам підвищити ставки оподаткування „при пересуванні платників на 1–2 розряди за врожайністю, а також при утворенні трьох нових розрядів для місцевостей, де врожай вище 85–100 пудів з десятини“. Наступного дня, 30 липня, це рішення було конкретизовано щодо окремих губерній. Зокрема, політбюро ЦК КП(б)У ухвалило: „Ставки по Запорізькій, Донецькій і Миколаївській губ. залишити без змін. Ставки Подільській, Катеринославській та Одеській залишити відкритими до отримання довідок з місць, з отриманням таких питань вирішити тт. Раковському з Владимировим. Щодо Київської губ., то в тих повітах, де ставки повідомлені волостям, не замінювати. По відношенню до повітів, де ставки не повідомлені, питання тимчасово залишити відкритим і запропонувати, не оголошуючи про зміну повітових ставок, підвищити волосні з таким розрахунком, щоб вони збільшили повітові ставки.

Дати всім губерніям директиву; там, де не оголошені волосні ставки, підвищити такі, не чіпаючи вже оголошені повітові ставки“.

Всі постанови щодо оподаткування українських селян було ухвалено під тиском російського керівництва. Відповідна частка відчуженого за продподатком зерна визначалася потребами Російської Федерації.

Податкові завдання, встановлені адміністративною розкладкою, повідомлені згори цифри-завдання (а це і є продрозкладка) не відповідали реальним можливостям. П'ятьом неврожайним губерніям були виставлені насправді фантастичні вимоги. У доповідній записці Х. Раковського В. Леніну про організацію продовольчої роботи та збір хліба в Україні від 15 січня 1922 р. зазначалося, що „...за кошторисом т. Попова Олександрівська

(Запорізька. – *Авт.*) губ. повинна була дати 8679 тис. (пудів) продподатку, тоді, як виявилось, що весь валовий збір Олександрівської губ. дорівнює 6100 тис. пудів хліба, і що ми, незважаючи на самий суворий тиск, на взяття сотень заложників, не змогли зібрати 255 тис. пудів хліба, іншими словами, в 32 рази менше, ніж казав Попов. Але потрібно тут додати, що в Олександрівській губ. наприкінці листопада 300 тис. селян харчувалися сурогатами з макухи і кураю, і випадки смерті від голодного тифу налічувалися вже сотнями. На початку грудня ми повинні були припинити збирання врожаю в Олександрівській губ. В Донецькій губ. т. Попов запропонував зібрати 6530 тис. пудів хліба, проте Донецька губ. дала всього 1120 тис. (пудів) з Миколаївської губ. т. Попов вимагав 11254 (так у документі. – *Авт.*) тис. пудів хліба, вона дала всього 1040 тис. пудів. З Одеської губ. т. Попов вимагав 1293,2 тис. пудів, а Одеська губ. дала всього 389 тис. пудів хліба. З Катеринославської губ. він вимагав 2404 тис. пудів хліба, вона дала 842 тис. пудів хліба“.

Нереальний план хлібозаготівель неодноразово змінювався. Зокрема, восени 1921 р. він був зменшений до 95 млн., а на початку 1922 р. остаточно затверджений в обсязі 81,5 млн. пудів. Фактично в республіці було зібрано 74,9 млн. пудів зерна.

Відповідно до початкових планів змінювалися і плани хлібопостачання в РСФРР. З вересня 1921 р. при обговоренні питання про розміри державного хлібного фонду політбюро ЦК КП(б)У прийняло пропозицію заступника Наркомпроду РСФРР М. Фрумкіна: „Встановити кількість хліба, яку Україна зобов’язалася дати Росії, як мінімальну в 30 млн. пудів навіть на шкоду власному забезпеченню“. І завдання з хлібопостачання РСФРР насправді виконувалося на шкоду власному населенню, оскільки хлібний дефіцит неврожайних губерній України у 1921/22 р. (мається на увазі господарський рік, що починався з листопада місяця. – *Авт.*) становив 35 млн. пудів, а до РСФРР та інших радянських республік було вивезено понад 27 млн. пудів, у тому числі мізерні зернові запаси неврожайних українських губерній. В Дніпровському повіті Миколаївської губ. восени 1921 р. було заготовлено і вивезено 3 млн. пудів зерна до Криму. Навесні 1922 р. на підставі самого факту цих заготівель повіт виключили з плану допомоги неврожайним районам, хоч більша частина

його населення голодувала. В матеріалах Одеської губернської комісії допомоги голодуючим (Допгол. – *Авт.*) є документи, що підтверджують факт вивозу з її території 58 тис. пудів зерна в Самару, Уральськ, Царицин і Пугачов. За повідомленням голови Запорізької губернської комісії допомоги голодуючим, надісланим в ЦК Допгол ВУЦВК 25 вересня 1921 р., йшлося про відправлення вагона продовольства з голодуючого Олександрівська (Запоріжжя. – *Авт.*) до Самари.

За вивезене зерно Україна майже нічого не отримала – ані грошей, ані промислових товарів. Товарообмін між радянськими республіками, запланований як перехід від адміністративно-розподільчих до ринкових відносин, було зірвано. У згадуваній раніше записці Х. Раковського В. Леніну від 15 січня 1921 р. зазначалося: „...Наркомпрод РСФРР повинен був забезпечити (в розумінні відшкодувати вартість певними товарами. – *Авт.*) нам щонайменше 8 млн. пудів хліба. Це означає, що приблизно вони повинні були дати товару на 20 млн. золотих крб. Що ж нам дав Наркомпрод РСФРР за весь 1921 р., тобто з 1 січня по 31 грудня? Наркомпрод РСФРР дав нам товари на 1286 тис. золотих крб., тобто еквівалент 450 тис. пудів хліба. Він обіцяв дати три маршрути сільськогосподарських машин, 1105 вагонів лісоматеріалів, 3 млн. аршин мануфактури, 2 млн. пудів різних фарб, 1 маршрут металевих виробів. Із цього нам не дали жодного атома“.

Не кращою була і справа з фінансуванням хлібозаготівель. 19 вересня 1921 р. В. Ленін надіслав голові українського уряду таку телеграму: „Наркомпрод РСФРР переказав нам грошзнаками 20 мільярдів карбованців, з них – 10 – Київ, 10 – Харків для купівлі хліба і худоби. Найближчим часом передбачається понад української грошової норми посилати Вам систематично кошти в розмірі до 50 мільярдів на місяць спеціальним призначенням для купівлі хліба“. Але, як зазначено в цій записці Раковського до Леніна, фактично „у вересні не було надіслано ані копійки для товарообмінних операцій Наркомпроду РСФРР, в жовтні – 40 млн., в листопаді – 15 млн., в грудні – 50 млн. Разом 105 млн. замість 170 млн. Головне ж, що гроші були надіслані тоді, коли ціна на хліб піднялася неймовірно. В січні нам надіслали 154 млн. Восени хліб в Подільській губернії коштував ще 15–20 тис. крб., зараз ціни на хліб піднялися до 500–600–700 тис.

крб., і надіслані нам гроші Наркомпроду РСФРР 154 млн. мають в 20 разів меншу купівельну спроможність, ніж це було раніше. Крім того, ясно – за гроші хліб купувати не можна, якщо одночасно не буде товарів, які селяни зможуть купувати за гроші“.

Нереальність хлібозаготівельних планів призвела до збереження розкладкового методу хлібозаготівель. Незважаючи на формальне проголошення продподатку, формування державного хлібного фонду фактично здійснювалося шляхом позаекономічного примусу. Отже, НЕП у 1921 р. в Україну ще не прийшов!

Намагаючись оволодіти хлібними ресурсами самого селянства, власті розпалювали соціальну ворожнечу на селі. Вони прагнули приборкати опір селян-власників, під'юджуючи корисливу зацікавленість селянської бідноти. З метою залучення менш заможних верств села до вилучення продукції більш заможних, комітетам незаможників у відповідності до декрету про продподаток надавалася певна частка реквізованих надходжень. За несприяння податковим комісіям комнезами позбавлялися державної допомоги. Так, у наказі Вознесенського повітового особкому (особливого комітету. – *Авт.*) від 27 листопада 1921 р. про репресивні заходи щодо сіл, які відмовляються від сплати податку, зазначалося: „У випадку, коли комнезаможі цих сіл не надають належного сприяння сільподаткомісіям (сільським податковим комісіям. – *Авт.*) і ухиляються від виконання свого революційного обов'язку, позбавляти такі в цілому отримання насінневої, продовольчої допомоги від держави“.

Поряд із „класовим підходом“ до села повсюдно застосовувалась, як і під час продрозкладки, колективна відповідальність (кругова порука) селян за виконання хлібоздачі.

Це підтверджує інший наказ особкому: „Взяти в кожній волості від 15 до 25 чоловік заложників із куркульського і середняцького населення. У випадку, якщо яке-небудь село відмовляється дати підписку про кругову відповідальність, або ж, давши підписку про виконання продподатку у 48-годинний строк, із сплином часу продподаток не буде виконаний, такі села будуть оголошені ворогами радянської влади. Половина заложників буде засуджена аж до використання вищої міри покарання – розстрілу, після чого буде взята нова група. Всю наявність зернохліба і зернофуражу, не дотримуючись цифр податку, який

належить у господарствах, на котрі поширяться колективна відповідальність, буде конфісковано“.

Для максимального вилучення зерна держава використовувала всілякі заходи надзвичайного характеру, які врешті-решт призводили до масового збройного тиску на селянство.

Ще на початку 1921 р. голова російського уряду у записці про заходи боротьби з голодом і про посилення господарської роботи запропонував мобілізувати у Поволжі „молодь до армії у кількості близько 500 тис. штиків“ і „розташував ці 1/2 мільйона на Україні, щоб вони допомогли посилити продроботу, будучи сугубо заінтересовані в ній, особливо ясно усвідомлюючи і почуваючи несправедливість ненажерливості багатих селян на Україні“.

Реалізувати цей задум виявилось технічно неможливим через повну дезорганізацію життя у Поволжі і стан залізниць. Селяни, між тим, самі кидали уражені посухою місця і прямували пішки до більш благополучних місцевостей: 439 тис. біженців знайшли притулок в Україні. Ними опікувалася створена у липні 1921 р. Центральна комісія допомоги голодуючим при ВУЦВК на чолі з Г. Петровським. Але ця майже півмільйонна армія переселенців не могла допомагати державі вилучити хліб в українських „ненажерливих багатих селян“. Потрібні були інші засоби.

Вождь більшовиків знов, хоча і в іншому варіанті, повернувся до ідеї застосування військової сили. У розмові з М. Владимировим по прямому проводу 6 серпня 1921 р. він зазначав: „Я думаю, що для успішного збирання податку потрібні військові частини на допомогу цьому збиранню, з тим, щоб ці військові частини одержували посилене постачання за рахунок місцевих селян, поки податок не буде сплачений“.

Через кілька днів, 12 серпня, ці міркування матеріалізувалися у спеціальній постанові Ради з праці та оборони (РПО. – *Авт.*) про застосування надзвичайних заходів при вилученні продподатку, яка не публікувалася. В ній йшлося про введення до волостей та сіл, що опиралися наркомпродівцям, військових частин. Останні мали під час збирання продподатку „негайно вживати найрішучих заходів примусового характеру“. Заходи не конкретизувалися, бо в урядовому документі навмисно уникали жахливих подробиць. Але у підзаконних актах ретельно врахо-

вувався багатий досвід, нагромаджений за попередні два роки стягання розкладки.

Розпорядження голови російського уряду про використання збройної сили для підкорення селян ретельно виконувалося в Україні. У донесенні командуючого Київською військовою округою Й. Якіра до Раднаркому УСРР від 25 грудня 1921 р. з гордістю повідомлялося про успішне проведення „продмобілізації“ військових частин. Це засвідчувалося великими цифрами виділених на продроботу, а саме: до Волинської губернії – 800 багнетів, Подільської – крім багнетів кінний корпус до 24 ескадронів, Київської – понад 2,5 тис. багнетів і шабель, Полтавської – 2 тис. багнетів, до Кременчуцької – 200 багнетів. Командувач гарантував „подальше сприяння“ до остаточного вилучення зерна.

Крім військових частин, опір селянства придушували продовольчі дружини, воєнізовані хлібозаготовчі робітничі формування, створені на зразок продовольчих загонів, які діяли під час громадянської війни. В Україні, що була для більшовиків головною продовольчою базою, їх чисельність сягала чверті загальноросійського складу – понад 8 тис. чоловік.

„Ефективність“ дій продзагонів досягалася кадровою політикою за принципом „Поділяй і володарюй!“ Щоб попередити підтримку селянського опору членами продзагонів, до їх складу ніколи не включали місцевих робітників. Восени українські воєнізовані заготівельні частини були зміцнені робітниками з РСФРР.

У більшості випадків військова сила впроваджувалася для залякування селян. Це засвідчують численні політзведення організаційного відділу управління заготівель Наркомпроду УСРР про хід податкової кампанії у республіці. Проте масове використання збройних формувань у продовольчій кампанії породжувало численні зловживання стосовно селян, які не мали змоги сплатити податок. Наприклад, в інформаційному бюлетені Одеської ЧК по Балтському повіту повідомлялося: „Тиск і репресії продорганів, що посилюються з голодом, який зростає навіть у найбільш благополучних волостях (Крутянській, Сарадінській, Писаревській), служать вогнищем різко вираженого незадоволення селянських мас, особливо незаможних, проти радвлади. На цьому ґрунті посилюється агітація куркульства,

яка має первинний успіх і не зустрічає через відсутність політ-роботи жодної противаги. На психологію і настрої незаможного селянства дуже впливає безприкладне свавілля продзагонів, зловживання своїми повноваженнями. У Валегоцулівському р-ні були випадки побиття і погрожування розстрілом (селяни для інсценування ставилися до стіни)“. У випадку збройного опору селян свавіллям продпрацівників застосовувалася найвища міра „соціального захисту“ – розстріл.

Таким чином, незважаючи на формальне проголошення продподатку, формування державного хлібного фонду здійснювалося шляхом позаекономічного примусу, репресій селян.

Інтенсивне викачування хліба з України в Росію призвело до недосіву в Україні. У 1922 р. різними продовольчими культурами у республіці вдалося засіяти 14,4 млн. десятин проти 17,1 млн. – у попередньому році (1916 р. загальна площа засіву становила понад 19 млн. десятин). Великий недосів у південних губерніях України внаслідок господарського розорення голодуючих селян частково перекрили інші губернії.

Крім недосіву, південь республіки спіткав новий неврожай. Посуха охопила 21 повіт, тобто територію на третину меншу, ніж у 1921 р. Особливо постраждали і знаходилися під загрозою голоду Миколаївський, Дніпровський і Херсонський повіти Миколаївської губернії; Бердянський, Генічеський, Мелітопольський і Великотокмацький – Запорізької; Миколаївський, Криворізький і Катеринославський – Катеринославської; Дебальцевський, Маріупольський, Юзівський повіти і Центральний гірничий район Донецької губернії; Одеський та Тираспольський повіти Одеської губернії.

Валовий збір зерна у степових губерніях утричі перевищував тогорічний, однак становив менше 40% рівня 1916 р. За попередніми підрахунками Центральної всеукраїнської комісії допомоги голодуючим, тільки для забезпечення сільського населення цього регіону за нормами споживання, близькими до довоєнного часу (21 пуд на рік на їдця), і без врахування суми сплати продовольчого податку треба було завезти 20 млн. пудів зерна. Якщо у Донецькій губернії нестача хліба не перевищувала 1/20 потреб сільського населення, то у Запорізькій становила 1/4. В цілому ж сума дефіциту зернового забезпечення сільського та місь-

кого населення всіх степових губерній становила 46 млн. пудів. Однак врожай на Правобережжі і Лівобережжі республіки, що сягав 699 млн. пудів зерна, давав змогу не тільки задовольнити потреби неврожайних губерній республіки, а й вивезти за її межі 15 млн. пудів.

Якщо у землеробстві влітку 1922 р. намітився вихід з кризи, то в тваринництві вона досягла кульмінації. Поголів'я худоби у тваринництві порівняно з 1921 р. тільки до весни 1922 р. скоротилося в Катеринославській губернії до 49%, у Запорізькій – до 60, у Миколаївській – до 51, в Одеській – до 36%. Цей збиток не компенсував приплід молодняка у врожайних губерніях.

Розорений південь вимагав допомоги, але тиск на Україну не послаблювався. Тільки з серпня 1922 по січень 1923 р. у східні регіони республіки було надіслано 9 млн. пудів хліба. Крім того, центральний уряд зобов'язав українських керівників розпочати перерваний війною експорт хліба, щоб дістати валюту для відбудови господарства і зміцнення більшовицького режиму.

Намір радянського уряду щодо поновлення хлібного експорту був оприлюднений перед світовою громадськістю на міжнародній економічній конференції в Гаазі у червні – липні 1922 р., де більшовики намагалися отримати позику західних держав. Позиція радянської делегації викликала обурення західних урядових і громадських представників, оскільки напередодні на міжнародному з'їзді комісій і комітетів допомоги голодуючим Росії у Берліні член російської делегації М. Крестинський заявив про повторний голод в Росії і необхідність продовження іноземної допомоги голодуючим. Протестуючи проти поновлення хлібного експорту в умовах голоду, секретар Міжнародної комісії Червоного Хреста Ф. Нансен звернувся до наркома іноземних справ Росії Литвинова із пропозицією відкликати заяву про вивіз збіжжя з радянських республік, або в іншому випадку – взяти на себе особисту відповідальність за допомогу голодуючим.

Заборони хлібного експорту вимагали навіть окремі радянські працівники. Так, газета канадських українців „Канадійський фермер“ друкувала засекречений ВЦВК текст виступу делегата з Миколаївщини, робітника, комуніста Романчука на пленумі цього комітету із засудженням проекту Наркомпроду РСФРР

щодо поновлення зернового експорту. „Коли я і мої товариші по партії уперше ознайомилися з сим проектом, він лише викликав у нас веселий настрій... Я не знаю, може бути, в ситій Москві можна писати проект про вивіз (збіжжя. – *Авт.*), але в нас, на колись багатій, а тепер голодній Херсонщині не тільки не можна серйозно говорити про се, але, я би казав, навіть небезпечно питати про се думки селян, а особливо міських робітників. За державною роботою, за партійними засіданнями автори проекту забули про число голодних на нашому колись багатому полудні... Проект про хлібний вивіз, що був одержаний нами перед виборами в совіти, дуже й дуже причинився до провалу нашої партії на виборах по цілому полудню Росії і на Україні... Робітники і матроси Миколаєва формували сей проект як крадіж останнього шматка хліба у голодного робітника й тут же постановили не випускати ані одного зерна з елеваторів... Наркомпроду замість того, щоб брати готовий хліб з елеваторів, треба було подбати про збереження того продподатку, який тепер лежить на станціях прямо під дощем і якого зберегти комісаріат харчових справ, очевидно, не вмів. Від імені робітників Олександрівського (залізничного. – *Авт.*) вузла, катеринославських (залізничних. – *Авт.*) майстерень, маріупольського, херсонського і миколаївського портів заявляю, що про жодний вивіз не може бути й мови. А коли накажуть вивозити, буде недобре. І без того працівник озлоблений. І без того селянин притаївся й так само нагромаджує злобу. Не треба доводити до крайності“, – попереджував ВЦВК Романчук. Однак виступ делегата голодуючої Миколаївщини не був взятий до відома радянськими керівниками.

Здійснення постанови уряду щодо поновлення хлібного експорту спробували блокувати залізничники південно-західних шляхів. За повідомленням канадської газети „Український голос“ від 18 березня 1923 р., вони намагалися припинити рух трьох поїздів, що направлялися до Одеси для вивозу збіжжя за кордон. Для придушення опору залізничників були надіслані спеціалізовані військові формування – залізничні батальйони, однак червоноармійці підтримали страйкуючих. Коли ж Народний комісаріат шляхів сполучення вирішив змінити напрям пересування потягів і спрямувати їх в обхід, через Феодосію, солідарність із страйкуючими проголосили залізничники півден-

них доріг. Однак, ані страйки залізничників, ані протест представників голодуючих губерній у радянських органах не змогли запобігти хлібному експорту.

Україна була змушена відрахувати з урожаю 1922 р. понад 13,5 млн. пудів зерна на експортні ресурси. Це – невелика кількість, але й вона могла б полегшити становище голодуючих. Таким чином, як і у попередньому році, вивіз хліба за межі УСРР перевищив реальні можливості республіки.

ГОЛОДОМОР НА ПІВДНІ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ 1920-Х РОКІВ

Руйнівні наслідки продовольчої політики більшовиків виявилися вже восени 1921 р. Так, у довідці Донецького продкомгубу (продовольчого губернського комітету. – *Авт.*) в Наркомпроді йшлося про те, що навіть в кращому за врожайністю Старобільському повіті „стягнення продподатку призвело до того, що повіт доведеться оголошувати голодуючим. Населення починає вже голодувати. Немає насінневого матеріалу“.

Тривожні звістки надходили і з інших місць. Зокрема, з Миколаївської губернії повідомлялося: „Вся узбережна смуга Миколаївського та Херсонського повітів, що складає половину цих повітів, настільки вражена неврожаєм, що загрожує великим незасівом озимих. За відсутністю насіння Дніпровський пов. також надто послаблений. Із Очаківського р-ну багато селян знялося, виїжджають на північ. Насіння, відпущене на засів озимини, часто вживається селянами на продовольство через крайній голод. Повернення насінневої позички можливе тільки в Єлисаветградському повіті. Селяни беруть в облоги волвиконком (волосний виконавчий комітет. – *Авт.*), волпродком (волосний продовольчий комітет. – *Авт.*), вимагаючи хліба. Обмежена кількість рухомого складу, що подається, не дає можливості перекинути (продовольство) навіть для забезпечення військових частин, робітників. Попри сильний потяг селян до оранки, спостерігається таке явище: цілі райони зовсім не засіяні“.

Катеринославський губвиконком попереджав ЦКНС (Центральний комітет незаможних селян), що „неврожайність в Кате-

них доріг. Однак, ані страйки залізничників, ані протест представників голодуючих губерній у радянських органах не змогли запобігти хлібному експорту.

Україна була змушена відрахувати з урожаю 1922 р. понад 13,5 млн. пудів зерна на експортні ресурси. Це – невелика кількість, але й вона могла б полегшити становище голодуючих. Таким чином, як і у попередньому році, вивіз хліба за межі УСРР перевищив реальні можливості республіки.

ГОЛОДОМОР НА ПІВДНІ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ 1920-Х РОКІВ

Руйнівні наслідки продовольчої політики більшовиків виявилися вже восени 1921 р. Так, у довідці Донецького продкомгубу (продовольчого губернського комітету. – *Авт.*) в Наркомпроді йшлося про те, що навіть в кращому за врожайністю Старобільському повіті „стягнення продподатку призвело до того, що повіт доведеться оголошувати голодуючим. Населення починає вже голодувати. Немає насінневого матеріалу“.

Тривожні звістки надходили і з інших місць. Зокрема, з Миколаївської губернії повідомлялося: „Вся узбережна смуга Миколаївського та Херсонського повітів, що складає половину цих повітів, настільки вражена неврожаєм, що загрожує великим незасівом озимих. За відсутністю насіння Дніпровський пов. також надто послаблений. Із Очаківського р-ну багато селян знялося, виїжджають на північ. Насіння, відпущене на засів озимини, часто вживається селянами на продовольство через крайній голод. Повернення насінневої позички можливе тільки в Єлисаветградському повіті. Селяни беруть в облоги волвиконком (волосний виконавчий комітет. – *Авт.*), волпродком (волосний продовольчий комітет. – *Авт.*), вимагаючи хліба. Обмежена кількість рухомого складу, що подається, не дає можливості перекинути (продовольство) навіть для забезпечення військових частин, робітників. Попри сильний потяг селян до оранки, спостерігається таке явище: цілі райони зовсім не засіяні“.

Катеринославський губвиконком попереджав ЦКНС (Центральний комітет незаможних селян), що „неврожайність в Кате-

ринославському повіті у повному сенсі цього слова, а якщо і вродилося, то це у куркуля, тому, що він засіяв 30 – 40 десятин, дещо вродило. У врожайні губернії населення везе букери, брички, коней і взагалі марно тратить все господарство і віддає його за безцінь“ .

У найбільш неврожайному Гуляй-Пільському повіті на початку жовтня 1921 р. було зареєстровано перші випадки голодних смертей.

Щоб якось дожити до нового врожаю, мешканці неврожайних місцевостей заготовляли різні харчові сурогати, м'ясо кішок і собак. Але й ці, здебільшого шкідливі для людського організму „припаси“, швидко вичерпувалися. Виникли такі жахливі явища, як канібалізм і торгівля людським м'ясом, що не спостерігалися в Україні протягом трьох століть. Лікар Л. Й. Айхендавлд у доповіді „До казуїстики людожерства“ в Одеській комісії з боротьби з наслідками голоду описує 26 випадків людодїства і 7 – торгівлі людським м'ясом, що трапилися у 1921–1922 рр. на берегах нижнього Дніпра і в Запорізькій губернії.

Знецінення людського життя за війни і революції неминуче призводило до падіння моральності суспільства. Зростаюча хвиля жорстокості й проституції охоплювала, насамперед, дитяче населення. Діти були й першими жертвами злочинності. Матері, які втрачали надію на врятування дітей, залишали їх у дитячих будинках, або просто на вулиці, тому що переповнені дитячі притулки та лікарні не мали необхідного матеріального забезпечення і перетворювалися на осередки інфекційних захворювань. Так, в ізоляційному пункті (ізопункті) на Балашовському вокзалі у Харкові, який було утворено для виявлення серед біженців заражених інфекційними хворобами, безпритульні діти знаходилися без догляду і в антисанітарних умовах: „Бруд, мільйони паразитів, і через скупченість духота і сморід. Грудні діти знаходяться в ізопункті по декілька днів і нічого не отримують, крім води, та й то в обмеженій кількості,... окріп дається тільки раз на добу; діти залишені самі собі і без всілякого догляду, валяються у бруді по декілька днів замість того, щоб бути відправленими до евакоприймальників“. (Приймальники евакуйованих, зокрема, займалися розподілом безпритульних дітей в спеціальні дитячі заклади.. – *Авт.*).

Число жертв голоду зростало з кожним днем. У найбільш скрутному становищі опинилося населення Запорізької губернії. Вже в лютому 1922 р. середньостатистичний добовий раціон харчування населення цієї губернії складав не більше 500 калорій, у той час, як у Катеринославській – 1,1 тис., у Донецькій – 1,3 тис. (при нормі 2,5–3 тис.) калорій. Епіцентрами голодного лиха в Україні стали Херсонський повіт Одеської і Гуляй-Пільський повіт Запорізької губернії, де на початку 1922 р. почалося масове вимирання людей. Скоро аналогічна ситуація склалася і в інших неврожайних місцевостях. 18 лютого 1922 р. канадська газета „Українські робітничі вісті“ повідомляла, що в Мелітопольському повіті, де голодувало більше 250 тис. чоловік, „...хліб весь з’їдений, з’їдені всі сурогати і майже всі коні. Сотні сімей лежать нерухомо, опухлі від голоду, селяни розпродають остатки інвентарю і жадають відсилення їх в урожайні губернії. Безробіття зростає неймовірно“. На початку березня Генічеський повітовий комітет інформував Запорізьку губкомісію допомоги голодуючим: „... Зараз, коли цей голод виріс до жахів, ми не маємо нічого в теперішній момент; в кожній волості нашого повіту спостерігається щоденна голодна смерть... В деяких волостях, як Юзівська, Павлівська, Петровська... голод став виявлятися в масових вимираннях. Вмирають щоденно 10–15 чоловік, але з кожним днем це число збільшується; вже деякі голволвиконками (голови волосних виконавчих комітетів. – *Авт.*) з гвинтівками виганяють рити ями для померлих, але потрібно сказати правду, що голодна людина (рити) не може, їй потрібна підтримка, їй потрібна їжа...“.

З кожним місяцем лихо охоплювало нові території. Як і селяни, голодували й мешканці міст. Катастрофічні наслідки цього лиха для півдня України засвідчує звіт травневої (1922 р.) сесії ВУЦВК: „В цілому ряді місцевостей голод торкнувся робітничого класу. Тут мова йде не тільки про голод, а й про фізичне вимирання робітників. Із доповіді представника Катеринослава ми дізналися, що зі 120 тис. членів профспілок залишилося тільки 60. Частина з них померла, а частина розбіглася від голоду. В Миколаєві, де безробітних 16 тис. чоловік, смертність досягла колосальних розмірів. Представники Миколаївської губполітпросвіти (губернського політично-просвітнього комітету у складі

губернських органів Наркомату освіти. – *Авт.*) вказували, що в окремих повітах, наприклад, профспілка вантажників вимерла на 50%. Коли взяти Одесу, то там ми також маємо приклади голоду робітників, і представник Одеської губполітпросвіти (губернського політично-просвітнього комітету у складі губернського органу Наркомату освіти) вказував, що у них є деякі спілки, що змушені останнім часом займатися виключно заготівлею домовин і всілякого роду процедурами поховання своїх членів. Смертність досягла великих розмірів, особливо серед будівельних робітників і вантажників. Те ж саме в Запоріжжі, де є смертні випадки на ґрунті голоду“. Виняток становили лише шахтарі й металісти тресту „Південсталь“, яких найменшою мірою торкнулося скорочення державного продовольчого постачання.

На пайковому постачанні залишалися й відповідальні службовці та партійні працівники. Для рядових комуністів передбачалася пільгова продовольча допомога – 10% від надходжень комісій допомоги голодуючим. Однак ці пільги діяли досить обмежений час – доки вистачало місцевих продовольчих ресурсів. Надалі, як засвідчують довідки губкомів КП(б)У неврожайних місцевостей до секретаріату ЦК КП(б)У, голод косив і безпартійних, і членів партії. Ось деякі з них. На лютий 1922 р.: „Катеринослав. Щоденно із майстерень виносять опухлих робітників, які падають біля верстатів. Були випадки самогубства, комуністи із сільських осередків йдуть у банди, члени партії намагаються виїздити з Катеринославської губ.

Миколаїв. Партійна дисципліна падає. Підняти таку Херсонський повітком (повітовий комітет. – *Авт.*) з огляду на обставини, що склалися з продовольством, вважає неможливим. Картина продовольчого забезпечення членів партії найжахливіша – багато навіть відповідальних партійних працівників не отримали пайків за грудень місяць у зв'язку з відсутністю хлібних продуктів на складі. За січень місяць видача пайків відповідальним працівникам зовсім не проводилася ...“.

Регулярно здійснювалося лише продовольче забезпечення шахтарів Донбасу. В жовтні 1921 р. тут було утворено тримісячний продовольчий фонд: завезено 1,2 млн. пудів зерна, 9,2 млн. пудів м'яса і 9 тис. пудів жирів. В лютому доставлено ще 2,7 млн.

пудів хліба для піврічного продовольчого забезпечення робітників паливно-енергетичної галузі. Тимчасові труднощі у хлібопостачанні виникли у січні 1921 р. внаслідок прорахунків у вербуванні шахтарів. Однак вербування шахтарів було своєчасно призупинено, а непрацевлаштовані безробітні – повернуті на попереднє місце проживання. Прийняті заходи забезпечили щомісячне постачання шахтарів (в середньому за січень – травень) хлібом і крупами на 121% планового завдання, а м'ясом, рибою і жирами, хоч і нижче встановленої норми, але значно вище рівня осені 1921 р.

Документи того часу дають можливість навіть в деталях уявити страхітливе становище у південних губерніях. Як бачимо, голод досяг максимуму навесні 1922 р. Проте кількість голодуючих в різних документах відзначається по-різному. За даними Наркомату охорони здоров'я, у березні 1922 р. голодувало 1,4 млн. чоловік, тобто 15% населення неврожайних губерній. Відділ інформації ЦК Допгол (Центральної комісії допомоги голодуючим) ВУЦВК вказував, що в березні кількість зареєстрованих голодуючих досягла 3,2 млн. чоловік, чи 34,2% населення, і до червня дещо збільшилася (до 3,8 млн.).

У доповідній записці працівника ВУЦВК М. Сироти про продовольче становище і боротьбу з голодом у Запорізькій і Миколаївській губерніях від 30 червня 1922 р. стверджується, що взимку 1922 р. голодувало від 30 до 80% населення, залежно від розміру неврожаю. Надалі автор записки констатує зменшення голоду. До травня, за його даними, чисельність голодуючих скоротилася на 10%, протягом наступного місяця – на 20% і до 15 червня – ще на 35%.

На нашу думку, найбільше відповідали реальній чисельності голодуючих в Україні на початку 1922 р. дані М. Сироти, оскільки уряд зараховував до категорії голодуючих лише селянські господарства, які зазнали повного розорення внаслідок голоду. Проте вірогідність даних М. Сироти про скорочення голоду навесні 1922 р. ставить під сумнів відсутність довідок про поширення допомоги голодуючим.

Незважаючи на деякі статистичні розходження, всі документи засвідчують одне – за інтенсивністю і розмірами голод в Україні нічим не відрізнявся від голоду у Поволжі.

Найжахливішими були демографічні наслідки голоду. Знижуючи опір організму, голод загострив чимало хвороб і сприяв поширенню пошестей. За даними Наркомздорів'я (Наркомату здоров'я. – *Авт.*) УСРР, тільки за сім місяців 1922 р. у неврожайних губерніях республіки хворіло на холеру 24,4 тис. чоловік, на черевний тиф – близько 19,6 тис., на висипний – 136,6 тис. та на зворотний – 141,7 тис. чоловік. Значно зросла смертність населення.

Точне число жертв голоду в Україні не встановлено. Відповідні дані даремно було б шукати серед недоступних раніше історикам архівних матеріалів – у них не було потреби, так само, як і в об'єктивній оцінці врожаю 1921 р. За розрахунками Наркомздорів'я УСРР, від голоду до осені померло 47,5 тис. чоловік, а зважаючи на скорочення природного приросту народонаселення, чисельність мешканців республіки зменшилася на 235 тис. чоловік. Однак, навіть за офіційною оцінкою, ці показники визнавалися дуже неповними.

Як повідомляла ЦК Допгол ВУЦВК на VII Всеукраїнському з'їзді рад (грудень 1922 р.), тільки у Миколаївській губернії з січня по жовтень 1922 р. померло 37,7 тис. голодуючих. У Харкові 40% мешканців померли або виїхали. В Катеринославі з січня по квітень 1922 р. померло близько 3,2 тис. чоловік при середній смертності 700 чоловік на рік. Лікарі В. М. Коган і Б. В. Фавр, які на початку 1922 р. за дорученням уряду обстежували стан здоров'я голодуючих, засвідчували, що половина з них була приречена на вмирання. Найбільш високою була смертність дітей, особливо молодшого віку. 1922 р. в Україні померло 70% немовлят. Близько 4/5 дітей хворіли на туберкульоз.

Єдиною надійною методикою для визначення демографічних наслідків голоду може бути порівняльний аналіз переписів населення. Потрібно вивчати переписи, один з яких передує голодним рокам, а другий здійснено після них. Образно кажучи, демограф бере голодні роки „у кліщі“. Аналіз даних переписів при паралельному вивченні природного і механічного руху народонаселення у міжпереписному періоді дасть демографічні наслідки голоду.

На жаль, така методика непридатна для періоду, що нас цікавить: надто довга відстань між двома переписами – 1897 і 1926 рр. Надто багато подій відбулося у цей міжпереписний

період, що вплинули на демографічну ситуацію. Ми не знаємо, наприклад, скільки людей загинуло чи покинуло Україну під час воєнних дій, що точилися майже безперервно з 1914 до 1921 рр. Дані про природний рух населення в ці роки теж ненадійні, або зовсім відсутні, бо діяльність статистичних органів, особливо в їх первинній ланці, була дезорганізованою.

Не існує узагальнюючих даних про кількість померлих від виснаження голодом й у 1922/23 р. Після того, як восени 1922 р. радянський уряд заявив про подолання голоду в країні перед поновленням хлібного експорту і розпочав боротьбу з його наслідками у народному господарстві, статистичні органи припинили облік голодуючих. Відомо, однак, що у найскрутнішому становищі опинилися діти, особливо безпритульники, чисельність яких в Україні за 1922 р. збільшилася майже в п'ять разів – з 102,5 до 500 тис. Всього восени 1922 р. на півдні республіки голодувало близько 2 млн. дітей, з них 700 тис. загрозувала смерть від голоду.

В 1922/23 р. в їдальнях громадського харчування Українського Червоного Хреста харчувалося лише 150 тис. дітей, а, враховуючи їдальні АРА (Американської Адміністрації Допомоги, англ. – American Relief Administration) – 350 тис. Однак, як зазначав завідуючий Запорізьким губернським відділом народної освіти Чичиринський, висока смертність через невідповідність їжі дитячому віку, була навіть серед дітей, які отримували харчову допомогу. Внаслідок нерегулярного забезпечення дитячих закладів, їх вихованці систематично недоїдали і перебували у стані глибокого виснаження. Хворі діти й немовлята не могли протистояти жахливим умовам існування й гинули.

Не кращою була ситуація у шкільних колективах, де діти забезпечувалися батьками. Навіть на врожайній Полтавщині половина школярів виявилася при обстеженні хворою на туберкульоз, а решта була недокрівною і виснаженою.

Перші свідчення про зростання голоду після жнив 1922 р. почали надходити до урядових органів восени того ж року. Так, з Миколаївського повіту повідомлялося, що у кількох волостях у жовтні 1922 р. від недоїдання захворіло і померло 199 селян. Випадки голодних смертей у Херсонському повіті Миколаївської губернії і Мелітопольському – Запорізької губернії були засвідчені на VII Всеукраїнському з'їзді рад (грудень 1922 р.)

Узимку ситуація на півдні України різко погіршилася. Про це свідчать численні кореспонденції у пресі із неврожайних місцевостей. Так, київська газета „Більшовик“ за 4 січня повідомляла: „У Єлисаветградському повіті голод збільшується. Голодує понад 200 тис. чоловік, з них 10 тис. дітей. Північна частина Миколаївського повіту, що вважалася благополучною, поступово переходить на голодну пайку, всі почали вживати сурогати“; за 11 січня: „В січні поточного року зареєстровано 15 випадків голодної смерті“; за 12 січня: „Кількість голодуючих у Донбасі приблизно 400 тис. чоловік. В грудні Червоний Хрест годував 75 тис. дітей“; за 27 січня: „За доповіддю губвиконкому на Катеринославщині ... голодує 560 тис. чоловік. Допомогу одержує 150 тис.“; за 10 лютого: „На Єлисаветградщині можливий голод. Як повідомляють з Плетено-Ташлицької волості, там вже деякі сім'ї починають пухнути з голоду. Уже нараховується 10% тих, у котрих хватить хліба до лютого; 50% уже примішують у їжу сурогати: кукель, березку та інші; всього по вол. 80% нужденних. На допомогу з місцевих средств (так у тексті. – *Авт.*) немає чого сподіватись“; за 13 лютого: „В Херсонському та Дніпровському повітах продовжується голод. У Херсонському повіті голодує 150 тис., з яких половина дітей“; за 3 березня: „До Миколаївського губвиконкому знову почали надходити відомості про жахливі картини голоду. В Калинівському повіті голод набув жахливих розмірів, нараховується 14 випадків смерті від голоду. Голодує 70% людності. В с. Пересадівці людність голодує цілком вся. Допомога АРА та Українського Червоного Хреста незначна, задовольняє лише 10%. Потрібна негайна допомога“; за 6 березня: „Голод на Миколаївщині посилюється. Крім Калинівської вол. голодує ще Кисляківська. Трапляються вже випадки смерті від голоду. Голодує також і Єлисаветградський повіт. Кількість голодуючих за лютий збільшилася порівняно з груднем на 60%“; за 7 березня: „Із Запоріжжя повідомляють про важке становище сільського учительства. В голодному Оріхівському районі шкільні робітники голодують. Шкільна справа в занепаді. Функціонує 7% довоєнної шкільної сітки. Голод на Запоріжжі охоплює весь район. Продовольче становище порівняно з попереднім місяцем значно погіршилося. В Григор'ївській волості зареєстровано кілька голодних смертей. Худоба продається

за безцінь, іноді за кілька фунтів муки“; за 17 березня: „На засіданні Миколаївського повітвиконкому (повітового виконкому. – *Авт.*) разом з наркомюстом Скрипником стверджено величезний голод, що охопив весь повіт. Ухвалено збільшити продовольчу позику“.

На цьому повідомленні голодна хроніка переривається. Але не тому, що всіх потребуючих було забезпечено. З початком експортної кампанії інформація про український голод стала небезпечною, і газети почали повідомляти лише про допомогу голодуючим. Проте й тема експорту була небажаною. 17 березня 1923 р. організаційне бюро ЦК КП(б)У постановило „заборонити у пресі довідки ... по експорту, що існує (цифри, факти і т. п.), допускаючи теоретичну дискусію...“

Як же уряд допомагав голодуючим?

ДЕКЛАРАТИВНЕ ВИЗНАННЯ ГОЛОДУ В УКРАЇНІ

В червні 1921 р. партійне-державне керівництво УСРР зрозуміло, що на південь України насувається небезпечна посуха. За пропозицією Х. Раковського політбюро ЦК КП(б)У 11 червня запропонувало губкомам партії раз на тиждень висилати статистичні дані про очікуваний врожай. Не обмежуючись цим, Раковський затвердив постанову Української економічної ради (УЕР) про відправку у неврожайні губернії комісії для виявлення дійсного стану в сільському господарстві. Проте ця постанова була скасована Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом „з чисто політичних міркувань – не створювати паніки“.

Дивна ситуація, що голова ВУЦВК Г. Петровський, який стояв на нижчому щаблі більшовицької номенклатури, ніж голова уряду, міг скасувати рішення Х. Раковського. В цій конфліктній ситуації відчувається незрима присутність центральної влади, яка була зацікавлена у використанні продовольчих ресурсів України на користь неврожайних місцевостей Росії.

Вже 10 червня 1921 р. Президія Всеросійського центрального виконавчого комітету (ВЦВК) постановила надіслати компетентну комісію для обстеження становища в Середньому і Ниж-

за безцінь, іноді за кілька фунтів муки“; за 17 березня: „На засіданні Миколаївського повітвиконкому (повітового виконкому. – *Авт.*) разом з наркомюстом Скрипником стверджено величезний голод, що охопив весь повіт. Ухвалено збільшити продовольчу позику“.

На цьому повідомленні голодна хроніка переривається. Але не тому, що всіх потребуючих було забезпечено. З початком експортної кампанії інформація про український голод стала небезпечною, і газети почали повідомляти лише про допомогу голодуючим. Проте й тема експорту була небажаною. 17 березня 1923 р. організаційне бюро ЦК КП(б)У постановило „заборонити у пресі довідки ... по експорту, що існує (цифри, факти і т. п.), допускаючи теоретичну дискусію...“

Як же уряд допомагав голодуючим?

ДЕКЛАРАТИВНЕ ВИЗНАННЯ ГОЛОДУ В УКРАЇНІ

В червні 1921 р. партійне-державне керівництво УСРР зрозуміло, що на південь України насувається небезпечна посуха. За пропозицією Х. Раковського політбюро ЦК КП(б)У 11 червня запропонувало губкомам партії раз на тиждень висилати статистичні дані про очікуваний врожай. Не обмежуючись цим, Раковський затвердив постанову Української економічної ради (УЕР) про відправку у неврожайні губернії комісії для виявлення дійсного стану в сільському господарстві. Проте ця постанова була скасована Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом „з чисто політичних міркувань – не створювати паніки“.

Дивна ситуація, що голова ВУЦВК Г. Петровський, який стояв на нижчому щаблі більшовицької номенклатури, ніж голова уряду, міг скасувати рішення Х. Раковського. В цій конфліктній ситуації відчувається незрима присутність центральної влади, яка була зацікавлена у використанні продовольчих ресурсів України на користь неврожайних місцевостей Росії.

Вже 10 червня 1921 р. Президія Всеросійського центрального виконавчого комітету (ВЦВК) постановила надіслати компетентну комісію для обстеження становища в Середньому і Ниж-

ньому Поволжі, відмінити податок на засіви в Самарській губернії і припинити стягнення податку на яйця та масло.

25 червня Політбюро ЦК РКП(б) з питання про боротьбу з неврожаєм в Нижньому і Середньому Поволжі постановило створити при ВЦВК особливу комісію із завданням вжити всі заходи допомоги голодуючому населенню.

26 червня центральний орган більшовиків – газета „Правда“ помістила передову „Голод в Поволжі і заходи боротьби“. „На Поволжя насувається страшне лихо, – говорилося у статті, – Посуха була така, що в ряді губерній хліба зовсім загинули“. Газета висувала гасло: „Все на допомогу голодному селянству Поволжя!“, вимагала організувати загальноросійську кампанію допомоги голодним.

20 липня 1921 р. ЦК РКП(б) прийняв постанову „Заходи партії у боротьбі з голодом“, а 21-го того ж місяця – звернення „До всіх членів партії й до всіх організацій РКП(б)“, у яких визначалися заходи допомоги голодуючим Російської Федерації. „Лихо має такі великі розміри, – підкреслювалося у зверненні, – що подолати його можна лише при одностайному напруженні всіх сил Радянських республік“.

Основне завдання визначалося гранично чітко: „Потрібно терміново організувати планомірну систематичну боротьбу зі стихійним лихом, створити могутню організацію допомоги голодуючому населенню. Ніякої паніки. Боріться з панічною розгубленістю перед розмірами лиха у місцевостях, що охоплені голодом; ще більшою мірою боріться з благодушністю, млявістю, холодністю, байдужістю до народного лиха у місцевостях, де врожай забезпечує населення“.

Все звернення пронизувала думка про необхідність всебічного розвитку громадської ініціативи, опори на підтримку трудящих: „Пробудіть громадську ініціативу, залучіть до справи допомоги всіх, хто своїм досвідом або енергією може допомогти голодуючим. Нехай допоміжні організації й осередки утворюються на кожному заводі, в кожній майстерні, в кожному закладі“.

ЦК наказував терміново розгорнути усну і друковану пропаганду з тим, щоб підняти маси робітників і селян до активної діяльності, як це було „в дні військових навал“. Радянська пре-

са – а з червня газети розміщували всезростаючу кількість матеріалів про неврожай у Поволжі – розпочала активну агітацію за надання допомоги голодуючим цього регіону. Партійним організаціям ставилося за обов'язок самим точним способом з'ясувати ситуацію у своїх губерніях, повітах, волостях: „Неприпустиме хоча б найменше прикрашення дійсності“. Однак ці вказівки не стосувалися неврожайних губерній України.

Про український голод держава забула. Газетам заборонялося писати про голод на півдні УСРР. „Братерська допомога хлібом“ формально незалежної України сусідній державі виглядала б дивно, якби всі знали, що українські селяни також вмирають від голоду.

Було опрацьовано і техніку замовчування голоду. Під час обговорення доповіді наркома продовольства М. Владимиrowa „Про кампанію щодо боротьби з голодом“ 4 серпня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило резолюцію, що не потребувала пояснень: „вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом у Росії від боротьби з неврожаєм в Україні, де допомога районам, що постраждали від неврожаю, може бути цілком надана своїми губернськими або повітовими засобами“. Тому Центральна українська комісія допомоги голодуючим (ЦК Допгол ВУЦВК), утворена українським урядом 17 серпня 1921 р., спрямувала свою діяльність на врятування голодуючих Поволжя.

З метою допомоги неврожайному Поволжю було переглянуто план закордонних закупок на користь імпорту продовольства, насіння та сільськогосподарської техніки. Для збільшення запасів валюти радянський уряд видав ряд декретів: про створення експортного фонду, про реалізацію запасів філателії, про вилучення музейного майна та церковних цінностей. У врожайних губерніях неодноразово здійснювалося скорочення продовольчого забезпечення робітників та службовців з метою економії ресурсів для неврожайних губерній. Було введено спеціальні податкові відрахування з кожного пуда продподатку, заготовленого державою або кооперативними організаціями через товарообмін (в 1922/23 р. вони були замінені на двофунтові нарахування до продподатку), грошові відрахування з продажу квитків у театри і кіно, з тарифів на перевезення вантажів залізничним і вод-

ним транспортом, а також з оборотних коштів торговельних і промислових підприємств.

З 26 вересня по 2 жовтня в радянських республіках було проведено „тиждень допомоги голодуючим“. Члени комісії Допгол в містах і селищах обходили квартири з метою збору пожертв. 2 жовтня – в останній день тижня – на вулицях, у закладах, в театрах, торгових приміщеннях проводилися грошові збори. Робітники і службовці працювали в позаурочний час, провели спеціальний недільник. Актори давали вистави і концерти, збір від яких надходив на допомогу голодуючим.

Зібрані під час тижня допомоги кошти відправлялися виключно у неврожайні місцевості РСФРР. У жовтні 1921 р. для надання адресної допомоги до благополучних в продовольчому відношенні губерній УСРР були прикріплені голодуючі Царицинська й Уральська губернії. Саратовську губернію Україна була зобов'язана забезпечувати разом з Білорусією, а Самарську разом з Сибіром, Тульською і Калузькою губерніями РСФРР.

Напередодні річниці Жовтневої революції ЦК РКП(б) закликав комуністів виступити ініціаторами встановлення регулярної допомоги голодуючим. Висунувши гасло „десять ситих годують одного голодуючого“, він запропонував щомісячно відраховувати 4% заробітної плати та інших прибутків трудящих у фонд комісії Допгол.

Проте становище не півдні України з кожним місяцем погіршувалося. Місцеві органи закидали Харків і Москву розпачливими телеграмами з вимогою допомоги уряду. На початку жовтня В. І. Ленін телеграфував місцевим органам влади, що в Донбас направлено тримісячний запас хліба, щоб підтримати кам'яновугільну промисловість. Але хліб доставлявся на шахти, а не в села. Селянам Донеччини була надана сумнівна пільга – 22 вересня політбюро ЦК КП(б)У постановило: „Маючи на увазі надзвичайність випадку, дозволити замінювати податок грошовим внеском за середньоринковою ціною“.

Інші неврожайні губернії не отримали навіть такої поступки уряду, і місцева влада почала діяти на свій страх і ризик. Так, 20 жовтня 1921 р. Миколаївський губвиконком „через неврожай, який з'ясовано запропонував опродкомгубу звільнити: Богоявленську, Водопойську, Воскресенську, Парутинську і Кузурубоб-

Байкушську волості від податку на зернопродукти, сіно та солому, за умови стягнення податку з окремих господарств, що мають запаси, для чого райпродкомісіям (районним продовольчим комісіям. – *Авт.*) скласти терміново списки таких господарств“.

Під тиском місцевих органів влади Х. Раковський запропонував Українській економічній раді розглянути питання про державну допомогу неврожайним губерніям УСРР. 14 листопада за його пропозицією УЕР постановила: „Визначити державну допомогу неврожайним губерніям Запорізькій, Катеринославській і Донецькій в розмірі 6 млн. пудів, з них: 1,5 млн. продовольчої допомоги, 1 млн. насінневої позички, 500 тис. пудів з відрахувань від продподатку.

Асигнувати позику не менш, ніж в 75 млрд. (крб.) селянам неврожайних губерній, що її потребують на закупівлю насінневого хліба, не менш 1 млн. пуд., а також не менш 1,5 млн. пудів хліба для голодуючих селян неврожайних губерній.

Продовольчу допомогу в 1,5 млн. пудів розподілити таким чином: 800 тис. пудів – Запорізькій губ., 350 тис. – Катеринославській губ., і 350 – Донецькій губ.

Запропонувати Наркомзему і Наркомпроду в тижневий строк програму попередніх робіт для з'ясування потреб Запорізької, Катеринославської і Донецької губ., а також план і строк розподілення хліба у вказаних губерніях“.

Однак, як згадував Х. Раковський у листі до голови Раднаркому РСФРР В. Леніна від 25 січня 1921 р., „по відношенню до насінневих потреб наших голодуючих губерній ми проявили злочинну недбайливість. Олександрівській губ. було обіцяно з 1 листопада видавати по 90 вагонів хліба для голодуючих щомісячно, між тим як за 3 місяці – листопад, грудень, січень – було перекинуто всього 44 вагони. Це відбулося тому, що ми в першу чергу мали на увазі радянську Росію і Донбас“.

Не краща ситуація з отриманням продовольчої допомоги складалася і в інших неврожайних місцевостях. Голова Маріупольського губвиконкому Донецької губернії з відчаєм писав до ЦВК у грудні 1921 р.: „Позбавлені абсолютно якої б то не було допомоги від органів радянської влади, ми наважилися з болючим питанням звернутися у радянський всеросійський центр,

у ЦВК: „Що ж робити? Як врятувати здичавілий, вмираючий, спустошений голодом край?“

В грудні 1921 р. масова смертність у південних губерніях УСРР змусила, нарешті, дисциплінованих українських більшовиків виступити проти політики партійного центру на VI Всеукраїнській конференції КП(б)У. Ініціативу у цьому „бунті на колінах“ виявив М. Скрипник – один з найавторитетніших діячів КП(б)У. Під час обговорення звіту ЦК, з яким виступив Х. Раковський, він заявив: „Хіба це не було очевидно, що ми йдемо до голоду? ЦК затримував це питання. Йшов тиждень за тижнем, місяць за місяцем, і тільки тепер ми бачимо вочевидь помилку, виявлену тут. Ми тоді не наслідувалися казати, що у нас в нашій благодатній Україні голод“. Після виступу Скрипника ЦК КП(б)У наважився доповнити порядок денний партійної конференції спеціальною доповіддю „Голод і засівна кампанія“, з якою виступив нарком земельних справ Д. Мануїльський. У цьому виступі вперше ставився знак рівності між станом у Поволжі й на півдні України.

За доповіддю Мануїльського конференція прийняла постанову, що визначала „державну допомогу неврожайним губерніям України (Запорізькій, Катеринославській і Донецькій) в розмірі 6 млн. пуд., з них 1,5 млн. – проддопомоги, 1 млн. – з поверненої насінневої позички, даної селянам в 1920/21 р., 500 тис. пудів – вирахування з продподатку в насінневий фонд незаможних, 1 млн. позички з поверненням у насінневий фонд, для чого асигнувати 75 млрд. карбованців, і 2 млн. пудів для продажу селянам. Проддопомогу 1,5 млн. пудів розподілити між вказаними губерніями в такій пропорції: 800 тис. пудів – Запорізькій губ., 350 тис. – Катеринославщині і 350 тис. пудів – Донбасові.

Вважати, що 1,5 млн. пудів проддопомоги покривається з наявного і того, що має надійти, продподатку в його частині, яка становить фонд комнезамів...“.

Після цієї постанови ЦК РКП(б) змушений був визнати реальність голоду в Україні і перестав заперечувати проти спрямування частки її продовольчих ресурсів в голодуючі місцевості. Але мова йшла про обмежену частку. Про це свідчить, наприклад, постанова УЕР щодо допомоги голодуючим Запорізької губ. від 23 грудня 1921 р.: „Взяти до відома заяву т. Владимиро-

ва про те, що Наркомпродом подано відомості Москви про необхідність з метою надання дійсної допомоги голодуючим Україні звільнити Київську губ. від нарядів для РСФРР, і що з боку Москви з даного питання протесту не надійшло. Прикріпити Запорізьку губ. у справі задоволення її продовольчих і насінневих потреб до Київської губ. Підтвердити розпорядження, дане Наркомпродом Кременчуцькому опродкомарму (особлива продовольча комісія з постачання Червоної армії. – *Авт.*) про відправку у дводенний строк одного маршруту хліба Запорізькому губкомдопголоду і в грудні – не менше трьох маршрутів насінневого матеріалу. Запропонувати Наркомпроду дати Київському опродкомгубу за рахунок нарядів РСФРР і зверх трьох маршрутів Донбасу хоча б одного маршруту на адресу Запорізькій губ“.

Ця постанова була першим кроком у реалізації плану допомоги голодуючим УСРР, який УЕР на початку грудня 1921 р. доручила розробити Наркомзему і Наркомпроду УСРР. Однак рішення УЕР мало відомчий характер, і його виконання цілком залежало від позиції Москви.

Питання про голод в Україні перед широкою громадськістю було поставлено на VI Всеукраїнському з'їзді рад, який проходив після завершення партійної конференції. Але необхідність допомогти голодуючим розглядалася лише в контексті підготовки до сівби ярих культур. З'їзд обмежився ухваленням резолюції VI Всеукраїнської конференції, підтвердженої постановою уряду УСРР про надання селянству неврожайних українських губерній державної насінневої допомоги розміром в 2,5 млн. пудів зерна. Крім того, у декларації з'їзду про голод і насінневу кампанію зазначалося: „...відпустити ще 2 млн. пудів насінневого матеріалу... в продаж господарям, які його потребують, за пільговою ціною, що не перевищує вартість державної заготівлі“.

Про державну продовольчу допомогу неврожайним місцевостям на з'їзді не йшлося. На харчові й насінневі потреби українського голодуючого селянства, за постановою VI Всеукраїнського з'їзду КП(б)У, пропонувалося передати зернові фонди комітетів незаможних селян. Але до того часу вони були значною мірою вичерпані пожертвами для голодуючих РСФРР. Ще на початку вересня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У запропонувало використати ці фонди для допомоги голодуючим. Але відомо, що

у той час всі пожертвування йшли за однією адресою – у неврожайні губернії РСФРР.

Силами селянської взаємодопомоги через внутрішні селянські позики планувалося й фуражне забезпечення неврожайних селянських господарств.

Питання щодо продовольчої допомоги українським губерніям було вперше порушено на Всеукраїнському з'їзді комітетів і комісій допомоги голодуючим, який передував республіканському з'їзду рад. Делегати з'їзду висловилися за необхідність регулярного продовольчого забезпечення голодуючих не тільки в Росії, а й на Україні. Проте резолюції з'їзду не мали необхідної чинності без ухвали Всеросійським з'їздом і затвердження урядом УСРР.

14 січня 1922 р. український Раднарком прийняв давно очікувану постанову про визнання неврожайних губерній УСРР. 16 січня політбюро ЦК КП(б)У зняло блокаду з інформації про голод в Україні і доручило своєму агітаційно-пропагандистському відділу та ЦК Допгол ВУЦВК вжити заходів, щоб у пресі з'явилося „побільше відомостей про голод на півдні України“.

Відповідно до постанови РНК УСРР від 14 січня 1922 р. до категорії голодуючих було віднесено повністю лише Запорізьку і Донецьку губернії, а крім них – Дніпровський, Херсонський, Миколаївський повіти Миколаївської губернії: Одеський, частину Тираспольського і Вознесенського – Одеської губернії; Катеринославський і Новомосковський – Катеринославської; Костянтиноградський і Кобеляцький – Полтавської губернії. Проте, звіт Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК, який було видано окремою книгою „Рік боротьби з голодом“ до VII Всеукраїнського з'їзду рад (грудень 1922 р.), містить інформацію про значний дефіцит хліба у всіх повітах південних губерній.

У 21 повіті степових губерній (Одеської, Миколаївської, Катеринославської, Запорізької і Донецької) селяни не зібрали навіть посіяного зерна, в 10 інших повітах вказаних губерній чистий збір зернових (залишки після задоволення насіннєвих потреб) з розрахунку на душу сільського населення складав від 0,5 до 5 пудів на душу. Таким чином, третина тогочасної території України люто голодувала.

25 повітів Наддніпрянщини не мали лишків зерна. Чистий збір зернових там становив від 5 до 10 пудів на душу. Селяни в цих повітах могли прогодувати тільки себе. Виконуючи розкладку з минулого врожаю і сплачуючи продподаток з урожаю 1921 р., вони віддавали власний продовольчий запас.

Більш-менш благополучні повіти Лівобережжя і Правобережжя (їх нараховувалося 46) з чистим збором більше 10 пудів на душу сільського населення мали незначні зернові надлишки. Але їх не вистачало для одночасної підтримки російських і українських голодуючих. Або – або.... Вибір було зроблено, але не на користь українських хліборобів.

Офіційне визнання голоду на півдні України виявилось багато в чому декларативним не лише тому, що не всі неврожайні райони мали статус голодуючих, а також й того, що навіть ті губернії, що його набули, не отримали пільг, подібних голодуючим регіонам РСФРР.

Неврожайні місцевості України тривалий час залишалися на продовольчому самозабезпеченні і не звільнялися від сплати податку, як це було в Росії. Відповідно до постанови Раднаркому УСРР від 14 січня 1922 р. виконкомам голодуючих губерній надавалося право знижувати ставки продовольчого податку, аж до його повного скасування, замінювати натуральний податок грошовим, але ...тільки за пропозицією продовольчих органів, які цілковито підпорядковувалися російському Наркомпроду. Проте центральні органи влади не поспішали зі скасуванням у неврожайних місцевостях традиції продрозкладки.

„Наркомпродівська мітла“ продовжувала нещадно вимітати рештки продовольчих запасів у селян навіть після прийняття декрету про послаблення продподаткового тиску. Про типову ситуацію у розв’язанні питання щодо скасування продподатку у неврожайних місцевостях і оголошення їх голодуючими свідчить факт неодноразового відхилення ВУЦВКом клопотання Кременчуцького губвиконкому щодо визнання голодуючими неврожайних волостей губернії. 16 березня всупереч черговій відмові Г. Петровського президія губвиконкому наважилася це зробити самочинно. Голова виконкому повідомляв ВУЦВК: „...Заслухавши доповідь Олександрівського повітвиконкому про катастрофічне становище повіту у зв’язку з неврожаєм, що його уразив,

і про факти масового поїдання кішок, падала мешканцями волостей Новостародубської, Звенигородської, Аджамської і Верблюзької, і, беручи до уваги відмову ВУЦВК на наше дворазове клопотання про застосування декрету від 14 січня до Олександрівського пов., (президія губвиконкому) постановила вищевказані повіти оголосити голодуючими і категорично просить вашого підтвердження“.

Навіть така нібито наділена владою людина, як заступник голови РНК УСРР, командуючий збройними силами України і Криму М. Фрунзе у березні 1922 р. не зміг припинити злочинної продкампанії у голодуючому Балтському повіті (Одещина). З місяця події він скаржився Раковському: „Становище насінневої кампанії викликає серйозне побоювання. Всі сили повіту кинуті на завершення продкампанії, за якою ще треба зібрати дещо більше 20 тис. пудів. Між тим, наявних ресурсів не вистачає для повного проведення накресленого центром посівплану. Продподаток збирається відкритою силою. Війська оточують села і обходять кожну хату. На цій підставі була вже низка відкритих виступів цілих сіл, головним чином жінок і дітей. Вибивання недобраної наявності, за твердженням повіторганів (повітових органів. – *Авт.*) і представників губернського центру, які спостерігають за проведенням продподаткової кампанії, призведе до зриву посівної... Проблема потребує негайного розв’язання“.

Відчувається, що автор цього послання щиро стурбований. Разом з тим війська, які збирали продподаток відпрацьованими методами продрозкладки на голодному півдні України, підпорядковувалися саме йому. Перебуваючи на вершині військової піраміди влади, уславлений полководець кривився, плакався, але підкорявся залізній партійній дисципліні.

Продоргани УСРР наполегливо стягували продподаток для врятування населення Поволжя і при оцінці продовольчого становища губерній самої України майже не звертали уваги на факти голодування її населення. Переведення тієї чи іншої губернії в розряд голодуючих відбувалося лише в разі явної неспроможності збирання продподатку. Спочатку губернія оголошувалася у тяжкому продовольчому становищі. Це означало, що продподаток стягувався тим самим темпом, що і раніше, але йшов уже на внутрішні губернські потреби. Потім, після тривалих клопо-

тань місцевих органів влади, губернія оголошувалася голодуючою, і тільки тоді податкове завдання скасовувалося. „Сумнівний досвід українського голоду раз і назавжди повинен відзвучати нас від оцінки голоду під кутом зору продподатку“, – підсумовував у жовтні 1922 р. трагічні торішні помилки секретар ЦК Допгол ВУЦВК М. Сирота“.

Декларативний характер мало і відповідне рішення щодо організації допомоги потерпілим районам УСРР. В 1922 р. республіканські органи влади дістали дозвіл допомогти українським голодуючим, але винятково за рахунок внутрішніх коштів і за умови переважного забезпечення голодуючих РСФРР. ЦК Допгол ВУЦВК була зобов'язана організувати збір коштів для регулярного забезпечення продовольством 1108 тис. голодуючих в РСФРР і 632 тис. – в УСРР. Намагаючись виконати це завдання, держава поступово вдавалася до адміністративного тиску в організації благодійницької кампанії допомоги голодуючим.

Взимку 1922 р. серед мешканців урожайних губерній було введено розкладку так званих „голодних пайків“, що надсилалися в голодуючі райони. Формально примусовість у стягненні пайків поширювалася тільки на заможні верстви населення. Та місцевій владі надавалася повна свобода у визначенні критеріїв „заможності“ і, відповідно, в застосуванні примусу під час розкладки пайків.

У вигляді добровільних пожертвувань за ухвали профспілкових організацій запроваджувалося адміністративне відрахування пайків із заробітку робітників і службовців. Під тиском влади профспілки виконали розкладку пайків для голодуючих на 227%. Причому, відрахування проводилися і в неврожайних місцевостях, іноді досягаючи чверті заробітку (при плановому завданні у розмірі 4%).

Необмежене свавілля панувало при визначенні розмірів і стягненні пайків з непролетарського населення. „Всупереч постанові від 1 березня, вимога сплати пайків супроводжувалася загрозами адміністративного тиску і конфіскації всього майна, після чого дійсно невинуваті платники (а такі виявилися у великій кількості, тому що розміри пайків багатьом були прямо-таки непосильними) були заарештовані й утримувалися в адміністративному порядку під вартою по два тижні й більше, поки

справи на них не надходили до ревтрибуналу. Не встигли ще городяни закінчити розрахунки за першим внеском пайків, як на початку квітня вийшла друга вимога, надрукована у вигляді особливого наказу, про внесок пайків знову за чотири місяці наперед з додатком чомусь на кожний пайок по одному фунту жирів на кожний місяць, причому строк було визначено до 20 квітня з загрозою знову-таки адміністративним стягненням: арештом і штрафом в розмірі до 100%“, – скаржилися до ВУЦВКу громадяни міста Житомира.

Розкладка пайків для голодуючих успішно збиралася серед міського населення. Проте у сільській місцевості її виконанню перешкоджало вичерпання продовольчих ресурсів збором „продподатку“. Для посилення кампанії допомоги голодуючим за пропозицією В. І. Леніна в Україну на початку лютого було відправлено агітаційно-інструкторський поїзд ЦК РКП(б) „Жовтнева революція“ на чолі з головою ВЦВК і ЦК Допгол ВЦВК М. І. Калініним. 8 лютого 1922 р. до нього приєднався голова ВУЦВК Г. І. Петровський. На підтримку московської групи було також залучено всіх членів ВУЦВК і відповідальних працівників місцевого радянського апарату. Незважаючи на відвідування врожайних (Полтавської, Київської, Волинської і частково Харківської губерній), а також і двох голодуючих губерній – Одеської і Миколаївської, вищі радянські органи фактично проігнорували голод в Україні. Після повернення до Москви агітпоїзда „Жовтнева революція“ 27 лютого 1922 р. ЦК РКП(б) ухвалив постанову „Про кампанію допомоги голодуючим“ і запропонував провести двотижневу перевірку виконання раніше прийнятих рішень щодо організації допомоги переважно неврожайним районам РСФРР. Намагаючись виправдати злочинне ставлення центрального керівництва й безпринципність українського уряду, М. Сирота вказав на послаблення голоду в Україні під час перебування комісії ЦК РКП(б). Проте звіти з неврожайних губерній, що цитувалися раніше, засвідчують протилежне.

На підтримку політики центрального уряду ВУЦВК 1 березня 1922 р. прийняв постанову „Про відповідальність за злочини проти надання допомоги голодуючим“, що передбачала заходи посилення адміністративного тиску щодо саботажників розверстки „голодних пайків“. Стосовно осіб, які були винні у невиконанні

нання без поважних причин обов'язків щодо голодуючих, постанова вводила покарання конфіскацією майна, але без позбавлення волі. Найбільш суворо, аж до позбавлення волі строком до 5 років з конфіскацією майна, каралися службові злочини, пов'язані з недбайливим виконанням обов'язків щодо організації допомоги голодуючим. Мародери та хабарники підлягали найвищій мірі покарання – розстрілу.

Через тиждень, 8 березня, держава запровадила нову систему організації допомоги голодуючим. По-перше, вводився разовий прогресивний загальногромадянський податок на користь голодуючим, від якого звільнялися лише найменш забезпечені верстви населення: червоноармійці, інваліди, багатодітні матері, безробітні, голодуючі селяни. По-друге, оголошувалося вилучення церковних цінностей на користь голодуючих.

Ще 21 січня 1922 р. ЦК КП(б)У ухвалив „дати директиву губкомам п'яти голодуючих губерній (Донецької, Катеринославської, Запорізької, Миколаївської і Одеської) провести агітацію за збір золота і срібла з церков для закупівлі зерна для голодуючих“. 23 січня на підтримку цієї постанови затверджено таке рішення: „а) Не перешкоджати селянам для задоволення місцевих насінневих і продовольчих потреб збирати золото і срібло з церков; б) дати директиву губкомісіям (допомоги голодуючим) широко оповістити в пресі про випадки збору золота і срібла з церков, що мали місце в Мелітопольському пов“.

8 лютого оргбюро ЦК КП(б)У зобов'язало ВУЦВК згідно з постановою всеросійського ЦВК надати законної чинності вилученню церковних цінностей і забезпечити їх використання, за пропозицією II Всеукраїнського з'їзду КНС, виключно для українських голодуючих.

На перший погляд, держава ніби підтримала ініціативу священнослужителів і релігійних громад неврожайних місцевостей винятково в інтересах голодуючих. Однак, подальші рішення центральних органів влади вказують на інше. У своїх вчинках більшовики керувалися насамперед політичними міркуваннями і намагалися використати кампанію вилучення цінностей у власних інтересах.

24 березня 1922 р. оргбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення: „Духовенство бажає розпочати організацію їдалень, необхідно

використовувати його під суворим контролем і вивіскою комісією Допголоду“. Більш того, оскільки держава і церква знаходились у політичній конфронтації, уряд намагався скористатися вивіскою допомоги голодуючим для придушення церковної опозиції. Насамперед з цією метою й була організована кампанія з вилучення церковних цінностей.

8 березня 1922 р. ВУЦВК прийняв постанову про тотальну і примусову передачу церковних цінностей на користь голодуючих. Приховану політичну антицерковну спрямованість цього акта розкриває опублікований тільки в 1990 р. лист В. Леніна членам політбюро ЦК РКП(б) і голові ВУЦВК М. Калініну. У листі, датованому березнем 1922 р., вказано на необхідність скористатися голодом для економічного і політичного розгрому церкви.

Підготовку до вилучення церковних цінностей було проведено оргбюро ЦК КП(б)У відповідно до плану голови російського уряду. По-перше, 14 квітня 1922 р. було створено оперативний штаб – так званий Цевиком (Центральна комісія з вилучення церковних цінностей при ВУЦВКу), до якого увійшли нарком юстиції, генеральний прокурор УСРР М. Скрипник (голова) та голова українського ДПУ і нарком внутрішніх справ В. Манцев, а також наркомзем УСРР М. Владимиров. Склад губернських комісій ще не було намічено, але передбачалася обов'язкова участь в них представників губвідділів ДПУ. По-друге, було розроблено тактику дій, у якій головний акцент ставився на розклад церкви і репресивні заходи щодо церковної опозиції. Зокрема, партійним і радянським установам надано директиву „...провести енергійно кампанію збирання золота і срібла з церков – на користь голодуючих, використовуючи кон'юнктуру, що складалася у зв'язку з боротьбою між автокефалістами і екзархістами“.

У боротьбі з церковною опозицією Центральної комісії з вилучення церковних цінностей надавалися всі повноваження, аж до адміністративного арешту за невиконання її розпоряджень та бездіяльність. Особи, запідозрені в утаюванні цінностей або інвентарних описів церковного майна, підлягали тяжкому покаранню – навіть розстрілу.

Репресивним заходам під час вилучення передувала широка агіткампанія та пропаганда відповідного декрету про необхід-

ність врятування голодуючих. Але, як свідчать звіти губернських комісій з вилучення церковного майна, щодо церковного керівництва застосовувалися й репресивні заходи. Щоб примусити останніх випускати відозви до віруючих із закликом жертвування церковних цінностей, чекісти чинили жорстокий моральний, а при їхній потребі – фізичний тиск.

„Підготовча кампанія з вилучення церковних цінностей почалася з перших чисел квітня як в Одесі, так і в усіх повітах. Робота виявилася у підготовчих статтях, в загальних зборах робітників і селян, була поставлена низка доповідей на тему „Допомога голодуючим“. Намащувалися настрої вищого та середнього духовенства, провадився тиск на князів церкви щодо випуску відозви з закликом віддавати цінності на користь голодуючих. Учинено моральний вплив на нижче духовенство, щоб воно за своєю ініціативою випускало від себе більш рішучі відозви-заклики та інше“, – рапортувала у Цевиком Одеська губкомісія з вилучення церковних цінностей. З метою залякування провінційного духовенства і дискредитації церковного керівництва були влаштовані московський (квітень – червень) і петроградський (червень – липень) процеси, що започаткували розгром „церковної контрреволюції“.

Судові процеси над служителями культу в Україні 1922 р. не були такими гучними, як столичні, але мали повсюдний і широкоохоплюючий характер. Наприклад, в Одеській губернії під час кампанії вилучення церковних цінностей було притягнуто до кримінальної відповідальності за розповсюдження „провокаційних чуток“ 70 служителів культу. Це – окрім тих, хто притягувався за опір вилученню церковних цінностей, за їхнє укриття та за ненадання урядовим комісіям описів церковного майна.

Щоб засудити якомога більше священнослужителів, голова Цевикому М. Скрипник запропонував губкомісіям притягати їх до кримінальної відповідальності за загублення описів церковного майна, складених до 1917 р., або за недостачу церковних цінностей за цими описами. Оскільки вже існували церковні описи, це було неправомочним. Вони склалися під час впровадження декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви при передачі церковного майна у користування

релігійних громад. Отже, заради політичної мети уряд нехтував власними декретами. В результаті відповідальність за пограбування церков під час громадянської війни покладалася виключно на церковне керівництво. Судові процеси, порушені у 1922 р. проти церковнослужителів і верхівки церковних громад, з усією відвертістю розкривають прихований політичний зміст кампанії з вилучення церковного майна.

Позиція служителів культу щодо пограбування церкви не була однозначною. Більшість підтримала позицію патріарха Тихона, схвалену на зборах московської єпархії 28 лютого 1922 р.: „Самих церковних цінностей не віддавати, а пасивно чинити опір, створюючи у мирян уяву, що церкву грабують; в усіх приходах влаштовувати загальні збори парафіян, на яких виносити протести проти вилучення церковних цінностей, спрямовуючи їх до ВУЦВК“.

Через місяць Тихон звернувся до віруючих з відозвою, у якій акт вилучення визначав як „блзознірський“. Він погрожував за сприяння цим діям відлученням від церкви, а служителям культу – позбавленням сану.

Найбільш поширеною формою саботажу декрету було не-представлення комісіям з вилучення описів церковного майна. Іноді затаювалися самі церковні цінності. Служителі культу активно протестували проти насильницького ставлення властей до релігійних установ і відправки вилучених цінностей у розпорядження центральних урядових органів. Їх подальша доля невідома. Так, за перші п'ять днів діяльності Одеської губкомісії з вилучення тільки в Одесі було складено 28 актів про відсутність описів та інвентарних книг. В окремих місцевостях служителі і парафіяни чинили опір офіційним представникам влади. Але у більшості випадків експропріація пройшла без ускладнень, що визначалося байдужим ставленням переважної більшості населення, яке вважало цілком природним, щоб церква поділилася з голодуючими своїми багатствами.

Ось кілька довідок із Одеської губернії від 16 травня 1922 р. Начальник Вознесенського повітового управління міліції доповідав про сприятливу ситуацію під час вилучення: „Повідомляю, що вилучення церковних цінностей у повіті, який довірено мені, пройшло без перешкод, за виключенням випадків, що мали

місце в с. Волчарці (околиця Вознесенська), в с. Арбузинці, в с. Покровському і Костянтинівській вол., де місцеве селянство запротестувало проти такого вилучення, причому в перших двох пунктах інциденти було полагоджено на місцях“.

У Тираспольському повіті після попередніх бесід представників влади з священиками останні самі почали агітувати віруючих за необхідність передачі церковного майна на користь голодуючих. В результаті, як повідомляв голова повітової комісії з вилучення, „було прийнято близько 1000 постанов, а також резолюції про необхідність здавання цінностей, загальна кількість присутніх на цих зборах коло 9 тис. учасників. Під час агіткампанії жодних інцидентів на місцях не зареєстровано. Загальне враження – селянство до початку вилучення було готовим віддати цінності і ставилося до цієї операції досить співчутливо, за виключенням трьох волостей, де священики і куркулі намагалися використовувати незначне молдавське населення з метою нацькувати проти вилучення цінностей“. Повсюдно вилученню церковного майна сприяли представники обновленської течії „жива церква“, які домагалися захоплення церковного керівництва завдяки підтримці держави. Найбільшим впливом вони користувалися в Харківській, Миколаївській, Катеринославській і Донецькій губерніях. Але навіть у неврожайних місцевостях ідея вилучення не набула цілковитої підтримки. Так, наприклад, в Одесі, за довідками губернського ДПУ, „навіть дійсно робітнича маса висловила негативне ставлення до вилучення“.

У таких місцевостях головним експропріатором були органи ДПУ. Активно використовувалася й військова сила. Сам хід вилучення нагадував військову операцію, що ретельно приховувалася від населення. Згідно з доповідною запискою Одеської губкомісії з вилучення в Цевиком від 11 травня 1923 р., саме так проходила передача церковних цінностей на користь голодуючих у губернському центрі: „Губернська комісія надзвичайно уважно поставилася до підготовчої роботи, передбачила майже всі дрібниці в техніці вилучення. Поставивши себе на бойову ногу, надаючи виключне значення справі швидкого вилучення, губернська комісія в дні своїх операцій за санкціями губкому і губвиконкому підпорядковувала собі все і всіх. Для вилучення у місті були мобілізовані партійні і профспілкові працівники,

канцеляристи тощо. Враховуючи те, що вилучення у місті, де робітників дуже мало, а міщанська публіка в надлишку, і пеліканівська спадщина (Пелікан – голова місцевого відділення колишньої Спільки російського народу.. – *Авт.*) особливо укорінилася серед духовенства, губернська комісія поставила собі завданням вилучення провести блискавично й рішуче.... На таємному засіданні губернської комісії було вирішено заздалегідь не розголошувати дня вилучення, який призначено на 2 червня, щоб не дати можливості попам, що опираються, підготувати активний чи пасивний опір з боку віруючих. Сповіщення було розіслано попам і старостам церков під їх персональну відповідальність за 6 і 3 години до вилучення. В дні вилучення робота була поділена календарним порядком, і губкомісія являла собою військово-оперативний штаб, який був в курсі справи роботи опертрійок (підкомісії) кожні півгодини. Для роботи з вилучення в християнських церквах було створено 12 підкомісій, яким були придані військові частини для охорони і придушення заворушень, коли б такі виникли. Опернакази, що додаються до даної доповіді, наочно ілюструють готовність губкомісії зустріти у всеозброєнні можливі прецеденти. В цей день містом дефілювали червоні частини всього Одеського гарнізону під виглядом маневрених занять, і посилено працювала агентура повідомних органів“.

Завдяки залученню військових формувань та сил державної безпеки, місцевій адміністрації вдавалося добре „почистити“ релігійні установи. Особливо постраждали синагоги. Оскільки у таких закладах цінностей взагалі було мало, губкомісія дала директиву: „Всім опертрійкам в синагогах брати дочиста, щоб не було провокацій: „у жидів беруть мало“.

Але вилучення набуло грабіжницького характеру і в православних церквах. Це підтверджує протокол засідання губернської комісії з вилучення від 20 травня 1922 р., де розглядалися скарги священнослужителів про конфіскацію особистих речей: євангелій та чернецького ордена єпископа Олексія. Зрозуміло, що відповідь комісії була негативною: у монахів і, зокрема, у єпископа не може бути особистих речей.

Навіть така тотальна експропріація державою вважалася недостатньою. Тому, коли у травні 1922 р. стали надходити пові-

домлення про завершення роботи більшості губкомісій, Центральна комісія з вилучення церковних цінностей запропонувала їм повторно перевірити за інвентарними книгами наслідки вилучення, особливо в Миколаївській, Катеринославській, Полтавській, Волинській та Чернігівській губерніях. Крім того, було проведено тижневик добровільної здачі церковних цінностей служителями культу, які розкаювалися у приховуванні.

Наприкінці липня 1922 р. кампанію з вилучення церковних цінностей було закінчено. Держава отримала 3 пуди 3 фунти і 75 золотників золота, понад 3 тис. 105 пудів срібла, 125 крб. золотом і 8 тис. 615 – сріблом, 858 діамантів загальною вагою 1469 каратів, інше – дорогоцінне каміння та коштовні метали. Зібрані церковні багатства оцінювалися більш ніж у 834 тис. крб. золотом.

Церковне майно надсилали спочатку до республіканської, а потім до російської комісії з вилучення, що затримувало їх реалізацію для допомоги голодуючим. Це підтверджує лист українського уряду до Москви від 1 червня 1922 р. з клопотанням про передачу республіці для боротьби з голодом 15% надходжень від вилучення церковних цінностей. Це клопотання було задоволено з серпня 1922 по липень 1923 рр.

Навесні 1922 р. плани продовольчого забезпечення неврожайних місцевостей УСРР виконувалися досить повільно. Державна допомога концентрувалася на підготовці до сівби ярих. Причому, до плану отримання насінневої допомоги УЕР включила лише три з п'яти неврожайних губерній УСРР. Зокрема, голодуюча Катеринославщина „прив'язувалася“ для постачання до відносно благополучної Кременчуцької губернії, Донеччина – до врожайної Полтавщини, а Запоріжжя залишалася за Київщиною. За рахунок внутрішніх заготівель Наркомпрод надав позику селянам зазначених губерній у розмірі 2,5 млн. пудів насінневого зерна. Ще 235 тис. пудів зерна вони отримали від ЦК Допгол ВУЦВК.

Поза увагою уряду опинилися неврожайні Миколаївщина і Одещина. Не покращила ситуацію і постанова УЕР про передачу на користь голодуючих вантажів так званих мішечників (осіб, які закуповували зерно у врожайних місцевостях всупереч забороні торгівлі зерном до завершення державних хлібозаготі-

вель. – *Авт.*), що конфіскувалися на залізницях УСРР. Проте уряд вперто відмовляв голодуючим України у дозволі на закупівлю зерна у врожайних місцевостях до закінчення державних хлібозаготівель, хоча таке право було надано голодуючим Росії (19 листопада 1921 р. Всеросійський ЦВК дозволив проводити в Україні заготівлі хліба голодуючим Киргизької (Казахської) АСРР та Астраханської і Царицинської губерній РСФРР. – *Авт.*).

Дефіцит насіння дещо послабив імпорт 1,5 млн. пудів кукурудзи з Румунії і 216 тис. пудів ячменя з Чехії, однак це насіння прибуло в Україну із запізненням – на початку травня 1922 р.

Прагнучи перешкодити використанню голодуючими насінневої позички у їжу, Раднарком УСРР 10 березня 1922 р. ухвалив драконівську постанову „Про відповідальність за недбале зберігання, псування, розкрадання, затримку під час доставки і неправильне використання посівного матеріалу“. Вона карала селян „примусовими роботами або позбавленням волі на строк до трьох років з частковою конфіскацією майна чи без такої“. Однак репресивні заходи не допомагали: селяни вважали, що краще позбавитися волі, але зберегти життя.

Недалекоглядна соціальна політика уряду поставила під загрозу зриву проведення ярів сівби. Як вказував секретар ВУЦВК М. Сирота у червні 1922 р., „малопостачальність голодуючих губерній УСРР викликала надзвичайну смертність виробляючого населення, занепад фізичних сил населення, яке не могло провести засівкампанію, загибель та забій робочої худоби, а також поїдання значної частини засівматеріалу, отже скорочення засівплощ“.

Становище на півдні України погіршувалося з кожним днем, але продовольча допомога із врожайних губерній не надходила. „Жалюгідні подачки, що надсилаються, нікого не рятують від смерті і викликають тільки роздратування. Необхідно терміново надіслати 20 лікарняно-харчувальних пунктів з пропускнуною спроможністю 2 тис. чоловік щоденно. Стільки ж пунктів необхідно для підтримки виснажених. Помічені села, де немає коней. Затримка і незастосування (необхідних. – *Авт.*) заходів спричинить вимирання населення, знищення сільського господарства і створить пустелю у Гуляй-Пільському пов.“, – писав 25 січня

1922 р. у ЦК Допгол ВУЦВК голова Гуляй-Пільського повітового виконкому.

Жахливу картину голодного лиха малює звернення Донецького губвиконкому та губкомісії допомоги голодуючим до ВУЦВК від 30 січня 1922 р.: „Голод в Донбасі набрав у Маріупольському, Гришинському, Таганрозькому повітах жахливих розмірів. Голодує до п'ятисот тисяч чоловік. Селяни у відчаї риють собі могили, не відчуваючи реальної допомоги. Досі з центру не отримано жодної зернини. Просимо ваших термінових розпоряджень про нагальне надсилання продвантажів на адресу Донецького губкомдопголоду“.

Відчаєм і безвихіддю просякнуті рядки повідомлення Катеринославської губернської ради захисту дітей до Центральної комісії при ВУЦВК про становище дитячого населення губернії: „Перед губрадзідом (губернською радою захисту дітей. – *Авт.*) надзвичайно тяжкі перспективи. Зібрано із відрахувань і пожертв дуже мало, ледве натягується в нинішній час до 2 тис. пудів продовольства. З хліба, який відпущено у вигляді державної допомоги за грудневим і січневим нарядами, отримано замість 100 вагонів, що потрібно було, тільки п'ять вагонів. Надалі на отримання хліба із Кременчуцької губ., до якої в продовольчому відношенні прикріплена Катеринославська губ., майже зовсім не доводиться розраховувати. В довідках, що при цьому додаються, вказується кількість голодуючих дітей та їх задоволення (харчуванням. – *Авт.*) за січень місяць. В цілому за січень місяць задоволено всього тільки 7% загальної кількості голодуючих дітей, проте на лютий становище ще більше загострюється, і ми стоїмо перед необхідністю скоротити й цей убогий відсоток задоволення“.

І це у губерніях, які включено до урядової програми допомоги голодуючим! Населення інших неврожайних місцевостей не мало навіть надії на врятування....

„У трьох повітах Одеської губернії після реєстрації з'ясується близько 111 тис. дітей голодуючих, і для того, щоб їх забезпечити за нормою голодуючих, необхідно мати на чотири місяці запас в 167 тис. пудів хліба; але в розпорядженні комісії є всього 31 тис.“, – повідомляв у Центральну комісію допомоги голодуючим уповноважений Одеської губкомісії Допгол 6 січня

1922 р. Не розраховуючи на державну допомогу, він благав лише про дозвіл закупівлі продовольства у врожайних губерніях, надання позички для організації громадських робіт для голодуючих і використання продовольчих ресурсів губернії тільки для її населення. Відповідь приголомшувала: уряд зобов'язав Одещину надіслати 33 тис. пудів у Запоріжжя.

Одноденна газета „Підсумки і завдання Одеського губкому допомоги голодуючим“ від 1 вересня 1922 р. з гордістю повідомляла про виконання цього завдання: „Губкомдопгол спрямував продовольство і в голодуючу Запорізьку губ. у кількості 33 тис. пудів“. Але доцільність такої допомоги була сумнівною.

Хоча голод в степових губерніях України зростав, центральний уряд продовжував викачувати її продовольчі ресурси. Як зазначалося у записці секретаря ЦК Допгол ВУЦВК М. Сироти, „допомога голодуючим на Україні відзначалася специфічною особливістю – до березня місяця вся лінія боротьби з голодом на Україні може бути охарактеризована як „поволзька“, однак фактично така ситуація зберігалася до літа 1922 р. Хоча перші безкоштовні їдальні громадського харчування Українського Червоного Хреста (УЧХ) були утворені в голодуючих Катеринославській, Запорізькій і Донецькій губерніях ще у лютому 1922 р., вони забезпечували 1% тих, хто потребував допомоги. У травні місяці мережа безкоштовного громадського харчування збільшилася. В їдальнях УЧХ харчувалося до 10% голодуючих. В той же час відсоток тих, хто отримував державну продовольчу допомогу у Поволжі, досягав від 60 до 80%. Злиденність ресурсів допомоги голодуючим в Україні визначала відсоток тих, хто харчувався.

Лише 16 травня голова Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету Г. Петровський звернувся з клопотанням до Центральної комісії допомоги голодуючим РСФРР, щоб дозволили припинити допомогу неврожайним місцевостям РСФРР. „Відповідно до вашої статті про голод в Росії, – писав він члену ЦК Допгол ВЦВК О. Винокурову в листі від 16 травня, – є перелом в кращий бік. На Україні навпаки. Херсонські жахи продажу людського м'яса розширюються, в робітничих районах йде вимирання робітників великої індустрії – в Херсоні, Миколаєві, Маріуполі, Нікополі, Таганрозі. На 1 квітня голодуючих 1 млн.

Допомога в більшості – 1/8 фунта хліба надається лише 15%. Прощу повної згоди на залишення всіх добровільних зборів на Україні і заборону вивозу наркомпродівських вантажів в Москву, залишення ресурсів компроду в Україні⁴. Однак, цей запит залишився без очікуваної урядом України відповіді.

24 травня Г. Петровський знову звернувся до Москви, але вже безпосередньо до ВУЦВК. Цього разу він ретельно обґрунтував своє прохання довідками про катастрофічне посилення голоду на півдні України і невідповідність державної допомоги чисельності голодуючих: „За даними на 1 травня у п’яти губерніях України: Донецькій, Запорізькій, Катеринославській, Миколаївській, Одеській налічується 3 млн. 709 тис. 556 голодуючих, що складає близько 35% всього населення вказаних губерній. Процент голодуючих, за даними губерній, коливається, знижуючись до 22% по Донецькій губ. і підіймаючись вище 75% – по Запорізькій. Близько 40% всього голодуючого населення складають діти. Кількість потребуєчих допомоги сягає по всій Україні 6 млн. 600 тис. чоловік. Розмір допомоги, що отримує населення голодуючих губерній України через державні органи, не перевищує 7,5% всього голодуючого населення, коливаючись між 4,2% в Миколаївській губ. і 15,4% по Донецькій губ.“.

Обурений ігноруванням попереднього клопотання про припинення вивозу українського зерна до РСФРР, Петровський вказав на факти упередженого ставлення центрального керівництва до голодуючих УСРР: „Маючи своє Поволжя, Україна з початку кампанії по 1 травня надіслала в голодгубернії РСФРР, що прикріплені до неї, 960 вагонів продовольства, тобто в чотири рази більше, ніж своїм голодуючим губерніям, яким надіслала всього 232 вагони. Такий стан зберігається і до цього часу“, – підбивав сумні підсумки виконання вказівок центрального уряду голова ВУЦВК.

Фактично звинувативши центр у причетності до голоду в Україні, він вже просив не тільки про залишення в республіці надходжень по лінії кампанії допомоги голодуючим, а й про асигнування коштів із центрального бюджету на боротьбу з голодом та епідеміями.

Намагаючись вплинути на центр, ВУЦВК зважився на крайній крок. На травневій сесії він без дозволу центру надав розго-

лосу цій вимозі голови ВУЦВК, але так і не наважився на самостійне припинення вивозу продовольства до РСФРР.

Рішення сесії стало підставою для повторного звернення Петровського до ВЦВК. Але у листі від 1 червня він вже не просив, а наполягав: по-перше, на залишенні у республіці всіх коштів, що були зібрані з загальногромадянського податку на боротьбу з голодом, по-друге, на збільшенні до 15% частки України у придбанні хліба на вилучені церковні цінності і, по-третє, на збільшенні відшкодувань коштів УСРР. Крім того, вказуючи „на становище робітників України, що особливо погіршувалося, і про приєднання стосовно допомоги до України Криму“, він просив „про відміну обов’язків з вивозу хліба до РСФРР“. Зрозуміло, що ВЦВК не міг залишити поза увагою вимоги законодавчого органу УСРР. До того ж продресурси України були майже повністю вичерпані. У червні 1922 р. Україна була відкріплена від продовольчого постачання Поволжя.

Після цього запізненого рішення допомога голодуючим України різко зросла. Між травнем і серпнем на південь республіки було відправлено 1 тис. 610 вагонів з 3 тис. 1, надісланих Всеукраїнською комісією допомоги голодуючим у неврожайні місцевості РСФРР і УСРР з осені 1921 р. На жаль, ця допомога не покривала хлібного дефіциту українських губерній. На 1 вересня 1922 р. продовольчу допомогу за рахунок державних коштів та населення отримувало 425,6 тис. чоловік.

У 1922/23 р. Москва знову прикріпила для продовольчого забезпечення Українською РСР голодуючих іншого регіону РСФРР – тепер вже Криму. Для них щомісячно відраховувалося 10% надходжень від комісій з боротьби з наслідками голоду.

ІНОЗЕМНІ РЯТІВНИКИ

Вирішальну роль в порятунку голодуючих зіграли іноземні благодійницькі організації, які забезпечували 1,8 млн. чоловік. Їх діяльність в Україні тривала з березня 1922 по серпень 1923 рр.

Ідею допомоги з боку „буржуазних кіл“ В. Ленін спочатку не сприймав. Г. Гувера і його найближчого співробітника У. Брауна він називав „нахабами“ і „брехунами“. Тим на менш, голова Рад-

лосу цій вимозі голови ВУЦВК, але так і не наважився на самостійне припинення вивозу продовольства до РСФРР.

Рішення сесії стало підставою для повторного звернення Петровського до ВЦВК. Але у листі від 1 червня він вже не просив, а наполягав: по-перше, на залишенні у республіці всіх коштів, що були зібрані з загальногромадянського податку на боротьбу з голодом, по-друге, на збільшенні до 15% частки України у придбанні хліба на вилучені церковні цінності і, по-третє, на збільшенні відшкодувань коштів УСРР. Крім того, вказуючи „на становище робітників України, що особливо погіршувалося, і про приєднання стосовно допомоги до України Криму“, він просив „про відміну обов'язків з вивозу хліба до РСФРР“. Зрозуміло, що ВЦВК не міг залишити поза увагою вимоги законодавчого органу УСРР. До того ж продресурси України були майже повністю вичерпані. У червні 1922 р. Україна була відкріплена від продовольчого постачання Поволжя.

Після цього запізнитого рішення допомога голодуючим України різко зросла. Між травнем і серпнем на південь республіки було відправлено 1 тис. 610 вагонів з 3 тис. 1, надісланих Всеукраїнською комісією допомоги голодуючим у неврожайні місцевості РСФРР і УСРР з осені 1921 р. На жаль, ця допомога не покривала хлібного дефіциту українських губерній. На 1 вересня 1922 р. продовольчу допомогу за рахунок державних коштів та населення отримувало 425,6 тис. чоловік.

У 1922/23 р. Москва знову прикріпила для продовольчого забезпечення Українською РСР голодуючих іншого регіону РСФРР – тепер вже Криму. Для них щомісячно відраховувалося 10% надходжень від комісій з боротьби з наслідками голоду.

ІНОЗЕМНІ РЯТІВНИКИ

Вирішальну роль в порятунку голодуючих зіграли іноземні благодійницькі організації, які забезпечували 1,8 млн. чоловік. Їх діяльність в Україні тривала з березня 1922 по серпень 1923 рр.

Ідею допомоги з боку „буржуазних кіл“ В. Ленін спочатку не сприймав. Г. Гувера і його найближчого співробітника У. Брауна він називав „нахабами“ і „брехунами“. Тим на менш, голова Рад-

наркому дав згоду на переговори з Брауном у Ризі. 2 серпня він надрукував звернення до міжнародного пролетаріату. Після цього до організаційних зусиль у справі надання продовольчої допомоги Росії підключився Комінтерн. Так виник „Тимчасовий закордонний комітет допомоги Росії“, пізніше перейменований в „Міжробдоп“ (Міжнародний комітет робітничої допомоги. – *Авт.*). Пролетарські організації не мали достатньо коштів, і російському урядові довелося з 20 серпня 1921 р. запросити працівників АРА. Але в Україну чужоземних рятівників ніхто не запрошував. Вважалося, що тут все благополучно...

Взаємовідносини Харкова і Москви у критичній ситуації, коли від голоду гинули десятки тисяч селян України, вичерпно характеризує такий уривок з листа Раковського до Леніна: „Україна не робила будь-якого звернення за допомогою до Росії або закордону, і різні міжнародні комітети допомоги голодуючим допустили в Україну лише в січні, та й то після того, як вони самі полізли туди зі згоди РСФРР“. Знаючи ставлення вождя більшовиків до надання допомоги „імперіалістичною буржуазією“, Раковський обирає у цьому листі відповідну лексику.

Зловмисну інформаційну блокаду голодуючих України першими прорвали менноніти громад США, Канади і Нідерландів. Хоч ця протестантська громада проповідувала смиренність, вона не могла допустити голодної смерті своїх братів по вірі, які мешкали в Запорізькій та Миколаївській губерніях. Міжнародні меннонітські організації звернулися до Раковського з настійною вимогою надати їм можливість відкрити харчувальні пункти. У жовтні 1921 р. Раковський уклав з ними відповідну угоду від імені уряду УСРР. Але реалізувати цю угоду менноніти відразу не змогли. В Україну їх не пускали до березня 1922 р.

У грудні 1921 р. Х. Раковський уклав угоду з місією Нансена (неофіційна, але вживана назва організації загальноєвропейської допомоги радянській Росії, утвореної влітку 1921 р. норвезьким вченим, лауреатом нобелівської премії Фрітьофом Нансеном, яка об'єднувала під егідою Міжнародного Червоного Хреста 15 релігійно-добродійних товариств і комітетів Червоного Хреста окремих країн), а в січні 1922 р. – з Американською адміністрацією допомоги (ААП, АРА – American Relief Administration. – *Авт.*) про поширення на території Української РСР усіх видів

допомоги, які раніше направлялися цими організаціями російським голодуючим. Та лише у травні 1922 р. АРА і місія Нансена розгорнули свою діяльність в Україні. До цього часу їм чинилися різні перепони з метою зосередження допомоги у Російській Федерації.

15 лютого 1922 р. Центральна комісія допомоги голодуючим при ВЦВК прийняла рішення „...просити АРА через т. Ейдука (О. В. Ейдук – член колегії ВЧК, представник уряду РСФРР при АРА. – *Авт.*) зосередити свої ресурси у Поволжі, не розкидаючи апарат харчування по інших районах РСФРР“. Тут мова йшла й про Україну. Це засвідчує лист радника повноважного представника УСРР в Москві голови ВУЦВК Г. Петровського від 9 березня 1922 р.: „...Відповідно до постанови ЦК РКП(б) ЦК Допголоду (так у документі. – *Авт.*) постановив не розширяти межі роботи АРА поза Поволжям, так що на цьому ґрунті т. Ейдук не дозволяє підготовчих робіт для допомоги АРА на Україні. Необхідно ЦК Допголоду УСРР опротестувати в ЦК РКП(б) постанову ЦК Допголоду РСФРР, у протилежному випадку допомога АРА для України буде припинена“.

Проте й українські власті не поспішали зі сприянням діяльності американської адміністрації в Україні. На бездіяльність і бюрократизм місцевих чиновників скаржився наркому землеробства УСРР Д. Мануїльському представник директора Американської адміністрації допомоги на Україні Філіп Матюс. „Я приїхав у Харків 15 грудня 1921 р., з того часу доклав всі свої старання до того, щоб розпочати надання допомоги голодуючим. ...І хоча я неодноразово звертався із закликом з цього приводу до пана Раковського – голови Ради міністрів України, і до секретаря українського центрального комітету КП(б)У, і до голови Харківського виконавчого комітету, мені не було надано будь-якого сприяння у цій справі. Незважаючи на угоду, підписану Україною і Американською адміністрацією допомоги, урядовими чиновниками мені дано було багато обіцянок, але жодних наслідків до цього часу немає“, – писав він у листі від 28 січня 1921 р. Розгадка цього нонсенсу була проста. Москва ще не підтвердила угоди українського уряду.

Після полагодження між центральною і республіканською владами питання про діяльність іноземних організацій в Україні

українські голодуючі вресхті-решхті отримали довгоочікувану допомогу. Але вона, насамперед через значну затримку, не була рівноцінною тій, що надавалася голодуючим РСФРР; а по-друге, не всі іноземні організації були допущені в РСФРР. Як це не дивно, поряд з „націоналістичним“ комітетом М. Грушевського, не допущений був і Міжробдоп. До осені 1922 р. його вантажі відправлялися лише у неврожайні місцевості РСФРР.

Недостатню увагу центрального уряду щодо українських голодуючих засвідчує лист секретаря Донецького губкому Е. Квірінга від 26 червня 1922 р. до ЦК КП(б)У, ЦК Допгол ВУЦВК та ЦК Робдопгол Південбюро ВЦРПС (Центральний робітничий комітет допомоги голодуючим при Південному бюро ВЦРПС. – *Авт.*): „...За повідомленнями ЦК Допгол, в Донбасі повинен був діяти Нансен. Де ж він? Чи ЦК Допгол гадає, що в Донбасі недостатньо потрібна допомога? Ми ставимо зараз як термінову задачу необхідність відкриття їдалень для дітей робітників Донбасу. Навряд чи робітники Москви знаходяться в гірших матеріальних умовах, ніж робітники Донбасу, а між тим за кореспонденцією у „Правді“ у всіх районах Москви АРА відкрила їдальні для дітей робітників“.

Більш того, російський уряд намагався припинити іноземну допомогу голодуючим України і спрямувати її на користь голодуючих РСФРР. За повідомленнями від 13 липня 1922 р. голови української місії у Німеччині В. Ауссема до ЦК Допгол ВУЦВК, НКЗС та ЦК КП(б)У, члени російської делегації А. Ейдук, П. Смідович та М. Крестинський блокували інформацію про голод в Україні на міжнародному з'їзді комітетів і комісій Допгол: „Перша доповідь т. Смідовича містила загальні відомості про стан в голодному районі, причому, цифри, що ним наводилися, згадувалися про Україну, хоча на розпорядчому засіданні закордонної делегації 4-го ц. м., про яке ми вам писали, про наші домагання про співповідь т. Ейдука, заперечив, що ніякої доповіді про Україну не потрібно, тому що Смідович, мовляв, має більше даних і відомостей, ніж „Ауссем і Калюжний разом“, і що він, безумовно, в своїй доповіді висвітлить становище у всіх частинах республіки. Наступна доповідь Ейдука торкалася діяльності закордонних комітетів і організацій, причому, собою Україна ані словом не згадувалася“.

Тільки завдяки зусиллям представників України на цьому форумі, світова громадськість дізналася про страхітливе становище на півдні України і необхідність допомоги його населенню.

Після закінчення роботи з'їзду уряд уклав ряд нових договорів з іноземними організаціями. Так, договори про спільну боротьбу з епідеміями були укладені з французьким Червоним Хрестом і Комітетом охорони здоров'я Ліги Націй, з Товариством допомоги німецьким колоністам Чорноморського узбережжя й американською організацією „Форвард“, а також „Міжробдопом“. Важливе значення для відбудови сільського господарства голодуючих губерній мала домовленість про співробітництво з американським об'єднаним комітетом „Джойнт“, який вийшов зі складу АРА. В 1923 р. Раднарком УСРР підписав договір з Міжнародною спілкою допомоги дітям.

У тогочасній пресі наголошувалося на міжнародній пролетарській солідарності. Роль „буржуазної“ АРА і „сіоністського“ „Джойнта“, навпаки, замовчувалася, або применшувалася. Ця тенденція з преси потім перейшла до радянської історіографії. Остання приписувала Г. Гуверу (якому судилося потім стати 31-м президентом США) подвиги не в сфері благодійництва, а в сфері шпигунства. Однак, безстороння статистика ставить кожен закордонну організацію допомоги на власне місце. За весь час допомоги Міжробдопом надав голодуючим України 383 тис. пайків, місія Фритьофа Нансена – 12,2 млн., АРА – 180,9 млн. пайків. Допомога інших благодійницьких організацій була значно меншою. Таким чином, саме АРА у 1921/22 р. врятувала сотні тисяч голодуючих, які були приречені на смерть.

У липні 1923 р. на урочистій зустрічі зі співробітниками Американської адміністрації допомоги, які залишали країну, заступник голови Раднаркому СРСР Л. Каменев заявив: „Завдяки величезним, цілком безкорисливим зусиллям АРА, мільйони людей різного віку були врятовані від смерті, й цілі поселення, й навіть міста уціліли від загрожуючої катастрофи. Нині, коли з припиненням голоду величезна робота АРА закінчується, РНК від імені врятованих мільйонів трудящих і уряду радянської Росії та союзних республік вважає своїм обов'язком перед лицем усього світу висловити цій організації, її голові Герберту Гуверу, представникові в Росії полковнику Хаскелю і всім його

співробітникам свою глибоку вдячність і заявити, що народи, які населяють Союз Радянських Соціалістичних Республік, ніколи не забудуть наданої їм американським народом через АРА допомоги, вбачаючи в ній основу майбутньої дружби двох народів“. Але ці обіцянки, як і об'єктивна оцінка діяльності АРА, незабаром були забуті радянським урядом. Американських борців з голодом в Росії та Україні затаврували як „брехунів“ і „шпигунів“.

Пік діяльності АРА, як й інших іноземних благодійницьких організацій в Україні, припадав на літо 1922 р. В серпні 1922 р. іноземні організації забезпечували харчуванням 1,8 млн. жителів неврожайних губерній України (комісії допомоги голодуючим при радах – близько 400 тис.). Тільки в 1922 р. іноземні організації допомоги завезли в Українську СРР близько 2,3 млн. пудів продовольства (8% із загальної суми пожертв, що надійшли у радянські республіки з-за кордону). Це майже стільки, скільки зібрала для голодуючих Росії й України Центральна комісія допомоги голодуючим ВУЦВК (ЦК Допгол).

У 1922/23 р. на прохання радянського уряду іноземні організації надавали переважно виробничу допомогу голодуючим. До квітня 1923 р. іноземні організації завезли в Україну 250 тис. кіс, 100 плугів, 428 жниварок, 100 сортувалок, 400 віялок, 1335 коней, 500 корів, більше 15 вагонів насіння, обладнання для 15 сироварень і книжки для 40 сільськогосподарських бібліотек.

Найбільш спроможною серед іноземних організацій був „Джойнт“, який асигнував 1,5 млн. доларів на безпроцентну позику селянським кооперативам. Його позику отримали 10 тис. одноосібних селянських господарств у 29 єврейських колоніях і 27 українських селах Донецької, Одеської та Катеринославської губерній. Від робітничих і комуністичних партій виробничу допомогу надавали „Міжробдоп“ і „Товариство технічної допомоги Росії“.

Як і у попередньому році, розгортанню допомоги іноземних благодійницьких організацій перешкоджав бюрократизм чиновників із Москви. 9 березня 1923 р. Раднарком України звернувся до центрального уряду зі скаргою про затримку надходження коштів на оплату організаційних витрат діяльності іноземних комітетів Допгол. „Незважаючи на те, що Україні доводиться нести витрати з утримання іноземних організацій в сумі, що до-

рівнює не менше 1/5 загальнофедеративних витрат на ці потреби, із загальносоюзних ресурсів Україні надано лише 1/14, причому, і кошти, що належать Україні, затримуються ЦК Наслідгол ВУЦВК“, – повідомлялося у листі Раднаркому УСРР.

Й це незважаючи на те, що характер і напрямки державної допомоги голодуючим селянам України у 1922/23 р. визначалися не стільки потребами їх продовольчого забезпечення, скільки господарськими інтересами держави і, насамперед, рішенням поновити хлібний експорт.

Перспективи повторного недороду на півдні України були з'ясовані урядом ще у липні 1922 р. внаслідок обслідування голодуючих губерній урядовою комісією, яка була надіслана за рішенням Особливої комісії з палива і продовольства при Українській економічній раді. Член комісії – заступник наркома землеробства Клименко зауважив, що „...опріч допомоги у справі відродження сільського господарства, хліборобам протягом цілого року треба буде допомагати продовольчими ресурсами. І коли ми не досить присвятимо цій справі уваги, то зима 1922–1923 рр. може бути для селян південних губерній не менш голодною, ніж зима 1921–1922 рр.“ Однак це застереження не було взято до уваги.

Надмірні експортні потреби призвели до помилкового розрахунку хлібного балансу республіки за розкладковим принципом. Саме визначення продовольчих і фуражних потреб неврожайних губерній республіки на мінімальному рівні (з розрахунку 13 пудів на рік на їдця та 5 пудів – на худобу) призвело урядову комісію до хибного висновку про можливість майже повного зернового самозабезпечення цього регіону у 1922/23 р. Надалі розрахунки хлібного балансу степових губерній дещо коригувалися, коли виявилось погіршення перспектив врожаю. Проте, принцип мінімального забезпечення селянських господарств залишався недоторканим.

Восени 1922 р. Москва офіційно оголосила, що врожай майже повністю припинив голод. У жовтні 1922 р. ЦК Допгол при ВУЦВК перейменували в Центральну комісію з боротьби із наслідками голоду (ЦК Наслідгол). Для забезпечення селян, і у першу чергу незаможників, насінням, сільськогосподарським реманентом і робочою худобою була утворена система сільсько-

господарського кредитування. Голодуючим районам України було виділено 77% сільськогосподарських кредитів, що були в розпорядженні республіканських органів. За рахунок цих кредитів селяни неврожайних губерній придбали 19 молотарок, 101 сівалку, 459 плугів і 396 борін, 328 коней і 60 тракторів.

Оскільки головні кошти надавалися для відбудови селянських господарств та організації громадських робіт і трудових артілей безробітних, розміри громадського харчування обмежувалися. Безкоштовні їдальні громадського харчування у незначній кількості були залишені лише для голодуючих дітей і безробітних у промислових центрах республіки. Але для голодуючих селян безкоштовна продовольча допомога була замінена на зворотну шляхом кредитування. Головним видом продовольчої допомоги селянам неврожайних губерній стала продовольча позика, загальний розмір якої складав 5,8 млн. пудів зерна і кукурудзи. Ще 4,2 млн. пудів цих культур селяни отримали у вигляді насіннєвої позики. Однак 9,6 млн. пудів зернових і кукурудзи не змогли покрити хлібний дефіцит у неврожайних губерніях, що складав не менше 20 млн. пудів.

ЗАМІСТЬ ВИСНОВКІВ

Центральний уряд буквально виривав шматки з голодного рота українських дітей, аби нагодувати дітей у „червоних столицях“ і в Поволжі. Але російські робітники і селяни не винні у тому, що їм постачали хліб, заготовлюваний з кров'ю у голодуючих місцевостях України.

Чим же можна пояснити невпинні вимоги центру відвантажувати хліб, його небажання враховувати трагічну ситуацію з продовольчим становищем самої України? Документальних свідчень, звичайно, бути не може. Здається, однак, що більшовицький уряд керувався двома мотивами. Перший з них цілком очевидний.

Державна партія почала свою грандіозну соціально-економічну програму зі спроб налагодити систему пайкового постачання робітників націоналізованої промисловості. Якби вона не справлялася з наданням хоча б мінімальних пайків багатоти-

господарського кредитування. Голодуючим районам України було виділено 77% сільськогосподарських кредитів, що були в розпорядженні республіканських органів. За рахунок цих кредитів селяни неврожайних губерній придбали 19 молотарок, 101 сівалку, 459 плугів і 396 борін, 328 коней і 60 тракторів.

Оскільки головні кошти надавалися для відбудови селянських господарств та організації громадських робіт і трудових артілей безробітних, розміри громадського харчування обмежувалися. Безкоштовні їдальні громадського харчування у незначній кількості були залишені лише для голодуючих дітей і безробітних у промислових центрах республіки. Але для голодуючих селян безкоштовна продовольча допомога була замінена на зворотну шляхом кредитування. Головним видом продовольчої допомоги селянам неврожайних губерній стала продовольча позика, загальний розмір якої складав 5,8 млн. пудів зерна і кукурудзи. Ще 4,2 млн. пудів цих культур селяни отримали у вигляді насіннєвої позики. Однак 9,6 млн. пудів зернових і кукурудзи не змогли покрити хлібний дефіцит у неврожайних губерніях, що складав не менше 20 млн. пудів.

ЗАМІСТЬ ВИСНОВКІВ

Центральний уряд буквально виривав шматки з голодного рота українських дітей, аби нагодувати дітей у „червоних столицях“ і в Поволжі. Але російські робітники і селяни не винні у тому, що їм постачали хліб, заготовлюваний з кров'ю у голодуючих місцевостях України.

Чим же можна пояснити невпинні вимоги центру відвантажувати хліб, його небажання враховувати трагічну ситуацію з продовольчим становищем самої України? Документальних свідчень, звичайно, бути не може. Здається, однак, що більшовицький уряд керувався двома мотивами. Перший з них цілком очевидний.

Державна партія почала свою грандіозну соціально-економічну програму зі спроб налагодити систему пайкового постачання робітників націоналізованої промисловості. Якби вона не справлялася з наданням хоча б мінімальних пайків багатоти-

сячим робітничим колективам, останні відмовили б їй у підтримці. Це загрожувало падінням політичного режиму у тій кризовій ситуації, що виникла багато в чому завдяки настирливим кількарічним спробам створити на руїнах ринкового господарства систему комуністичного виробництва й розподілу. Голодні, але згуртовані робітничі колективи були набагато небезпечніші для влади, аніж голодуючі розпорошені селяни. Тому перевага у продовольчому постачанні завжди надавалася промисловим районам, а не сільській місцевості. Як ми пересвідчилися, у 1922 р. на шахтах Донбасу було утворено тримісячний запас хліба, тоді як в селах Донецької губернії люди не дістали допомоги.

Другий мотив не лежить на поверхні. Справа в тім, що опорою більшовиків були центральні райони колишньої імперії. Охоплені національно-визвольним рухом окраїни відірвалися від центру, і в них утворилися власні уряди, що протистояли Раднаркому. Аби заручитися підтримкою населення на контрольованій ними території і використати цю підтримку на повалення „контрреволюційних“ урядів національних окраїн, більшовики створювали легенду про величезні багатства окраїн, що мали бути використані в інтересах трудящих центральних районів, які справді голодували. Типовий приклад – промова В. Леніна на Всеросійській нараді відповідальних організаторів з роботи на селі, скликаній у червні 1920 р. у Колонному залі будинку спілок. Присутні почули від голови Раднаркому такі міркування: „Ми гарантовані, що перемога буде скоро, що цілком гарантуємо себе від голоду. Ми одержуємо повідомлення від товаришів, які приїждять з далеких місць, про те, що робиться на окраїнах. Я бачив товаришів, які приїхали з Сибіру, товаришів Луначарського і Рикова, які приїхали з України. Про багатства цього краю вони говорять з нечуваним здивуванням. На Україні годують пшеницею свиней, На Північному Кавказі, продаючи молоко, баби молоком споліскують посуд.... Але ми ще не взяли по-справжньому України, Північного Кавказу і Сибіру. Якщо це буде зроблено, ми по-справжньому і добросовісно забезпечимо робітника двома фунтами хліба на день“.

Насправді Україна 1920 р. не нагадувала нічим місцевостей з молочними ріками і киселевими берегами. Дійсність виглядала інакше: нескінченні війни, особливо найбільш руйнівна грома-

дянська, підірвали відносний добробут південних губерній імперії, що існував до революції (на відносність цього добробуту не раз вказував й сам Ленін до 1917 р.).

Залишається зробити такий висновок: поведінку центрального уряду, який робив все можливе для порятунку Поволжя і викачував зерно з голодуючого півдня України, не можна назвати ірраціональною. Цей уряд знав, що робив. Українське село було охоплене антибільшовицьким повстанським рухом, який називали „куркульським“ або „політичним“ бандитизмом. Після завершення війни з Польщею й ліквідації військ Врангеля повстанський рух в Україні став першорядною проблемою для влади. Голова Реввійськради Федерації Л. Троцький 1 грудня 1920 р. запропонував Південному фронту, яким командував М. Фрунзе, цілком зосередитися на розгромі повстанців. „Очищення України від бандитизму, – вказувалося у директиві Реввійськради, – і тим самим забезпечення в ній сталого режиму – є питанням життя і смерті для Радянської Федерації та її міжнародного становища“.

У 1921 р. внутрішні війська разом з найбільш боєздатними частинами Червоної армії діяльно викорчувували повстанських рух, який широким потоком розливався в багатьох українських губерніях. Як констатувалося у звіті уряду УСРР VI Всеукраїнському з'їзду рад, за цей рік було зроблено у справі замирення села більше, ніж за весь попередній час. Всеукраїнська ЧК подала відповідну статистику: за 10 місяців було виведено з боротьби різними засобами 444 отамани, в тому числі: вбито у боях – 189, розстріляно – 9, заарештовано – 84, добровільно з'явилося з повинною і було амністовано – 162. Більша частина тих, хто з'явився з повинною, припадає на другу половину року. Чому?

У радянській історіографії стверджується, що повстанський рух почав спадати, коли селяни відчували благодетельний вплив нової економічної політики. Але ж методи хлібозаготівель не змінилися у розпачливій ситуації голодного року. Переконливіше звучить версія, що впливає з досвіду боротьби найбільш свідомого отамана – „батька“ Нестора Махна. Переслідуювані кавалерійськими і броньованими частинами Червоної армії, махновці зібралися на останню нараду 21 липня 1921 р. в с. Ісаївка Таганрогського повіту, де обговорювалося одне питання: у якому

регіоні продовжити боротьбу? „Батько“ спробував перемістити базу бойових операцій на схід і зробив рейд по донецьких і поволзьких степах. Але в умовах голоду, що наближався, бойова активність селян зменшилася до нуля. Не підтриманий ніким, Махно змушений був повернути тачанки на захід і перетнув спочатку Дніпро, а потім Дністер, опинившись у вигнанні в Румунії.

Голод виявився фактором, що ефективніше, ніж каральні експедиції, втихомирював повстанців. Збагнувши це, центральний уряд допомагав природі справитися з повстанцями, конфіскуючи злиденні продовольчі запаси навіть у селян південних губерній України. Нещадна хлібозаготівельна політика уряду мала в своїй основі терористичний характер. Тоталітарний режим для придушення опору повною мірою використовував терор голодом (подібно інституту закладництва, або концтаборів, що також вперше були використані як інструмент державної політики).

ГОЛОДОМОР – ГЕНОЦИД В УКРАЇНІ

(1932–1933 рр.)

Другий за хронологією голодомор стався через одинадцять років після 1921р., але за соціально-демографічними наслідками він виявився найтрагічнішим, а за методами та формами творення певершив усі голодомори в Україні ХХ століття. Сподіваюсь, що сюжети цього розділу, написані на нових архівних документах та матеріалах, виявлених в архівах України та Росії, переконують тих, хто ще вагається зізнатися самому собі у тому, що проти українського народу у 1932–1933 рр. було вчинено акт геноциду. Це історичний факт, визнаний парламентами багатьох країн світу, а також підтриманий міжнародним співтовариством, позаяк близько 70 держав, засвідчили своє співчуття українському народові, котрий у далекому 1933-му пережив рукотворну трагедію. Вона вселенська, тому автор обмежився висвітленням маловідомих фактів і явищ про пекельну повсякденність українського села, приреченого на голодну смерть.

Геноцид українців, що тривав протягом 1932–1933 рр. в Україні залишається злочином без покарання. Він не має терміну давності, а тому і забуття, позаяк голодомор – це мільйони полеглих хліборобів, фізично знекровлена і політично пригнічена нація, яка і досі переживає його руйнівні морально-психологічні та соціально-демографічні наслідки.

Досліджуючи тоталітарний комуністичний режим в Україні, історики підкреслюють його карально-репресивну суть та „колегіальну відповідальність“, уникаючи висвітлення персональної причетності партійно-радянської номенклатури до формування і здійснення злочинної політики. З’ясовуючи причини голоду, вони зосереджуються переважно на особливостях здійснення примусової колективізації, виснажливих хлібозаготівельних кампаніях, дотримуються так званого принципу об’ек-

тивності та історизму, але забувають ще про один догмат – „роль особи в історії“, особливо в роки диктатури. Монопартійна система формування і функціонування органів радянської влади створила специфічний інститут номенклатурної деспотії. За фальшивим фасадом колегіальності відбувалися жажливі діяння, виголошувалися злочинні наміри, декларативні звернення та обіцянки. Вони зафіксовані в листах, промовах, статтях, персоналізованих постановках партійних вождів.

Встановлення історичного факту особистої відповідальності високопосадовців за свідоме творення голоду означає не лише з'ясування злочинної діяльності, але і службової бездіяльності, особливо урядовців, що рівнозначно злочину. Вони мали безмежну владу, вирішували глобальні питання соціально-економічного розвитку суспільства, проголошуючи курс на колективізацію сільського господарства, на індустріалізацію, а також переймалися дрібними справами – штучним заплідненням худоби, боротьбою з гризунами на колгоспних ланах, заготівлями котів та собак, малюючи під час засідання політбюро ЦК ВКП(б) похабні карикатури один на одного. Карально-репресивна система перетворила українські села в соціальні резервації, яку неможливо було залишити, позаяк діяли загрозовувальні загони, юридичні та суто комунікаційні обмеження (безпаспортність селян, заборона продажу залізничних квитків, війська ГПУ, територіальні частини Червоної армії тощо).

Важливо виявити ставлення республіканської партійно-радянської номенклатури до соціальної політики союзного уряду в Україні, показати форми її персонального, а також колегіального опору, навіть пасивного, тобто так званий „демобілізаторський“ саботаж. Чи була вона її творцем і виконавцем?. Хто став замовником штучного голодомору-геноциду в українському селі 1932–1933 рр.?

Необмежена влада партійних органів, особливо політбюро ЦК ВКП(б) та КП(б)У, виявилася політичним інструментом творення голодомору, про що свідчать конкретні постанови, підписані особисто Сталіним, Молотовим, Кагановичем, Косіором та іншими урядовцями радянської держави. Вони опубліковані, особливо листування між ними, у якому зазначено наміри і здійснення терору голодом. З'ясовуючи історичний факт персональ-

ної відповідальності партійної номенклатури за терор – голодом, автор намагався показати безпосередні дії і наміри Сталіна, Кагановича, Молотова, Косіора, тобто перших осіб, які особисто формували політику визиску та народовбивства. Для висвітлення діяльності інших високопосадовців необхідно вивчити їх повсякденне суспільно-політичне життя, конкретні вчинки, участь в хлібозаготівлях, тобто написати „чорну книгу“ діянь комісарів в українському селі. Саме про це розділ нашої колективної монографії.

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ КОЛЕКТИВНОГО КРІПАЦТВА

Наприкінці 20-х рр. в Україні було 55 тисяч сіл та хуторів, понад 5 млн. селянських дворів, які займалися землеробством, переймаючись повсякденними хліборобськими турботами. Майже дві третини належало до різних форм селянської кооперації, залишаючи недоторканим приватне дрібнотоварне господарство. Найбідніші селяни, а таких виявилось 267 тис., заснували 12 тис. колгоспів, з них понад 9 тис. становили товариства спільного обробітку землі (тсози), у яких не усуспільнювалися основні засоби виробництва. Українські хлібороби не поспішали до колгоспного ярма.

Сільське господарство переживало рукотворну зернову проблему та хлібозаготівельну кризу. До революції в Україні вирощували 1,4 млрд. пудів хліба, з них поміщики – 280 млн., а селяни-фермери 650 млн. пудів, тобто були його основними виробниками. Більшовики зруйнували поміщицьке господарство, націоналізувавши їхню землю, сподіваючись на „комунію“, але вона призвела до голоду на початку 20-х рр., позаяк колгоспи і радгоспи не дали бажаного хліба. Заможних селян, яких встигли обізвати „куркулями“, обмежили економічно та фінансово, знекровивши податками, політичними переслідуваннями, тому у 1928 р. вони вивезли на ринок лише 120 млн. пудів хліба, тобто у 5,5 разів менше від дореволюційної доби. Для вирішення „зернової проблеми“ союзний уряд вимагав заготовити 300 млн. пудів на експорт та 150 млн. пудів хліба для внутрішнього споживання.

Ринковий механізм хлібозаготівель не подобався Сталіну, котрий прагнув здійснити грандіозний „промисловий переворот“ в СРСР, проголосивши форсовану індустріалізацію. Для її здійснення необхідно було мати фінансові, людські та сировинні ресурси, а основним джерелом їх надходження обрали сільське господарство. Його багатокладність не сприяла швидкій реалізації сталінського „бліцкригу“, тому постала ідея суцільної колективізації селянських господарств та масового створення колгоспів – сталінських „фабрик зерна“. Вони мали працювати бездоганно, відтак колгоспників обмежували в громадянських правах, тобто формували з них новітніх кріпаків, назавжди приписавши до соціально-економічних резервацій – сільськогосподарських артілей з воєнізованою структурою виробничої діяльності.

Єдиним опонентом Сталіна виявився Бухарін, котрий намагався переконати його в тому, що з кризи „нас не виведуть колгоспи, які будуть ще будуватися декілька років“. Політична дискусія між ними тривала весною 1929 р., а „перемогу“ отримали Сталін та прихильники його карально-репресивних методів подолання хлібозаготівельної кризи. У квітні 1929 р. Сталін з обуренням говорив про Україну, яка весною 1929 р. дала лише 27 млн. пудів, тому категорично і зухвало заявив: „Хіба наша партія коли-небудь висловлювалась в принципі проти застосування надзвичайних заходів щодо спекулянтів і куркульства? Хіба у нас немає закону проти спекулянтів?“ Ототожнення українських хліборобів із спекулянтами, до якого вдався Сталін, свідчило про його відверту ненависть до українців. Він насміхався над „групою Бухаріна“, яка, мовляв, сподівалася на те, що „класовий ворог“ віддасть „добровільно свої хлібні лишки“. Українські селяни стали основним „класовим ворогом“, а Сталін проголосив та швидко здійснював „політику ліквідації куркульства як класу“ на основі масової колективізації.

Політика розкуркулювання, тобто позбавлення селянського господарства землі, реманенту, худоби, майна, усувала із села заможну частину селянства, яка не сприймала ідеї колективізації та форм і методів хлібозаготівель. Влітку 1929 р. місцеві органи влади розпочали „наступ на куркуля“, застосовуючи „експертне оподаткування сільськогосподарським податком“, штраф, поз-

бавлення майна. 21 травня 1929 р. Раднарком СРСР видав постанову „Про ознаки куркульських господарств, на яких повинно прикладати Кодекс законів про працю“, а 13 серпня 1929 р. аналогічну постанову ухвалив Раднарком України. У ній зазначалося, що „до куркульських господарств відносяться всі селянські господарства при наявності в господарстві одної з нижчеперелічених ознак“: систематичного використання найманої праці; наявності млина, олійниці, круподерні, просорушки, вовночухральні, сушарні, цегельні; коли здає в найм сільгоспмашини або займається торгівлею, лихварством, комерційним посередництвом, у тому числі служники релігійних культів.

3 листопада 1929 р. з'явилася стаття Сталіна „Рік великого перелому“, яка обґрунтовувала політику розкуркульовання та суцільної колективізації, позаяк „без наступу на капіталістичні елементи села і без розвитку колгоспного і радгоспного руху ми не мали б тепер ні вирішальних успіхів у справі хлібозаготівель, здобутих в поточному році, ні тих десятків мільйонів пудів недоторканих хлібних запасів, які вже нагромадилися в руках держави“. Сталін тішився з того, що „в колгоспи йдуть селяни не окремими групами, як це мало місце раніше, а цілими селами, волостями, районами, навіть округами“. Він лукавив, говорячи про те, що завдяки темпам колгоспно-радгоспного руху „ми остаточно виходимо або вже вийшли з хлібної кризи“. Наприкінці 1929 р. Україна потерпала від недороду, а в деяких районах „продовольчі труднощі“ охопили 250 тис. дорослого населення та понад 250 тис. дітей південних районів. Такими були „успіхи“ першої хвилі сталінської колективізації та хлібозаготівель.

У червні 1930 р., виступаючи на XVI з'їзді партії, Сталін визнає репресії „потрібним елементом наступу“. Він публічно закликав до насильства. „Можете заарештувати й заслати десятки і сотні тисяч куркулів, – наголошував він, – але коли ви водночас з цим не зробите всього потрібного, щоб прискорити будівництво нових форм господарства, замінити новими формами господарства старі, капіталістичні форми, підірвати і зліквідувати виробничі джерела економічного існування й розвитку капіталістичних елементів села, – куркульство все одно відродиться і буде зростати“. Якщо наприкінці 20-х рр. з України депортували 33 тис., то у 1930–1931 рр. 64 тис. селянських господарств,

які працювали на лісоповалах Сибіру, зводили промислові підприємства, маючи статус примусових робітників, тобто „радянських остарбайтерів“.

Масове створення колгоспів руйнувало віковий соціально-економічний уклад життя українських селян. У березні 1930 р. до колгоспів примусово залучили 3,2 млн. господарств селян, але протягом квітня – червня 1930 р. їх залишили майже половиною. Цей селянський референдум свідчив про крах сталінської тактики і стратегії колгоспного будівництва. Селяни всіляко цуралися „колгоспного раю“, висловлюючи „антиколгоспні настрої“. Весною 1931 р., коли тривала чергова хвиля насильницької колективізації, мешканці с. Ровеньки Ровеньківського району говорили: „Час настав, коли немилосердні антихристи хочуть обезкровити тружеників, підштовхують їх до пекла. Вас гонять до колгоспів для того, щоб лишилися ви останнього, у нагороду за це діявол приготував уже пекло, живіть, як жили батькі ваші, і більше молітесь“. Застереження про „пекло“, яке готувала влада для селян, виявилось пророчим. Створення колгоспів будь-якою ціною стало тоді першочерговим завданням. Навесні 1931 р. в колгоспах опинилося 2,9 млн. селянських дворів та понад 17 млн. га землі. Сталін поспішав з формуванням „зернових фабрик“, особливо у степових районах України, де рівень колективізації досяг 83%, а на Поліссі лише 29% дворів. У селах, де колективізація завершилася, селяни говорили: „От вам і панщина, от вам і суцільна колективізація“.

У 1930 р. існувало понад 20 тис. колгоспів з населенням до 9 млн. осіб, з них працездатних – 4,3 млн. Колгоспи мали надлишок робочої сили, тобто половина колгоспників займалися продуктивною роботою, яка оплачувалася, а решта безробітна, відтак залишилися без засобів існування: „хто не працює, той не їсть“. У 1932–1933 рр. колгоспи могли забезпечити роботою 6–6,7 млн. осіб, що становило третину „їхньої людності“, а масова колективізація завершилася створенням 24 тис. колгоспів з населенням близько 20 млн. осіб. Колгоспників, які мали роботу, розподіляли за постійними рільничими бригадами та ланками. Кожна бригада мала пересічно 40 працюючих та 400–500 га землі. Тракторами виорювали лише половину землі під зернові культури, а решту кіньми та волами. Технічними засобами

засівалася п'ята частина колгоспного клину. Боронували фактично тягловою худобою, яка масова дохла від голоду та виснажливої колгоспної роботи. 15 квітня 1933 р. літератор Микола Хвильовий опублікував в газеті „Вісті ВУЦВКУ“ нарис „Із життєпису попелястої корови“, що висвітлював повсякденне життя колгоспу в селі Брисі Лохвицького району. Воли подохли, але у колгоспному хліву залишилось ярмо. Дивлячись на нього, конюх колгоспу „Дружба“ П. С. Охрицький, зітхаючи говорив: „Ех, і до чого гарне яремце!“ Використовуючи езопівську мову, письменник показував колгоспне ярмо на шії селян.

9 квітня 1933 р., коли українські селяни масово помирили від голоду, Раднарком УСРР та ЦК КП(б)У запровадили „Тимчасові правила трудового розпорядку в колгоспах“, які офіційно оформили кріпосне становище колгоспників, позаяк:

1) Жоден колгоспник не може використати свій робочий час поза колгоспом без дозволу на те в кожному окремому випадку правління колгоспу і бригадира його бригади;

2) Всі колгоспники повинні бути в певних виробничих бригадах;

3) Колгоспник, призначений на роботу, не має права вислати замість себе членів свого двору;

4) Колгоспник повинен виходити на роботу в певний час і без особливих нагадувань;

5) Перерви на сніданок, на обід не дозволяються без розпорядження бригадира;

6) Колгоспники не мають права залишати роботу, доки не прийде наступна зміна;

7) Тільки у вільний від колгоспних робіт час колгоспник може працювати на своїй садибі;

8) Працездатних членів колгоспу, які кілька разів не прийшли на роботу без поважних причин, правління колгоспу може притягнути до роботи обов'язковим порядком.

Колгоспник не міг залишити бригаду без дозволу бригадира, а село без довідки сільської ради. Безпаспортний селянин, тому що паспорти видавали робітникам, був безправним кріпаком, приписаним до колгоспу і приреченим на зубожіння та голод.

„ГЕТЬ КОЛГОСПИ! ХАЙ ЖИВЕ САМОСТІЙНА УКРАЇНА!“

Українські селяни, які звикли працювати на власній землі, цуралися колгоспів, вдаючись до активних і пасивних форм опору. Історики, покликаючись на архівні джерела, зафіксували близько 2 тис. так званих „куркульських заколотів“, тобто масових виступів селян проти колективізації, політики оподаткування, хлібозаготівель, розкуркульовання. Органи ГПУ, займаючись придушенням селянських повстань, зазначали, що „куркульський опір колективізації. починаючи з другої половини грудня – повчасно зростає, особливо посилюється за останню декаду січня, яка пройшла в обстановці підготовки до ліквідації куркульства“. За грудень 1929 р. та січень-лютий 1930 р. вони зафіксували 85 „терористичних актів“. 29 січня 1930 р. в с. Триліси Фастівського району, а також в с. Верьовкіно Петровського району було застрелено уповноваженого по колективізації та голову сільської ради. В селі Королівка Макарівського району селяни підпалили три клуні з тим, щоб „кожна охопила все село, намічене до переходу на суцільну колективізацію“. Органи ГПУ заарештували протягом місяця 93 повстанців, однак у січні 1930 р. відбулося 15 масових повстань, у яких брало участь 2,5 тис. селян. 16 березня 1930 р. голова ГПУ УСРР В. Балицький інформував республіканське парткерівництво про розмах селянського повстанського руху в Тульчинській окрузі. „Вся округа охоплена заворушеннями та повстаннями. Із 17-ти районів округи, уражено 15 районів. На сьогоднішній день заворушення відбуваються у 153 селах. Повністю вигнана радянська влада та актив із 50 сіл, де замість сільрад, переважно вибирають старост. Колгоспи ліквідовано у більшості сіл округи“. Повстанці виголошували гасла: „Нам не треба влада, яка грабує селян, геть комуністів, які ведуть країну до загибелі“. У деяких церквах відслужили панахиду по радянській владі, співали пісні „Ще не вмерла Україна“, лунали заклики „Геть радянську владу! Хай живе самостійна Україна!“ Навколо сіл селяни рили окопи, тримали оборону. Зокрема, в Мястковецькому районі між селяни сіл Горячківка, Ольшанка мали двогодинний бій з кінними загонами ГПУ. В селі Баланівка Бершадського району, після сутички з військовими ГПУ,

500 повстанців, озброєних вилами і сокирами, переховувалося в лісі.

Селянські повстання охопили села Волинської, Проскурівської, Білоцерківської, Роменської, Херсонської, Уманської, Криворізької, Одеської та інших округ. Селяни с. Муховці Немирівського району, озброївшись вилами, сокирами, косами, розігнали сільську раду і рушили до райцентру, вимагаючи звільнити арештованих односельчан. Збройна боротьба повстанців з військами ГПУ тривала в селах Томашпільського, Соболєвського, Джулинського районів, жертвами якої були десятки селян. Вони, крім ліквідації радянської влади та колгоспів, вимагали звільнення арештованих. Так, в с. Тропова Лучинецького району Могильовської округи ліквідувала сільраду, обрала старосту, ухвалила рішення про страту 10 комсомольців. Військовий загін ГПУ придушив селянське повстання, арештував 28 осіб, але боротьба продовжувалася. „По дорозі в селах Сучаки і Вендичанах, – телеграфував 17 березня 1930 р. В. Балицький, – натовп селян до 800 осіб оточив загін, камінням і пострілами намагаючись відбити арештованих. Застосуванням зброї загін розпоротив натовп. З останнього вбито одного, двох поранено“. Чекісти оточували села, арештовували сотні селян, „вчищали колгоспи від небажаного елемента“, судили, виселяли до Сибіру. Війська ГПУ проводили „оперативну зачистку сіл“, застосовуючи зброю „для остаточної ліквідації“ повстань. 19 березня 1930 р. В. Балицький надіслав спецзведення „Про активні антирадянські заворушення на Україні“, зазначаючи рух опору в 11 прикордонних округах, а також масові виступи селян Київщини, Білоцерківщини, Криворіжжя, Дніпропетровщини, Черкащини. Під час збройних придушень повстанців у 13 округах було вбито та поранено 107 чекістів та 147 повстанців, хоча „...учасники заворушень підбирають своїх убитих та поранених, що безумовно, ускладнює облік“.

Заворушення селян розпочалися у грудні 1929 р., а в січні – лютому 1930 р. вони стали масовими, охопивши фактично всю Україну від Старобільської округи до Шепетівки. ГПУ називало селянські повстання „куркульською контрреволюцією“, визнавши їх антирадянський характер. На початку березня 1930 р., як наголошував заступник голови ГПУ УСРР М. К. Карлсон,

„антирадянськими заворушеннями“ було охоплено 18 округ, тобто більше третини, та 110 районів. Повстання та заворушення охопили 15 районів Тульчинської округи, 8 районів Проскурівської, 10 районів Бердичівської, 13 районів Шепетівської, 5 районів Одеської округ, де усувалися сільські ради, партійні та комсомольські осередки. Для боротьби з повстанцями було організовано оперативний штаб, а райони селянських заворушень поділено на сектори ГПУ. З 1 лютого по 15 березня було арештовано 25 тис. „заколотників“, викрито та ліквідовано 36 „контрреволюційних“ організацій, 256 „контрреволюційних куркульських і терористичних груп“, розстріляно 656 осіб, відправлено до таборів 3673, виселено „адмінпорядком“ 5580 повстанців та „банд-посібників“. Протягом місяця було виселено 17602 „куркульських“ сімей та 88657 осіб. Карлсон інформував керівництво про те, що 25 березня заплановано „чистку“ прикордонних округів України від 15 тис. бандитських, контрреволюційних і куркульських елементів“.

Поширеною формою опору селян колективізації були так звані „волинки“, тобто вимоги про повернення землі, худоби, реманенту, примусово усупільнених радянськими органами влади. Перші волинки розпочалися в селах Петровського району Дніпропетровщини, поширюючись на інші райони, охопивши 76 сіл. Села Нікопольського, Апостолівського, Широківського, Софіївського, Пятихатського, Божедарівського, Долинського ще на початку 20-х рр. виступали проти комуністів. Заворушення охопили сотні сіл, у яких брали участь від 40 до 1000 осіб, особливо жінки. Вони вимагали повернення реманенту, худоби, насіння, мотивуючи вихід з колгоспу примусовим характером їх створення. Селяни сіл Городище Нікопольського, с. Широке Широківського району висунули наступні вимоги: ліквідацію комсомолу, комітетів незаможних селян, надання виборчих прав куркулям, повернення розкуркулених, відновлення церков, повернути висланих куркулів під час хлібозаготівель, звільнити засуджених та арештованих селян, повернути майно розкуркулених їхнім дітям або родичам, насіння, скасувати експертне оподаткування, ліквідувати колгоспи, „розпустити комсомол, щоб не шпигували серед селян“, „вигнати всіх людей, які живуть

у куркульських хатах“, прибрати міліцію, „постановити, щоб до церкви місцева влада не втручалась“.

Активними організаторами „волинок“ були жінки, які озброювалися вилами, сокирами, рушницями, щоб повернути примусово забране до колгоспів майно. Вони виголошували гасла „Геть колективи“. Так, в с. Чернихові Кагарлицького району 900 селянок повернули 150 коней та реманент. Органи ГПУ та міліція заарештували 10 „заворушників“, які співали „Ще не вмерла Україна“, коли їх везли до району. Селян обурювала грабіжницька політика держави і свавілля комуністів, які позбавили їх землі, майна, погрожували. На зборах селян с. Переслабка Ніжинського району уповноважений райпарткому на запитання селян: „Що буде з тими, хто не піде в колектив?“ відповів – „Будемо розстрілювати“.

Поширеною формою спротиву колективізації стали листівки, яких у січні – лютому 1930 р. було виявлено півсотні в окремих округах. Так, в Чернігівській окрузі „гепеушники“ виявили листівку такого змісту: „В колективах – поміщики. Об’єднавшись разом ми виженемо нашого ярого ворога та очистимо Україну від іга комунізму“. Вулицями сіл блукали обірвані селяни, які говорили таке: „Я буваю у багатьох місцях СРСР і бачу, як в колгоспах страждає народ“, „Я з комуни, яка мене довела до того, що я хожу світом з торбами. Всім буде так, хто піде в колективи“. Велися розмови про „кріпосне право“, про голод в колгоспах, про те, що колгоспи – це панщина, а той, хто записується до них – „перетворюється на вічного раба“.

Селяни не приховували гніву і ненависті до колгоспів, ухвалювали на загальних зборах антирадянські заклики. В с. Олександрівка Миронівського району вони врішили таке: „Ми селяни постановили – не підкорятися радянській владі, ми є столипінці і вороги колективізації“. У с. Софіївка Близнецівського району Дніпропетровської округи загальні збори села відмовились від створення колгоспу, висунувши на порядок денний питання: „Хто за радянську владу?“. Виявилося, що більшість проголосувала проти.

КОЛГОСПНИЙ ТРУДОДЕНЬ – СЕЛЯНСЬКИЙ ТРУПОДЕНЬ

Існувала дивна форма оплати праці колгоспників, яку запровадили на початку 1930 р., позаяк її облік відбувався не в грошах, а в трудових одиницях – трудовнях. Спочатку трудоводнем вважався вихід на колгоспну роботу будь-кого – пастуха, орача, сторожа, обліковця, косаря. У 1930 р. почали запроваджувати відрядну систему оплати праці, яку колгоспники називали – „сдельщина“. Весною 1931 р. її мали 84% колгоспів України. Основні види робіт розподіляли за розрядами. Їх було спочатку п'ять. До першого розряду, вартість якого становила один трудоводень, відносились ручні роботи – копка картоплі, посадка; до другого розряду – в'язання снопів, робота об'їзника колгоспних ланів, оранка плугом (1,25 трудоводня); до третього – копка буряків, робота вагаря, пасічника, няні у дитячих (1,50 трудоводня); до четвертого – косарі, ковалі, кочегари, теслярі, рахівники (1,75 трудоводнів); до п'ятого – трактористи, бригадирі, слюсарі, садівники, токарі (2 трудоводні). Вони мали їх після виконання норм виробітку, а грошовий зміст трудоводня першого розряду становив 60 коп., другого – 75 коп., третього – 90, четвертого – 1 крб. 05 коп., п'ятого – 1 крб. 20 коп. Враховували певну кваліфікацію працюючого та напруженість роботи.

На початку 1933 р. замість п'яти розрядів тарифікації запровадили семирозрядну. Трудоемкі види робіт оцінювалися у 1,5–2 трудоводні, а різниця між розрядами становила 0,25 трудоводня. Такою була система оплати праці колгоспників, яка відбувалася два рази на рік: перший у серпні – вересні, коли видавали аванс, тобто певну кількість хліба та грошей згідно кількості вироблених трудоводнів, другий – остаточний розрахунок наприкінці року. Вони не мали щомісячної оплати праці, тому підсобним засобом існування залишалася присадибна ділянка – 0,54 га, яку обробляли після роботи або дуже рано.

Заробити трудоводень в колгоспі могла лише фізично здорова людина, враховуючи норми виробітку. Косар за 2 трудоводні мав викосити півгектара озимого або ярового клину зернових. За шість гектарів викопаних буряків записували 1,75 трудоводня, а денна норма оранки однолемешним плугом на глибину 18–

20 см становила 0,90 га, яка коштувала 2 трудовні. Боронування 5,5 га оцінювалося у півтора трудовдня, обмолот 90 снопів ціпом – 1,75 трудовдня, в'язання 8 кіп хліба (480 снопів) – 1,5 трудовдня, копка картоплі (600 ц) – 1,50 трудовдня, цукрового буряка (10 ц) – 1,75 трудовдня. Весною 1932 р. колгоспники с. Сущани Кагарлицького району не мали частини коней, які видохли, а „колгоспівці були охлялі“, однак „рада постановила накидати норми виробітку. Люди звісно не виробляли і робили по 4 дні на трудовдень“. Колгоспи недосіяли тоді 2,5 млн. га. Голодні не сіють, вони помирають! У 1931 р., тобто напередодні голоду, більше половини колгоспів розподілили на трудовдень по 50 коп., третина – від 51 до 75 коп., менше п'ятої частини – від 76 до 1,5 крб., а 8% – від 1,51 до 2 крб. Пересічна натуральна оплата трудовдня в колгоспах України 1932 р. становила від одного до півтора кг хліба. За даними офіційної статистики один працездатний колгоспник мав у 1932 р. 143, у 1933 р. 146 трудовднів. Утримати худобу, посіяти, прогородувати себе, виконати податки, хлібозаготівельну повинність, враховуючи наявність декількох центнерів хліба на сім'ю – було просто неможливо. Тверду оплату трудовдня мали лише трактористи МТС – 2,5 крб. грішми та 3 кг зерном.

Розподіл колгоспного врожаю на трудовні розпочинали у жовтні, тобто по завершенню сезонних робіт. Весною 1932 р., тобто за попередній сільськогосподарський рік, 28% Київської та 15% Харківської не розраховалися з колгоспниками, тобто не видали жодного кілограма хліба. У березні 1932 р. Вінницький обком КП(б)У інформував С. Косіора про те, що 42% колгоспників області не оплатили зароблені колгоспниками трудовні, а 8 районів взагалі не розподілили. 28 березня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У зобов'язало Наркомзем та Укрколгоспцентр повністю завершити розподіл за трудовднями до початку посівної кампанії.

Колгоспники просили порятунку – зверталися з листами до голови ВУЦВКу Г. І. Петровського, до С. Косіора, Сталіна, М. І. Калініна, говорили про причини голодування. „В колгоспі с. Петрушки та на селі є великі неполадки, – писав 15 квітня 1932 р. червоноармієць Є. Ф. Шкребетенко, – непрацездатним хліба не видають. Весь хліб та страхфонд передано в хлібоза-

готівлю, є випадки голодної смерті“. Зерно, виділене на трудовні і для насіння, забирали хлібозаготівельні комісії. Секретаріат ВУЦВКу вважав правильною відмову у видачі хліба тим колгоспникам, які не мали трудовнів, тобто непрацездатним. 19 квітня 1932 р. колгоспники Ржищівського району писали, що всі вони мали багато трудовнів, але не мали жодного грама хліба, тому не виходили на роботу. Так, у с. Ковалик Переславського району було 400 працездатних, а на роботу виходило 8–20 осіб. „Колгоспники, які працювали і заробили багато трудовнів, – звертався до Сталіна учень з Голубінського рудника Донбасу, – зараз голодують і немає чого їсти, наприклад, у моїх батьків було 805 трудовнів та заробили хліба зі своєю сім’єю по 105 пудів, а одержали з колгоспу грошей та 46 пудів хліба, а решту хліба вивезли в план хлібозаготівель. Грошей так само чомусь не дають і таким чином ми залишились голодні“. Таких листів виявилося безліч. Лише до приймальні Калініна їх надійшло близько 35 тисяч. Колгоспний трудовдень виявився „паперовим“.

3 жовтня 1932 р. почали діяти хлібозаготівельні комісії, якими в Україні керував В. Молотов. Вони унеможливили оплату трудовнів. 29 грудня 1932 р. ЦК КП(б)У вимагав від обкомів зарахувати до заготівель наявне зерно в колгоспах та насіння. С. Косіор, доповідаючи на пленумі ЦК КП(б)У 15 лютого 1933 р., зазначив, що в Одеській області розподіл хліба на трудовні завершили 12%, у Дніпропетровській – 5,2%, у Харківській – 18,4%, у Вінницькій „трохи краще“ – 31% колгоспів. Майже половина колгоспів України не розрахувалася з колгоспниками за трудовнями, тобто від серпня 1932 р. до лютого 1933 р. вони не мали жодного грама хліба. Станом на 1933 р. в колгоспах України мешкало близько 20 млн. осіб, з них працездатних 6,3 млн., отже виявляється сумна „мужицька арифметика“: з 6,3 млн. колгоспників – половину свідомо позбавили хліба, а близько 13 млн. непрацездатних (дітей, похилі, інваліди) взагалі позбавили можливості і права працювати в колгоспі та мати засоби існування.

У 1932 р 10% колгоспників не виробило жодного трудовдня, 29% – до 50 трудовнів, а 40% взагалі не брали участі в колгоспних роботах, тому могли сподіватися лише на власне господарство або уникнути хлібозаготівель. ЦК КП(б)У фіксував

випадки голодування багатосімейних колгоспників, які мали 120–170 трудоднів та 7–8 душ, а також серед тих, що мали „велику кількість трудоднів“. Так, в с. Оливе Розважівського району в колгоспі ім. Петровського потерпала від голоду сім'я колгоспника з 10 душ, з них троє працездатних, які мали 450 трудоднів, тому що на трудодень мали по 600 г хліба. В с. Липках Попельнянського району голодувала сім'я колгоспника із 8 душ, яка виробила 600 трудоднів. Причиною їх голоду та смерті виявилася мізерна оплата трудодня від 300 до 400 г хліба, а також його відрахування на громадське харчування. Деякі колгоспники с. Кожанка Фастівського району заробили від 210 до 405 трудоднів, а виплата натуровансу становила від 48 до 93 кг на двір.

На початку липня 1933 р. Наркомзем України О. В. Одинцов повідомив С. Косіора та В. Чубаря про те, що згідно телеграми Сталіна і Молотова розроблено проект постанови партії та уряду „Про порядок видачі хлібних авансів в колгоспах з врожаєм 1933 р. на внутріколгоспні потреби“. Категорично заборонялося видавати натурованс у колгоспах, які не виконали плану хлібозаготівель, а також колгоспникам, які „крали“ хліб. Не дозволялося також витрачати хліб для громадського харчування, а кожен колгоспник мав брати власний хліб на роботу. Абсурдна економія ексекторів, які думали не про життя селян, а про виконання хлібозаготівельного плану. Секретар Чернігівського обкому КП(б)У П. П. Маркітан, виступаючи 5 липня 1933 р. на обласному з'їзді колгоспників-ударників, говорив також, що „хліб на громадське харчування іноді вдвічі, втричі більше виходить ніж той, що було розподілено на трудодні“. Його доповідь не була опублікована, тому що він визнав тоді факт голоду. Селяни області мали 300–500 трудоднів, а масов помирали. Родинам померлих колгоспників, які мали зароблені трудодні, хліб не видавали. 16 серпня 1933 р. голова ЦКК КП(б)У В. П. Затонський інформував ЦК партії: „відвідав особисто колгоспи 11 районів Київської області і дійшов висновку: законних авансів на трудодень не видають“. Колгоспники, за його словами, втратили віру на їх отримання. Правління колгоспів боялися видавати натурованси, щоб не порушити трудової дисципліни, позаяк, на думку управлінців, вона значно краща, якщо „колгоспник сидить на щоденному пайку“. Громадське харчування в колгоспах вия-

вилось жакливим: борщ і кашу фактично не варили, а переважно готували „затирку“, яку на півдні колгоспники називали „шліхта“ або „шліхтер“, натякаючи на колишнього наркома землеробства О. Шліхтера, котрий у 1933 р. очолював Раду по вивченню продуктивних сил України. За такого ставлення до колгоспників „продуктивні сили“ втратили не лише спроможність до самовідтворення, а й життя. Трудодні перетворилися в українських селах на „труподні“.

ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНА ПОВИННІСТЬ СЕЛЯН

Історики багато написали про „хлібозаготівельні кампанії“, про виконання „хлібозаготівельних завдань“, „хлібозаготівельних планів“ тощо. Хлібозаготівлі, враховуючи їх обов'язковість та карально-репресивний механізм виконання, виявилися однією з фіскальних форм натурально-продуктових повинностей українських селян. Партійні та урядові постанови супроводжувалися термінами „селяни повинні“, „колгоспи повинні“, „колгоспники повинні здати“. 26 квітня 1932 р. С. Косіор у листі до Сталіна називає вивезення хліба кіньми – „повинністю“, яка оплачувалася, тому що „ця повинність, зазвичай, здійснювалася порядком примусової мобілізації“.

Виконання селянами та колгоспниками хлібозаготівельних повинностей у 1931–1933 рр. стало основною причиною страшного голодомору. Валовий збір зернових в Україні 1931 р. – становив 17,7 млн., у 1932 р. – 12,8 млн., у 1933 р. – 22,2 млн. тонн. Обсяг хлібозаготівель у 1931 р. сягав 39% валового збору, що було критичною межею для хлібофуражного балансу України, відтак протягом першої половини 1932 р. голод охопив третину районів. З мізерного збору зернових у 1932 р. вилучили 52%, тому настав колапс сільськогосподарського виробництва.

Жовтневий візит Молотова в Україну виявився „переломним“. Він вимагав від партійних організацій активної „боротьби за хліб“, а від колгоспників „виконання своїх першочергових зобов'язань перед пролетарською державою“. На той час Україна виконала лише 38% річного плану, тому 30 жовтня 1932 р. члени політбюро ЦК КП(б)У виїхали до областей та районів для по-

вилось жажливим: борщ і кашу фактично не варили, а переважно готували „затирку“, яку на півдні колгоспники називали „шліхта“ або „шліхтер“, натякаючи на колишнього наркома землеробства О. Шліхтера, котрий у 1933 р. очолював Раду по вивченню продуктивних сил України. За такого ставлення до колгоспників „продуктивні сили“ втратили не лише спроможність до самовідтворення, а й життя. Трудодні перетворилися в українських селах на „труподні“.

ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНА ПОВИННІСТЬ СЕЛЯН

Історики багато написали про „хлібозаготівельні кампанії“, про виконання „хлібозаготівельних завдань“, „хлібозаготівельних планів“ тощо. Хлібозаготівлі, враховуючи їх обов'язковість та карально-репресивний механізм виконання, виявилися однією з фіскальних форм натурально-продуктових повинностей українських селян. Партійні та урядові постанови супроводжувалися термінами „селяни повинні“, „колгоспи повинні“, „колгоспники повинні здати“. 26 квітня 1932 р. С. Косіор у листі до Сталіна називає вивезення хліба кіньми – „повинністю“, яка оплачувалася, тому що „ця повинність, зазвичай, здійснювалася порядком примусової мобілізації“.

Виконання селянами та колгоспниками хлібозаготівельних повинностей у 1931–1933 рр. стало основною причиною страшного голодомору. Валовий збір зернових в Україні 1931 р. – становив 17,7 млн., у 1932 р. – 12,8 млн., у 1933 р. – 22,2 млн. тонн. Обсяг хлібозаготівель у 1931 р. сягав 39% валового збору, що було критичною межею для хлібофуражного балансу України, відтак протягом першої половини 1932 р. голод охопив третину районів. З мізерного збору зернових у 1932 р. вилучили 52%, тому настав колапс сільськогосподарського виробництва.

Жовтневий візит Молотова в Україну виявився „переломним“. Він вимагав від партійних організацій активної „боротьби за хліб“, а від колгоспників „виконання своїх першочергових зобов'язань перед пролетарською державою“. На той час Україна виконала лише 38% річного плану, тому 30 жовтня 1932 р. члени політбюро ЦК КП(б)У виїхали до областей та районів для по-

силення темпів хлібозаготівель. „Боротьба за хліб“, яку ініціював Молотов та Сталін, перетворилася на війну проти селян. Западлива партноменклатура вимагала абсолютного виконання плану хлібозаготівель до 10 грудня, запроваджуючи всілякі репресії: до одноосібників, які не виконували державної хлібопобовинності застосовували штраф в розмірі ринкової вартості незданого по плану хліба, без звільнення від виконання зобов'язань, обмеження постачання промтоварами; від заможних „куркульських господарств“ вимагали абсолютного виконання „твердих завдань“. Україну змушували повернути насінневу позичку до 1 грудня, починаючи з надходження перших партій зерна. Торгівля хлібом заборонялася до виконання плану хлібозаготівель. Політбюро ЦК КП(б)У зобов'язало органи юстиції першочергово розглядати „справи по хлібозаготівлях“, дотримуватись суворих репресій, направляти до сільських районів мобільні нарсуди. 9 листопада 1932 р. Наркомюст УСРР та Генеральна прокуратура розіслали вказівки місцевим судовим органам, щоб вони забезпечували стягнення хліба, „що його повинні здати окремі здавці“. Судові справи розглядалися протягом 5 днів. „Судові органи повинні вживати сувору та реальну репресію до тих, – зазначалося в циркулярі Наркомюсту, – що злісно ухиляються виконувати зобов'язання з хліба, в першу чергу до твердоздатчиків“. Втручання органів юстиції щодо забезпечення виконання „твердих завдань“ означало юридичне оформлення системи державних повинностей українських селян.

Чергова хвиля постанов партійно-радянських органів, якими „удосконалювалася“ система визиску селян, припадає на листопад 1932 р. Так, 11 листопада 1932 р. Раднарком УСРР видав інструкцію „Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі“, яка озброїла місцеві органи влади нормативним документом, котрий дозволяв застосувати репресії, чинити свавілля та знущання над селянами, які не „виконують своїх зобов'язань“. Селян-одноосібників штрафували, позбавляли земельного наділу, садиби, виселяли поза межі району та області, конфісковували майно. Держава не дбала про селян, вважала їх „ворожим елементом“, забороняли торгувати, не видавала кредиту, насіння. Самодіяльних господарів перетворили на кріпаків.

18 листопада 1932 р. ЦК КП(б)У видав постанову „Про заходи по посиленню хлібозаготівель“, положення якої виходять за межі політичного рішення. Вони відповідають основним статтям Конвенції ООН від 9 грудня 1948 р. про запобігання геноциду, особливо у частині щодо створення умов, які призвели до фізичного винищення людей. Партійна постанова зобов’язувала радянські органи влади „негайно заборонити будь-які витрати всіх натуральних фондів, створених в колгоспах“, надати права РВК перераховувати до фонду хлібозаготівель усі натурфонди, створені в колгоспах“, „повністю припинити видачу будь-яких натуравансів в усіх колгоспах, що незадовільно виконують план хлібозаготівель“, організувати повернення хліба, виданого для громадського харчування, вилучити в окремих колгоспників та одноосібників, украденого ними зерна під час жнив. В колгоспах, які не виконували плану хлібозаготівель, влаштовували публічний обмолот зернових з присадибної ділянки колгоспника, зараховуючи її як видачу на трудодні. Крім перелічених заходів пропонувалося занесення колгоспів на „чорну дошку“, тобто діяла продовольча та комунікаційна ізоляція колгоспників сіл. 20 листопада 1932 р. Раднарком УСРР, виконуючи партійне рішення, видав постанову „Про заходи до посилення хлібозаготівель“, відтак партійно-радянський тандем засвідчив початок антигуманної акції, яка мала виразні ознаки геноциду.

Жовтнево-листопадовий наступ 1932 р. проти українських хліборобів, керований Молотівим за вказівкою Сталіна та консультативної підтримки Кагановича, спричинив апогей голодомору 1933 року. Свавілья судових органів, уповноважених, голів та активістів сільських рад, забезпечене партійними директивами та інструкціями Наркомюсту, не мали меж. Наприклад, у Литичівському районі у 1932 р. були села з меншою врожайністю, у яких вилучення сягало 70–75%, а з більшою врожайністю – 50–60%. Така питома вага заготівель означала голодну смерть. За невиконання хлібозаготівельної повинності у селян забирали майно, реманент, продукти, худобу, помешкання. „В 1931 р. наклали тверде завдання, – писав 17 травня 1932 р. до редакції „Колгоспного села“ мешканець с. Триліси Фастівського району М. С. Пилипенко, – наклали непосильний продподаток в 1932 р. Осимий хліб сам змолотив і одвіз, а яровий сільська рада весь

забрала. Забрано було корову, коня, реманент, картоплі 50 пудів. Бляху цинкову сільрада продала за 250 крб. Вигнали мене з дітьми з хати. На посів не оставили ні бубочки. Наклали якогось штрафу 200 крб. і за що не знаю“. Таких фактів свідомого розорення селянських господарств було безліч. Фізичне побиття селян уповноваженими стало нормою в українських селах. Їх били, засуджували до розстрілу, закопували живими.

Хлібозаготівельна державна повинність колгоспів, колгоспників, селян-одноосібників, виконання яких забезпечували політично-адміністративні, радянські, судові та карально-репресивні органи, свідчила про безправний соціально-правовий статус українських хліборобів, які виявилися покріпаченими.

„ЧОРНІ ДОШКИ“: ГЕНОЦИД УКРАЇНЦІВ

Термін і явище „чорні дошки“ з’являються у січні-лютому 1928 р., тобто після чергового запровадження продрозверстки, яку, як відомо, скасували у березні 1921 р. „Чорні дошки“, як система примусових заходів та соціальної ізоляції населення, належали до карально-репресивного арсеналу партійно-радянських органів влади, спрямованих проти „злістих утримувачів хліба“. Протягом першої половини 1928 р. їх застосовували вибірково, карально-репресивні органи обмежувалися іншими профілактичними засобами покарання за невиконання „плану до двору“: позбавлення волі на „реченець“ від шести місяців до 3-х років, штраф, попередження, конфіскація майна, худоби, реманенту, хати, адмінвиселення.

Для „успішного“ завершення хлібозаготівель почали застосовувати так звані „заслонні загони“ навколо українських сіл та на залізницях, які унеможлилювали перевезення „хлібо-насілля“. У квітні 1932 р. про них згадав Раднарком України. Спочатку, коли масово створювалися колгоспи, більшовики не наважувалися застосовувати „чорні дошки“. Поява влітку 1932 р. московських емісарів в Україні – Молотова, Кагановича, які займалися викачкою українського хліба, реанімувала ідею використання „чорних дошок“. 18 листопада 1932 р. вони набули другого дихання та офіційного карально-репресивного статусу згідно

забрала. Забрано було корову, коня, реманент, картоплі 50 пудів. Бляху цинкову сільрада продала за 250 крб. Вигнали мене з дітьми з хати. На посів не оставили ні бубочки. Наклали якогось штрафу 200 крб. і за що не знаю“. Таких фактів свідомого розорення селянських господарств було безліч. Фізичне побиття селян уповноваженими стало нормою в українських селах. Їх били, засуджували до розстрілу, закопували живими.

Хлібозаготівельна державна повинність колгоспів, колгоспників, селян-одноосібників, виконання яких забезпечували політично-адміністративні, радянські, судові та карально-репресивні органи, свідчила про безправний соціально-правовий статус українських хліборобів, які виявилися покріпаченими.

„ЧОРНІ ДОШКИ“: ГЕНОЦИД УКРАЇНЦІВ

Термін і явище „чорні дошки“ з’являються у січні-лютому 1928 р., тобто після чергового запровадження продрозверстки, яку, як відомо, скасували у березні 1921 р. „Чорні дошки“, як система примусових заходів та соціальної ізоляції населення, належали до карально-репресивного арсеналу партійно-радянських органів влади, спрямованих проти „злістих утримувачів хліба“. Протягом першої половини 1928 р. їх застосовували вибірково, карально-репресивні органи обмежувалися іншими профілактичними засобами покарання за невиконання „плану до двору“: позбавлення волі на „реченець“ від шести місяців до 3-х років, штраф, попередження, конфіскація майна, худоби, реманенту, хати, адмінвиселення.

Для „успішного“ завершення хлібозаготівель почали застосовувати так звані „заслонні загони“ навколо українських сіл та на залізницях, які унеможлилювали перевезення „хлібо-насіння“. У квітні 1932 р. про них згадав Раднарком України. Спочатку, коли масово створювалися колгоспи, більшовики не наважувалися застосовувати „чорні дошки“. Поява влітку 1932 р. московських емісарів в Україні – Молотова, Кагановича, які займалися викачкою українського хліба, реанімувала ідею використання „чорних дошок“. 18 листопада 1932 р. вони набули другого дихання та офіційного карально-репресивного статусу згідно

постанови політбюро ЦК КП(б)У. Вищий партійно-директивний орган рекомендував заносити на „чорні дошки“ колгоспи України, застосовуючи одночасно наступні заходи: призупинити постачання товарів, заборонити кооперативну і державну торгівлю в селах, вивезти з магазинів продукти, скасувати колгоспну торгівлю для колгоспників та селян-одноосібників, повернути видані кредити та фінансові зобов'язання, провести політичні чистки серед „колгоспного активу та виявляти „саботажників“. Рішення про занесення на „чорні дошки“ ухвалювали облвиконкоми, а обком партії інформував ЦК партії про виконання директив, тобто забезпечував політичне керівництво масовим терором проти селян.

6 грудня 1932 р. з'явилися перші жертви цієї зброї масового знищення мирного населення. Політбюро ЦК КП(б)У та Раднарком УСРР, „за явний зрив плану хлібозаготівель та злісний саботаж, організований куркульськими і контрреволюційними елементами“, постановили занести на „чорну дошку“ саме українські села: с. Вербка Павлоградського та с. Гаврилівка Межівського районів Дніпропетровської області; с. Лютеньки Гадяцького та с. Кам'яні Потоки Кременчуцького районів Харківської області; с. Святотроїцьке Троїцького та с. Піски Баштанського районів Одеської області. Перепис населення 1926 р., котрий зафіксував національний склад сільських рад в УСРР, дозволяє з'ясувати етнічну структуру селян, приречених на голодну смерть в соціальних резерваціях. Так, Гаврилівська сільська рада мала 1220 господарств з населенням 6927 осіб, з них українці становили 6891, росіяни 31, німці 4 мешканця; с. Вербка мало 1156 господарств з населенням 6285, серед них українців – 6254, росіян 31 особа; Святотроїцька сільська рада 3476 селянських дворів з населенням 1573, з них українців – 1526, росіян 28; с. Лютенька – 2079 господарств з населенням 9302 особи, у тому числі українців 9283, росіян 8; с. Кам'яні Потоки налічувало 591 селянський двір з населенням 2587, серед якого українці становили 2225, росіяни 44, євреї 16 осіб. Трагічна доля селян Кам'яних Потоків, як і значної частини інших українських сіл, мала і жахливу духовну руїну: 29 грудня 1929 р., тобто напередодні чергового сталінського нового „Переломного року“, була ліквідована Успенська церква. От і маємо: Ні могили, ні Хреста!

Шість перших експериментальних сіл, занесених на „чорну дошку“, стали випробувальним полем сталінської зброї масового фізичного знищення за національною ознакою. Понад 30 тисяч українських селян перших шести сіл опинилося в резервації, хоча все сільське населення України було тоді приречене на „чорну дошку: колгоспи 82 –х районів України відчули на собі їх руйнівний вплив, а це майже четверта частина адміністративних районів республіки, тобто 5 млн. сільського населення. 8 грудня 1932 р. С. Косіор інформував Сталіна про те, що уряд та ЦК партії розпорядилися занести на „чорну дошку“ 6 сіл, а за рішеннями облвиконкомів занесли 400 колгоспів. Український партійний лідер вимагав від секретарів райкомів та голів райвиконкомів вивозити „усі без винятку наявні колгоспні фонди, у тому числі і насіннєві, в рахунок виконання плану хлібозаготівель“. Таке свідоме і злочинне рішення Косіор видав 24 грудня 1932 р., отже мотовило „чорних дошок“ набуло нової смертоносною сили. Місцеві органи влади отримали відповідне „політичне замовдження“, яке заподадливо виконували, щоб не потрапити до категорії „саботажників“. Так, 28 грудня 1932 р. Бердянський райвиконком, „заслухавши“ питання про занесення на „чорну дошку“ сіл, ухвалив наступне рішення: „За продовження зловмисного невиконання державного плану хлібозаготівель, за організований куркульськими елементами саботаж до занесених облвиконкомом на „чорну дошку“ колгоспів ім. Шевченка Новоолексіївської сільради, „Чевоний стяг“ Ногайської сільради – вжити такі заходи: а) заборонти цілком будь-яку торгівлю цим когоспам і колгоспникам; б) протягом часу до 28.XII.32 . стягти кредити та всі платежі (сільгосподаток, державну заборгованість, страховку), грошову заборгованість по цих колгоспах розверстати по колгоспниках та стягнути протягом до 28 грудня; в) накладати натурштрафу м'ясом в розмірі 15-місячного завдання з тим, щоб до 5 січня 1933 р. дотерміново стягнути з колгоспників цих колгоспів як план м'ясозаготівель, так і накладати натурштрафів; г) негайно заборонити будь-який помол, як колгоспам, так і колгоспникам цих колгоспів“. Бригада, яку відрядили до цих колгоспів, мала виконати це партійне рішення до 5 січня 1933 р. Дивна форма комуністичного привітання селян з Різдвом, дату якого більшовики взагалі

намагалися перенести накінець січня. Для новоявлених реформаторів не існувало християнської моралі.

4 січня 1933 р. на „чорну дошку“ потрапило с. Городище Ворошилівського району Донецької області, яке мало понад тисячу господарств селян-старообрядців. Вони не виконували державної хлібозаготівельної повинності, обсяг якої з врожаю 1931 р. становив для села понад 10 тис. ц, а заготовили лише 65%. З мізерного врожаю 1932 р. для селян с. Городище довели чергове завдання – 6,5 тис. ц, яке на 2 січня 1933 р. було виконано на 24%. За два місяці перебування цього села на „чорній дошці“ було вилучено 373 ц., у тому числі від присадибних ділянок колгоспників – 83 ц. З колгоспу повернули 23 тис. крб. кредиту, забрали 356 ц насіннєвого зерна, було знято з постачання 1020 членів колгоспних сімей та одноосібників, які працювали на виробництві, вивезено три трактора, виселено 43 двори, віддано до суду правління колгоспу, тому з 1753 працевдатних – на полі працювало 170–180 колгоспників. Застосованих репресій виявилось замало, тому райком просив від обкома партії нових заходів: накладання на колгоспників та одноосібників натурального штрафу (15-місячної норми хлібозаготівель), позбавити колгосп 1,3 тис. га найкращих земель, попередити про виселення села до Сибіру, а натомість заселити їхні помешкання „добробросівістним колгоспниками приміської смуги“. Позбавлення землі колгоспу, тобто посівного клину – виявилось черговим виходом езекуторів.

7 січня 1933 р., тобто на Різдво, Київський обком КП(б)У категорично наполягав на тому, щоб місцеві органи „вилучили все наявне зерно, в тому числі так звані насіннєві фонди“ з колгоспів, які не виконали плану хлібозаготівель. Насіння було вивезено ще до 1 січня з колгоспних комор області, тому вони виконували плани за рахунок масового вилучення хліба з присадибних ділянок колгоспників, а також шляхом зарахування трудоднів до плану хлібозаготівель. Секретар Харківського обкому КП(б)У Р. Терехов, звітуючись про виконання хлібозаготівель в області, назвав лише 15 районів, які виконали на 5 січня 1933 р. хлібозаготівельні плани, отже решта господарств районів вважалася „саботажниками“, відтак на них поширювалися акції „чорних дошок“ та інші форми масового терору. На старий Но-

вий рік, тобто 14 січня, він особисто підписав постанову про посилення хлібозаготівель та репресій в колгоспах занесених на „чорну дошку“. Із 25 колгоспів області, які опинилися на них, лише три виконали план хлібозаготівель, а решта мали від 33% до 49% виконання, тому масовий терор тривав. Обком рекомендував районам „зламати саботаж хлібозаготівель в колгоспах“, „кинути“ бригади активістів, „натравити на них усіх чесних колгоспників, що виконали плани“. Отже, пропонувалася громадянська війна місцевого значення в окремо взятому селі. Р. Терехов радив застосовувати „повторні м'ясні штрафи“, крім діючих натуральних та грошових штрафів. Його партійний побратим В. П. Затонський, перебуваючи на хлібозаготівлях в Одеській області, радив „арештовувати, прижимати, описувати“, бо і „українця можна насамкінець переконати, що мабуть краще здати хліб“, а для цього треба „козири мати на руках“, тобто арсенал карально-репресивних заходів, морально-психологічного тиску, залякування. В Арбузинському районі деякі уповноважені разом з активістами, втративши всякі моральні норми, якщо вони їх взагалі мали, затигували до помешкань „жінок-індивідуалок“ і „почергово гвалтували в порядку натурштрафу“.

23 січня 1933 р. секретар ЦК КП(б)У М. Хатаевич та голова Раднаркому УСРР В. Чубар надіслали до всіх обкомів та облвиконкомів директиву про заборону масового виїзду селян до Росії, Білорусії за хлібом. ГПУ також отримали відповідну вказівку, посиливши діяльність „заслонних загонів“ навколо сіл та на залізницях. Селяни, які виїхали до інших регіонів, підлягали арешту та поверненню в Україну. Заборонявся продаж квитків українським селянам, які не мали довідки РВК про право на виїзд, а також паспорту або оформленого запрошення від фабрик чи заводів про вербування робочої сили. Соціальна резервація набула остаточного юридичного та організаційного оформлення.

М'ЯСОЗАГОТІВЕЛЬНИЙ ПОДАТОК СЕЛЯН

Наявність худоби в селянському господарстві, особливо коней та корів, свідчила про його заможність, про соціальний статус двору. Про такого господаря говорили – „хозяїн“. Напередод-

вий рік, тобто 14 січня, він особисто підписав постанову про посилення хлібозаготівель та репресій в колгоспах занесених на „чорну дошку“. Із 25 колгоспів області, які опинилися на них, лише три виконали план хлібозаготівель, а решта мали від 33% до 49% виконання, тому масовий терор тривав. Обком рекомендував районам „зламати саботаж хлібозаготівель в колгоспах“, „кинути“ бригади активістів, „натравити на них усіх чесних колгоспників, що виконали плани“. Отже, пропонувалася громадянська війна іісцевого значення в окремо взятому селі. Р. Терехов радив застосовувати „повторні м'ясні штрафи“, крім діючих натуральних та грошових штрафів. Його партійний побратим В. П. Затонський, перебуваючи на хлібозаготівлях в Одеській області, радив „арештовувати, прижимати, описувати“, бо і „українця можна насамкінець переконати, що мабуть краще здати хліб“, а для цього треба „козири мати на руках“, тобто арсенал карально-репресивних заходів, морально-психологічного тиску, залякування. В Арбузинському районі деякі уповноважені разом з активістами, втративши всякі моральні норми, якщо вони їх взагалі мали, затигували до помешкань „жінок-індивідуалок“ і „почергово гвалтували в порядку натурштрафу“.

23 січня 1933 р. секретар ЦК КП(б)У М. Хатаевич та голова Раднаркому УСРР В. Чубар надіслали до всіх обкомів та облвиконкомів директиву про заборону масового виїзду селян до Росії, Білорусії за хлібом. ГПУ також отримали відповідну вказівку, посиливши діяльність „заслонних загонів“ навколо сіл та на залізницях. Селяни, які виїхали до інших регіонів, підлягали арешту та поверненню в Україну. Заборонявся продаж квитків українським селянам, які не мали довідки РВК про право на виїзд, а також паспорту або оформленого запрошення від фабрик чи заводів про вербування робочої сили. Соціальна резервація набула остаточного юридичного та організаційного оформлення.

М'ЯСОЗАГОТІВЕЛЬНИЙ ПОДАТОК СЕЛЯН

Наявність худоби в селянському господарстві, особливо коней та корів, свідчила про його заможність, про соціальний статус двору. Про такого господаря говорили – „хозяїн“. Напередод-

ні масової колективізації в українському селі було понад 4 млн. коней, але кожне п'яте господарство залишалося безкінним, кожне третє – безкорівним, а поливина мала лише одну корову на двір. Селяни якось „зводили кінці з кінцями“, сподівалися на краще, але настала „колгоспна весна“ – сталінська насильницька колективізація. Коні, воли, корови, свині, кози, вівці, хоч і не мала права „вирішального голосу“, разом з селянами опинилися в колгоспах, де поголів'я худоби неухильно збільшувалася: з 25 тис. у 1928 р. до 872 тис. у 1930 р. Її зростання відбувалося за рахунок усупільнення селянської худоби, кількість якої у подвірному користуванні одноосібного сектору зменшилася за два роки колективізації на 820 тис. Колективне життя худоби, як і селян, виявилось нестерпним. Вони почали дохнути від колгоспних норм виробітку та сталінських темпів заготівель м'яса.

25 квітня 1932 р. С. Косіор, доповідаючи Сталіну про соціально-економічне становище в Україні, визнав 15 районів „важкими“, „окремі села голодуючими“, але „всякі розмови про „голод“ на Україні треба категорично відкинути“. У такий „таємний“ спосіб він дав знати своєму патрону, що українська парторганізація буде „замовчувати“ голод. У тих районах, телеграфував Косіор, „де я був, біля ж числа коней пало“, а решта перебувала у важкому стані – „шкіра та кості“. Причина недбайливого ставлення до коней, на його думку, полягала в тому, що селяни відмовилися годувати їх за рахунок „останніх засобів“. Коні, як і селяни, виконували повинності: перші – гужову, тобто перевезення вантажів, інші – хлібозаготівельну та м'ясозаготівельну. Головний комуніст України визнав основну причину виснаження коней: „особливо багато ганяли коней всю осінь і зиму по перевезенню хліба, буряків і тін“. Коні дохли від роботи, тому що не встигали вивозити щойно вилучений у їхніх господарів хліб, а селяни помирали, позаяк у них забрали харчі. Четверо коней не могли заборонувати два гектари землі протягом дня. Вони дохли на полях, де їх жадібно поїдали голодні селяни. Вони вимерзли від холоду і голоду у непристосованих колгоспних хлівах. Весною 1932 р. союзний уряд вимагав від України 130 тис. т м'яса, хоча спочатку планували 181 тис. т., по країні 716 тис. т, отже рівно четверту частину обсягу союзних м'ясозаготівель. З жовтня 1930 по вересень 1931 р. з УСРР вивезли 220 тис. голів великої

рогатої худоби, 97 тис. свиней та понад 8 тис. овець. Основний тягар лягав на так званих куркулів. Весною 1931 р. їхня частка республіканського обсягу заготівель м'яса становили 37%. До холодільних камер потрапило 7,2 млн. тонн м'яса. Для збільшення обсягів його вилучення Раднарком УСРР заборонив з грудня 1932 р. торгівлю м'ясом та худобою, а також встановив „норми здавання по м'ясу для окремих господарств одноосібників і колгоспників“: від 45 до 20 кг живої ваги з двору. Протягом року селянин мусив здати державі від 160 до 225 літрів молока.

За невиконання плану хлібозаготівель селяни розплачувалися худобою, остаточно втративши надію на виживання. Траплялося, коли колгоспник чи одноосібник, виконавши „тверде завдання“ до двору, змушений був продавати корову, щоб сплатити горезвісне самообкладання, тобто грошову повинність. Натуральний штраф в обсязі 15-місячної норми м'ясозаготівель стосувався колгоспів, але його стягували з колгоспників та одноосібників. Забирали дійних корів, відтак залишали сім'ї без молока. Зокрема, селянин с. Сироватки Краснопільського району Харківської області Клим Рибалка скаржився Г. Петровському весною 1932 р.: „Майно моє таке: одна селянська хата, хлів, худоби одна коняка, землі 2,50 га. Причому Нижньосироватська сільрада забрала у мене корову без всяких повідомлень, і заборгованості за мною немає, яким я вважаю, що у мене узято корову невірно“. Таких випадків було безліч.

Якщо у 1931 р., тобто напередодні масового голоду, колгоспники мали 67 тис. коней, то у 1933 р. лише 7 тис., а в колгоспних хлівах протягом року здохло близько 400 тис. голів, а решта виявилася надто виснаженою. В одноосібному секторі у 1931 р. було 1,4 млн. коней, а наприкінці 1933 р. 558 тис. За роки колективізації, розкуркулювання, хлібозаготівель та стягнення натуральних м'ясних штрафів українське село втратило 1,8 млн. коней, а їх поголів'я в одноосібному секторі зменшилося у 7, у колгоспників майже в 10 разів. Земельні ділянки заростали бур'яном, а виморені голодом селяни розтягували дохлих коней. Кількість великої рогатої худоби в Україні протягом 1928–1933 рр. зменшилася у 2 рази. Якщо селянам у 1928 р. належало 8,3 млн. голів худоби, то у 1933 р. 776 тис. Кількість свиней лише протягом зими 1933 р. скоротилася на дві третини,

а загалом Україна зазнала страшної господарської руїни, яку не виправила до кінця 30-х рр.

В українських селах 1933 р. зникли коти і собаки. Їх поїли голодні селяни, а тих, що вижили, „мочили“ заготовельні контори за вказівкою високопоставлених „Шарикових“. 28 грудня 1933 р. заступник наркома зовнішньої торгівлі М. Фрумкін інформував уповноваженого Наркомзовнішторгу УСРР М. Каттеля про те, що в Україні протягом 1931 р. було заготовлено 731 тис. собак та 670 тис. котів, протягом 1932 р. відповідно – собак 726 тис., котів 697 тис., а за 11 місяців 1933 р. 647 тис. собак та 938 тис. котів. Він вимагав виконання чергових планових завдань: 1 млн. котів та 800 тис. собак. Селами бродило багато бездомних котів, тому „наркомторгівці“ раділи з того, що їх можна було без перешкод відстрілювати у 1933 р., позаяк бездомна собака була легкою добичею живодерів. Голодні селяни платили 20–30 крб. за кішку, тому чинили опір новоявленим заготовельникам. Райвиконкоми та сільські ради також виявляли незадоволення, бо у 1933 р. розвелося дуже багато мишей: нікому було воювати з ними. Заступник уповноваженого Наркомзовнішторгу СРСР при уряді УСРР Г. Львов просив Фрумкіна зменшити план, збалансувати „собачо-кошачу“ статистику – по 300 тис. на кожну породу. Дніпропетровський облвиконком заборонив їх заготовлю, тому що „майже повна відсутність котів по селах дуже перешкоджає боротьбі з мишами“. Котяче та собаче хутро експортували, маючи з того валюту.

„ТОРГСИНИ“: ЗОЛОТО ПАРТІЇ

Жовтневий переворот 1917 р., крім його геополітичних трансформацій, виявився взірцем масового пограбування золотого запасу Російської імперії, позаяк шляхом масових реквізицій ним заволоділа більшовицька Росія. Лише в кладових Казанського сховища було вилучено 330 т, а Нижнього Новгорода 200 т золота. За так званий економічний Брест, радянська Росія відвантажила Німеччині 93 т коштовного металу. Створення та утримання Червоної армії, „експорт революції“, забезпечення діяльності надзвичайних карально-репресивних органів, фінансування

а загалом Україна зазнала страшної господарської руїни, яку не виправила до кінця 30-х рр.

В українських селах 1933 р. зникли коти і собаки. Їх поїли голодні селяни, а тих, що вижили, „мочили“ заготовельні контори за вказівкою високопоставлених „Шарикових“. 28 грудня 1933 р. заступник наркома зовнішньої торгівлі М. Фрумкін інформував уповноваженого Наркомзовнішторгу УСРР М. Каттеля про те, що в Україні протягом 1931 р. було заготовлено 731 тис. собак та 670 тис. котів, протягом 1932 р. відповідно – собак 726 тис., котів 697 тис., а за 11 місяців 1933 р. 647 тис. собак та 938 тис. котів. Він вимагав виконання чергових планових завдань: 1 млн. котів та 800 тис. собак. Селами бродило багато бездомних котів, тому „наркомторгівці“ раділи з того, що їх можна було без перешкод відстрілювати у 1933 р., позаяк бездомна собака була легкою добичею живодерів. Голодні селяни платили 20–30 крб. за кішку, тому чинили опір новоявленим заготовельникам. Райвиконкоми та сільські ради також виявляли незадоволення, бо у 1933 р. розвелося дуже багато мишей: нікому було воювати з ними. Заступник уповноваженого Наркомзовнішторгу СРСР при уряді УСРР Г. Львов просив Фрумкіна зменшити план, збалансувати „собачо-кошачу“ статистику – по 300 тис. на кожну породу. Дніпропетровський облвиконком заборонив їх заготовлю, тому що „майже повна відсутність котів по селах дуже перешкоджає боротьбі з мишами“. Котяче та собаче хутро експортували, маючи з того валюту.

„ТОРГСИНИ“: ЗОЛОТО ПАРТІЇ

Жовтневий переворот 1917 р., крім його геополітичних трансформацій, виявився взірцем масового пограбування золотого запасу Російської імперії, позаяк шляхом масових реквізицій ним заволоділа більшовицька Росія. Лише в кладових Казанського сховища було вилучено 330 т, а Нижнього Новгорода 200 т золота. За так званий економічний Брест, радянська Росія відвантажила Німеччині 93 т коштовного металу. Створення та утримання Червоної армії, „експорт революції“, забезпечення діяльності надзвичайних карально-репресивних органів, фінансування

лояльності урядів європейських країн та визнання ними радянської влади, підтримка лівих партій за кордоном, боротьба з опозиційними групами в Комінтерні, закупівля зброї, техніки, продовольства – вимагали колосальних витрат. Так, у 1920 р. Виконком Комінтерну одержав від уряду РСФРР 2,6 т золота на суму понад 2 млн. золотих крб. Вивезення золота відбувалося переважно через Прибалтику, яка стала для радянського уряду своєрідним „золотим вікном“ до Європи протягом 1920–1921 рр. вдалося напівлегально переправити 500 т дорогоцінного металу. Його збували за низькими цінами, а натомість купували політичний товар – визнання країни Рад, хоча завозили і промислові товари.

Сподіваючись на світову пролетарську революцію, на її перманентність, більшовики не шкодували золотого запасу „ненависного царського режиму“, але воєннокомуністичний принцип їхньої дипломатії викликав дефіцит золота. Його видобуток в Росії у 1920 р. становив 2,8 т, а на початку 1921 р. 2,5 т. Контроль за його витратами перебрало на себе політбюро, а обліком займався особисто Ленін. Проголошуючи неп, він не скасував державної монополії на видобуток золота, однак дозволив пошукову та видобуткову діяльність кооперативним товариствам, артілям „старателів“ на умовах концесій. Одночасно відбувалося масове вилучення церковних коштовностей, які також спрямовувалися на внутрішні та зовнішньо-економічні потреби більшовицького режиму. Восени 1921 р., враховуючи голод та соціальну скруту, уряд започаткував систему закупівель золота, платини, валюти у населення, проте вона не дала тоді бажаних наслідків.

Золота лихоманка сталінського „розливу“ розпочалася наприкінці 20-х рр. з чергового пограбування церков, яке супроводжувалося оскраженілою атеїстичною пропагандою. В архівах України збереглися документи, які свідчать про масове закриття церков в українських містах і селах протягом 1928–1930 рр., а також в роки нестерпного голоду. На „переплавку“ відправляли дзвони, золоте і срібне церковне оздоблення, реліквії, хрести, посуд, намагаючись занепасти людську душу „войовничим безвірництвом“. Зруйновані храми перетворювали на колбуди, хати-читальні, склади для вилученого у селян хліба. Церковного

майна виявилось замало, тому вигадали набагато радикальнішу форму – торгівлю побутовим золотом через державну систему спецмагазинів. Валютний дефіцит і водночас захмарні плани промислового будівництва змушували партійне керівництво шукати нових золотих родовищ, але не в Сибіру, а в зернових районах країни шляхом впровадження карткової системи розподілу продовольства, перегляду установ з централізованим постачанням, позбавляючи його дитячих закладів, педагогів, систему освіти та запровадження хлібозаготівельної повинності в українському селі.

Історія формування системи торгсину (рос. мовою – торговля с иностранцами) розпочалася влітку 1930 р. з контори Мосторгу, яка займалася забезпеченням товарами іноземних матросів в радянських портах та продажем різного антикваріату. Послугами торгсину користувалися іноземні фахівці, які займалися спорудженням фабрик та заводів в УСРР. 4 січня 1931 р. було засновано Всесоюзне об'єднання торгівлі з іноземцями, а вже 14 червня до прилавку допустили „совгравдан“, якщо вони мали монети царського карбування. Їх випуск припав на 1897 р. Саме тоді було випущено 11,9 млн. монет номіналом 15 крб., з них весною 1918 р. було захоплено більшовиками – 9,5 млн.; 16 млн. 829 тис. штук з номіналом 7 крб. 50 коп., з яких у 1918 р. реквізували 14 млн. 850 тис. одиниць; 5 млн. 372 тис. монет номіналом 5 крб., проте було забрано 2 млн. 100 тис. На руках залишилось понад 7 млн. монет царського карбування зразка 1897 р., тобто перспектива для їх вилучення приваблювала більшовицьких фінансистів.

Для збільшення золотого фонду СРСР вирішили вдатися до заготівель побутового золота через систему торгсину. Її ініціатором виявився директор московського універмагу №1 Юхим Курлянд, запропонувавши Наркомзовнішторгу здійснювати подібні операції, а 3 листопада 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) видало офіційну директиву про обмін побутового золота на продукти харчування та промтовари. Всесоюзна контора мала філіали в Одесі, Харкові, Києві, обслуговуючи українською мережею торгсину переважно іноземців, якою керував уповноважений Московської контори. Весною 1932 р. магазини торгсину діяли в обласних центрах, а також в деяких районах УСРР. Пocha-

ла формуватися всеукраїнська система торгсину. 30 січня 1932 р. виникло Дніпропетровське відділення, яке 1 квітня реорганізували в облконтору, що мала власні магазини в дев'яти районах. У квітні розпочала діяльність і Харківська облконтора торгсину, а 29 червня 1932 р. Українська економічна нарада (УЕН) прийняла постанову „Про утворення Всеукраїнської контори торгсину“. Вона підпорядковувалася уповноваженому Наркомзовнішторгу при РНК УСРР, тобто була філіалом всесоюзного об'єднання. Його завданням було обслуговування іноземних представництв, туристів, пароходів та громадян, які прибували до СРСР. В актах обстеження торгсинівської системи експертами Народного Комісаріату Робітничо-Селянської Інспекції знаходимо таке політико-економічне обґрунтування необхідності її роботи: „В період реконструкції нашого народного господарства, коли ми ще вимушені будемо завозити з-за кордону різне обладнання, мобілізація всередині країни ефективної валюти відіграє колосальну роль, одночасно з цим, вилучення побутового золота, яке після революції втратило своє побутове значення і як предмету прикрас (обручки, сережки, браслети, хрести і т. д.) в руках утримувачів – вони не мають споживчої вартості, проте золото свою цінність зберегло, тому його необхідно зібрати за допомогою системи „торгсину“ і направити на службу інтересам пролетарської держави“. В доповідній записці управляючого Харківської облконтори „Торгсин“ від 3 листопада 1932 р. до облвиконкому зазначалося, що система зосереджувала свою діяльність на мобілізації валюти, золотих монет, побутового золота. 10 грудня 1932 р., коли голодували все сільське і значна частина міського населення України, політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову „Про роботу „Торгсину“, якою передбачалося запровадження в структурі ЦК посади управляючого облконторами та їх заступників, а до обкомівської номенклатури прирівнювалися директори великих універмагів та баз.

Кадровий склад системи ВУК „Торгсин“ вирізнявся соціальним та національним походженням, наявністю малокваліфікованого обслуговуючого персоналу, хоча бажаючих отримувати торгсинівський продпайок було чимало. Весною 1932 р. Всеукраїнська та Харківська контори разом з магазинами налічували 187 штатних працівників, з них 20 членів партії, 9 комсомольців,

54 робітники, 9 висуванців, серед яких з вищою освітою було троє, середню мали 72 особи. За національним складом „торгсинівські кадри“ представляли: 99 – євреїв, 56 – українців, 40 – росіян, двоє – німців, інших національностей – чотири. Їх постійно звільняли за різні порушення, а зменшення натурального пайка викликало самоплив робітників магазинів, баз та лавок.

Система торгсину в УСРР переживала організаційний та фінансовий бум саме в апогей голодомору. Якщо весною вона мала в Україні 26, восени 1932 р. 50, то станом на серпень 1933 р. 255 магазинів. Зокрема, в Харківській 47, Київській 58, Одеській 42, Вінницькій 46, Дніпропетровській 27, Чернігівській 20 та в Донецькій області 11 магазинів. Їх відкривали в містах, які мали активний транспортний зв'язок. Так, Коростенське відділення представляли осередки в Овручі, Малині, Олевську. Збільшення магазинів вимагало відповідного кадрового забезпечення „працівників прилавку“. У 1932 р. їх загальна кількість, незважаючи на звільнення та плинність, становила 1420 чол., з них вищу освіту мали 32 чол., а решта – „низчу“. Причини звільнення були різними: за „обважування“, спекуляцію, крадіжку, прогули, за підробку бухгалтерських документів, самочинне підвищення цін. Наприклад, касира універмагу № 1 м. Одеси звільнили з роботи за хабар 30 доларів, одержаний від клієнта за розмін купюри в одну тисячу доларів. „Відповідальні працівники“ Чернігівської області продали в голодному 1933 р. спекулянтам 3,6 т хліба за інвалюту та золото, а на одержані кошти придбали промтовари для облпартноменклатури. В магазині торгсину пуд борошна коштував 3 крб. 60 коп., а на „чорному ринку“ – 150 крб., тому спокуса виявилася надто великою для співробітників облконтор і керівників державних установ. Директорів магазинів змінювали досить часто, але спекуляція, розкрадання й „обвішування“ покупців продовжувалися. 2 червня 1932 р. поновили видачу пайка, але винятково для „робітників прилавка“, котрий мав такий перелік продуктового набору: масло вершкове – 1 кг, копчення – 1 кг, борошно пшеничне – 3 кг, макарони – 2 кг, рис – 1 кг, консерви рибні – 3 банки, оселедці – 1 кг, сир голландський – 1 кг, чай – 0,1 кг, цукор – 1 кг, мило господарче – 1 кг і туалетне – 2 бруски. Для голодних українських селян подібний асортимент міг лише наснитися.

За розпорядженням ВУК „Торгсин“ видавали одноразову допомогу для робітників системи, ніби вони голодували. Політбюро ЦК КП(б)У звільнило „торговельну номенклатуру системи торгсину від участі у хлібозаготівельних кампаніях, тому що золотозаготівлі вважало надзвичайно важливою справою. На утримування „золотих майстрів“ у 1933 р. Вінницька облконтора виділила фонд зарплати – 826 тис. крб. Середня платня директора облконтори становила 260, заступника – 140, продавця – 94, учня – 55, контролерів на торгбазах – 100, товарознавців – 120, охоронців – 113 крб. золотом. У 1933 р. було 3418 службовців ВУК „Торгсин“, а фонд їхньої оплати праці становив у Харківській – 1,6 млн., у Дніпропетровській – 839 тис., в Одеській конторі – 879 тис. крб. золотом. Серед співробітників облконтор переважали євреї, особливо поміж економістів, бухгалтерів і завмагів. Наприклад, у Харківській конторі бухгалтерами працювали Р. М. Азарх, З. Г. Зімілевич, С. Б. Смілянський, Д. А. Зеленський, Є. А. Альтшулер. В апараті управління та в магазинах було 334 особи, з них – євреї становили 134 працівника. Для працевлаштування національне походження не брали до уваги, а соціальне перевіряли з особливою прискіпливістю, тому що в 1933 р. з роботи звільнили 116 „класово-ворожих елементів“. Для влаштування на роботу вимагали рекомендації двох членів партії та довідку про перевірку органами ДПУ. Посилення контролю й відбору співробітників не позбавило зловживань у конторах і магазинах торсину. Причинами звільнення протягом червня – липня 1933 р. були: скупка заборних книг, спекуляція, підробка документів, „самозабезпечення без чеків“, зарахування продуктів до пайка, привласнення різниці прийнятого від населення золота і зданого до банку, крадіжки, „іли за прилавком продукти“, підвищення цін. Багатьох „робітників прилавку“ судили, але службові зловживання продовжувалися. Організаційна мережа торгсину проіснувала до середини листопада 1936 р.

Восени 1931 р., коли двері торгсинівських магазинів відчинили для громадян СРСР, які пропонували карбованці з більшовицькими лідерами та символами на банкнотах, політичне керівництво запропонувало справді ефективну валюту – золото, срібло, іноземні грошові перекази. Держбанк був зацікавлений у безпосередньому надходженні валюти, позаяк дорогоцінні метали

доводилося продавати за міжнародним біржовим курсом, враховуючи той факт, що золото виявилось побутовим. Грошові та продуктово-речові перекази, які надходили в Україну з багатьох країн світу засвідчували факт поінформованості їхніх громадян про голод в українському селі. Валютні перекази потрапляли до адресата через систему Держбанку, тобто через московську контору, а продуктові – через південні порти. До березня 1932 р. усі перекази в іноземній валюті одержувала винятково Москва, тобто центральне об'єднання торгсину, а їхні адресати діставали очікувану суму через 2–3 місяці. Належна фінансова документація не реєструвалась. Упродовж лютого–квітня 1932 р. у Харкові було одержано 312 продуктових переказів від іноземних громадян на суму 2656 крб., з них 25% утримали за пересилку. Відрахування за обслуговування з проходженням переказів сягало подекуди 54% їх початкової вартості. За 1932 р. план надходження валюти не виконали, обсяги якої поквартально зменшувалися, тому в жовтні 1932 р. голова Раднаркому УСРР В. Чубар вимагав від торгсину максимального зосередження валютних засобів, визнавши план в 2,1 млн. інвалютних карбованців мінімальним. За перший квартал 1932 р. надійшло 2,6 млн., другий – 3,6 млн. третій – 3,2 млн., а в четвертому – лише 1,4 млн. валютних карбованців саме за переказами. Валюта надходила мадами сумами. Так, 8 лютого 1933 р. в листі з Африки на ім'я харків'янина Б. Полякова знайшли 10 шилінгів, а для мешканки м. Охтирки А. Парфьонові надійшов переказ із США сумою в один долар. Іноземна валюта потрапляла в Україну із США, Канади, Африки, Європи, Скандинавії, Китаю, хоч і мізерними долями (від 3 доларів до 5 фунтів стерлінгів, від 35 марок до 50 франків). Для монгольських тугриків видавали заборні книжки та бони на суму лише 100 крб. Протягом 1933 р. Дніпропетровська облконтора одержала грошових переказів на суму 600 тис. крб. Із США тоді надійшло 185 тис. грошових переказів на 2,3 млн. крб., з Великобританії понад 11 тис. переказів на 136 тис. крб., з Франції 21 тис. на 308 тис. крб., з Німеччини 57,4 тис. на 482 тис. крб., з Литви 2 тис. на 26 тис. крб., з Польщі 40 тис. на 436 тис. крб., з Палестини 26 тис. на 210 тис. крб., з Туреччини 1,1 тис. на 21 тис. крб., з Італії 432 перекази на 6,6 тис. крб., з Чехословаччини 1,6 тис. переказів на 20 тис. крб., а разом в Ук-

раїну надіслали 376 тис. грошових переказів на суму 4,3 млн. крб. Діяла так звана „гітлерівська допомога голодуючим німцям України“, якою особисто опікувався сам А. Гітлер, переказуючи власні кошти.

Українці за кордоном рятували українських хліборобів, євреї Палестини дбали про євреїв, німці Німеччини та США переймалися проблемами німців-колоністів. Заступник наркома зовнішньої торгівлі Л. Германов (Фрумкін), наповнюючи валютний фонд, дозволив торгсинівським структурам оренду і продаж квартир за валюту в Москві, Ленінграді, Тифлісі, Харкові, Ростові, Києві, Мінську, Вінниці. За валюту продавали лише „совгражданам“ – членам житлової кооперації, а іноземцям дозволяли оренду за погодженням з НКВС та Наркоміноземсправ на термін не більше 3-х років. Валюта потрібна була не лише для індустріалізації, а також для підтримки комуністичних партій. У 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У виділило 60 тис. доларів для фінансування соціалістичної преси Західної України.

Основним джерелом надходження валюти виявилася злото-заготівлі системою торгсину золота й срібла у населення. Виконання валютного плану вважалося важливим політико-економічним завданням подібно хлібозаготівельним. Вилучений насильно хліб в українських селян пропонували купувати в магазинах торгсину в обмін на обрядово– побутове золото: нагрудні хрести, подружні обручки, сережки, сімейні реліквії, монети царського карбування. Золото почали приймати з січня 1932 р., тому магазини торгсину фактично перестали обслуговувати іноземців з-за величезних „голодних черг“. Пробу металу визначали „на око“, а зоото надходило досить активно саме в голодні 1932–1933 рр. Так, протягом січня 1932 р. лише два приймальні пункти системи торгсину одержали 17 кг, за лютий – 96 кг, березень – 141 кг, за квітень – 120 кг побутового золота. Наплив населення до магазинів торгсину виявився колосальним, тому виникла потреба збільшення кількості пунктів закупівлі золота. За день доводилося приймати до 800 грам, тому що в чергах перебувало сотні людей. Здатчик одержував бони, квитанцію, ордер, в яких вписувалися вага прийнятого золота та відповідна сума товару в торгсинівських карбованцях. Приймали золото за 56-ою, а записували й розраховувалися за 48-ою пробою, тому

з'являвся лишок. У деяких приймальних пунктах за день проходило 400–450 чол., які здавали обручки, сережки й інші золоті предмети, оздоблені коштовними „камінцями“. Але голодні люди забували про них, думаючи про якнайшвидшу реалізацію золотих речей на борошно і хліб. Прийомщики, а ними, зазвичай, були колишні ювеліри, крім продовольчого пайка, мали так званий „припек“ – різницю між прийнятим у населення та зданим до банку золотом. Траплялося, що він становив 2–3 грами на 1000 грам зданого дорогоцінного металу. За січень–квітень 1932 р. „припек“ досяг 2,3 кг від 374 кг заготовленого скупниками побутово-обрядового золота. Досить частими були випадки зловмисного фальшування фінансовими документами, відтак золото залишалося в кишенях прийомщиків, які вихвалялися тим, що мають „закусити і випити“. У 1933 р. сумнозвісний „припек“, як наслідок невиклат та фальшування „золотих справ майстрів“, становив близько 7 т чистого золота. У містах, крім голодних дітей, які вимагали хліба, зосереджувалися „величезні і потворні“ черги дорослих, можливо, їхніх батьків, які прагнули щонайшвидше реалізувати весільну обручку на пуд борошна. В Харкові за вересень – початок жовтня 1932 р. до приймальних пунктів надійшло 380 кг побутового золота, хоча планом передбачалося „заготовити“ 920 кг. Обсяги „золотодобування“ фіноргани планували в інвалютних карбованцях. Однак, враховуючи досвід хлібозаготівель, уряд встановлював подекадний, помісячний, поквартальний і щорічний план мобілізації валюти, основним джерелом надходження якої виявилось обрядово-побутове золото та срібло.

Для того, щоб з'ясувати фізичний зміст реалізованого золота і срібла в інвалютних карбованцях, необхідно було знати ціну одного грама дорогоцінних металів, яку виставляли скупщики системи торгсину, а також ціни світового ринку. Перша половина золото-срібних операцій 1932 р. відбувалася хаотично, але колосальна пропозиція дорогоцінних металів від населення зумовили власну цінову політику. В грудні 1932 р. за грам срібла (брухту) 84 проби давали 1 крб. 25 коп., а так зване „банківське срібло“, тобто монети старого карбування, коштували: від 1 крб. 15 коп. до 1 крб. 30 коп. Дореволюційний карбованець містив 18 грам срібла, а його лігатурна вага – 20 грам. Монети від 10

до 50 коп. мали 1,8–9 грам срібла. На Нью-Йоркській біржі за 1 грам срібла давали 1 крб. 80 коп., відтак один карбованець старого карбування, куплений за 1 крб. 30 коп. у голодних людей, давав торгсину „вагомий“ прибуток. Торгсин платив за срібло значно менше світових цін, тому що ціна срібла порівняно з дореволюційними роками зменшилася втричі, що, власне, спонукало населення здавати саме золото. В Нью-Йорку за 1 кг срібла платили 17 крб., а за 1 кг золота –1300 крб. Тому валютні плани, враховуючи світові ціни, можна відчутти на „вагу золота“, а сума мобілізованої у такий спосіб валюти, якщо розділити її подушно серед померлих від голоду українських хліборобів, засвідчує ціну їхнього життя в грамах золота. Вся система торгсину нагадувала жажливий аукціон, на терезах якого зважували життя і смерть українських селян, позаяк декілька золотих грамів від нагрудного хреста чи шлюбної обручки не рятували родину селянина, яка нестерпно голодувала упродовж двадцяти місяців.

Вражає техніка прийомки золота, тобто ювелірних та художніх виробів, предметів побуту, золото-піску, самородків, сережок, весільних обручок, нагрудних хрестів, сімейних реліквій, монет, орденів тощо. Вони підлягали переплавленню та формуванню злитків. Прийомщик перевіряв метал азотною кислотою, щоб з'ясувати його властивість, а згодом зважував та визначав пробу. Переконавшись в тому, що то є золото, клав до запломбованої скриньки. Партії побутового золота відправляли до Управління коштовних металів та інвалюти Держбанку, котрий через Наркомзвншторг реалізовував на різних біржах світу. Траплялося, коли прийомщики їздили селами, заготовляючи побутове золото.

У січні 1932 р. ВУК „Торгсин“ визначила валютний план–16,7 млн. крб., а УЕН при РНК УСРР збільшила його до 18,5 млн. крб., хоча фактично виконали 59,3% планового завдання, тобто „мобілізували“ 10,9 млн. крб. За виконанням валютного плану спостерігали в політбюро ЦК КП(б)У. Так, 10 грудня 1932 р. ВУК „Торгсин“ одержала від ЦК КП(б)У до виконання план мобілізації золота й інвалютних ресурсів у 1933 р. на суму 35 млн. крб.“ Сам П. Постишев у липні 1933 р. заборонив використовувати співробітників торгсину на хлібозаготівлях, тому що „мобілізація валюти“ вважалася важливим державним

завданням. Спочатку масово і насильно позбавляли селян хліба, а тоді змушували купувати його в обмін на золото. Темпи помісячного виконання плану надходження валюти свідчили про нереальність методів форсування. Так, протягом січня 1932 р. надійшло – 537 тис., у лютому – 816 тис., у березні – 1,1 млн., у квітні – 1,2 млн., в травні – 1,3 млн. крб. Основне навантаження припадало на контори в Одесі, Києві, Харкові (9 млн. крб.), а після збільшення плану „золотозаготівель“ Всеукраїнською конторою до 16,7 млн. крб. його „розверстали“ по інших містах – Вінниці, Дніпропетровську. В Одесі контора торгсину купила коштовностей на 1,7 млн., в Харкові 3,2 млн., у Києві 1,5 млн., у Вінниці 0,7 млн., у Дніпропетровську 0,5 млн., в Маріуполі на 188 тис. крб. Половину надходження валюти становило побутове золото. Зазначу, що у 1932 р. Московська контора, яка мала зовсім інші можливості, „заготовила“ золота на 4,6 млн. крб.

Ефективна валюта, тобто грошові та продуктивні перекази, валютнообмінні операції інтуристів, посідали вагоме місце серед джерел надходження, але основними залишалися золоті монети та золото. В Одесі та Харкові питома вага надходження валюти від реалізації обрядово-побутового золота сягала 44–47%, що значно вище від союзної системи торгсину. Золотомонети становили 14,4%, а золото (брухт) – 35,8% за гального валютного плану, тобто торгівля селянським хлібом за „валютні цінності“ виявилася досить ефективним засобом мобілізації коштів. Виконання плану скупки побутового золота припадає на зимово-весняні місяці 1932 р., тобто найтрагічніші роки голодомору, а протягом літа вдалося досягти лише 65% завдання.

Отже, золота амплітуда заготівель залежала і від масштабності голоду. Золотозаготівлі 1933 р. вирізнялися від попереднього року обсягами і темпами. План накопичення валютних цінностей голодного лихоліття сягнув 122 млн. крб., з них для ВУК „Торгсину“ – 28 млн. крб., для Московської контори – 29 млн. крб. За джерелами надходження валютний план першого кварталу 1933 р. розподілили таким чином: побутове золото становило 26 млн. крб., золото-монети – 22 млн. крб., срібло – 40 млн. крб., грошові перекази 14 млн. крб., а решту портові операції. Планували „стягнути“ 32,2 млн. валютних крб., тому „роз-

верстали“ план по облконторах: для Північного Кавказу – 300 тис., для Москви – 7 млн., для Харкова – 2,4 млн., для Києва – 2,5 млн., для Вінниці – 1 млн., для Дніпропетровська – 1,1 млн., для Маріуполя – 250 тис., для Всемолдавської контори торгсину – 50 тис. крб. У 1931 р. через систему торгсину викачали 6 млн. крб., в 1932 р. – 49,2 млн. крб., в 1933 р. – 106,3 млн. крб., але саме упродовж голодного року 75,2% всіх надходжень становили дорогоцінні метали – золото, срібло, монети. Срібло почали приймати лише з грудня 1932 р., придбавши його на суму 23 млн. крб. або 21,6% всієї реалізації інвалюти системою торгсину. Золото становило 36–38%, золоті монети старого карбування – 15–18% від загальної суми валютних надходжень, залишаючись головним джерелом валютної мобілізації.

Надходження золота в 1933 р. в 2 рази з лишком перевищило показники 1932 р., тому що основним постачальником золотих монет стали саме селяни. За грам їхнього золота платили 1 крб. 29 коп., а за грам срібла – 1 крб. 4 коп. В 1933 р. торгсин „працював“ головним чином з сільським населенням, котре вичерпало резерви побутового золота, якого було обмаль, і почало віддавати золоті монети. Внутрішні джерела надходження інвалюти дали 86 млн. крб., а так звана ефективна валюта – 20 млн. крб. від загальної суми 1933 р. За весь час діяльності системи торгсину „найсприятливішими“ виявилися саме 1932–1933 рр., тобто період голодомору, коли золото від селян потекло до приймальних пунктів обласних контор та районних відділень ВУК „Торгсин“. Організатори системи торгсину, а до них слід віднести ЦК ВКП(б), Наркомзовнішторг та Держбанк, прагнули витворити механізм надходження інвалюти саме з-за кордону, але зосередилися на максимальному вилученні внутрішніх валютних цінностей у населення, яке мало на руках побутове золото – „живу валюту“, але приховувало її, налякане арештами ДПУ.

Апогей голодомору припав на першу половину 1933 р., яка стала долиною масової смерті українських селян, а для торгсину періодом ефективного вилучення побутового золота. Протягом першого кварталу в Україні його було куплено на 6,5 млн., у другому на 8,5 млн., у третьому 5,6 млн. крб., а за 9 місяців близько 21 млн. крб., що значно перевищувало заготівлю валюти елітної Ленінградської контори. Голодний 1933 р. вирізнявся

ваговими показниками заготовленого золота. Якщо протягом 1932 р. торгсін купив в обмін на хліб 21 т, то у 1933 р. 44,9 т побутового золота.

Черговий план валютних надходжень у 1934 р. становив 22 млн. крб., який, на переконання уповноваженого Наркомзовнішторгу в Україні М. Каттеля, був – „напевно недосяжним“. Якщо у четвертому кварталі 1933 р. „заготовили“ 4,3 млн. валютних крб., то в наступному році майже вдвічі менше. Однак, враховуючи суму четвертого кварталу, в 1933 р. „видобули“ шляхом скупки побутового золота та срібла 24,7 млн. крб. валютних цінностей, тобто 88,3% планового завдання. Протягом 1934 р. через торгсін вдалося „заготовити“ золота, срібла, інвалюти, діамантів на 16 млн. крб., хоча побутове золото дало лише 27% надходжень.

Зменшення золота в приймальних пунктах торгсину спостерігалось вже восени 1933 р., коли відсоток хлібозаготівель в колгоспах відповідав нормам хлібофуражного балансу, а колгоспники одержали натуральний аванс на трудовні. За вересень – жовтень 1933 р. периферія торгсину дала 37,5%, а 62,5% валютних надходжень забезпечили облконтори. Селяни, котрі дожили літа, вичерпали свої золоторесурси, яких було обмаль, а відносно врожайний рік подарував надію на порятуюнок. Керівництво Чернігівської облконтори торгсину інформувало 31 серпня 1933 р. управління дорогоцінних металів Держбанку про обставини зменшення надходження золота від селян: „Починаючи з 1-го серпня, ми мали в області різке зниження надходжень валютних цінностей, куплених через торгсін. Якщо в червні ми мали пересічно на кожну декаду по 160 тис. крб., то за першу декаду серпня ми мали всього лише 78 тис. крб., менше 50% однієї липневої декади. Таке різке зниження пояснюється головним чином зменшенням потреб населення в продуктах харчування у зв'язку з появою овочів та хліба нового врожаю“. Було запропоновано продавати через систему торгсину картоплю, особливо в містах, тому що держава офіційно скасувала право торгівлі нею до 15 жовтня, тому міське купувало її за золото та срібло. Отже, у голодний 1933 р. селяни розлучилися назавжди з сімейними реліквіями золото-срібного гатунку, з монетами срібного та золотого змісту.

Починаючи із серпня 1933 р., коли крива золотонадходжень почала падати, держава дозволила скупку діамантів в трьох міс-тах – Москві, Ленінграді, Харкові. Ціни на діаманти були від-носно високими, якщо порівнювати з цінами на побутове золо-то. За один карат, що мав фізичні дефекти, торгсинівські „фа-хівці“ давали 12–25 крб., якщо вони виявилися круглими, а за продовгуваті –15–35 крб. Чим важчим був діамант, тим вищою була ціна. Чисті діаманти коштували від 130 до 260 крб. за карат. Їх відвозила до Держбанку не служба фельдзв’язку міліції, а Наркомату зв’язку, що відправляв вантаж зі штемпелем – „особ-ливого значення“. Власниками фамільних діамантів було міське населення, яке замовляло їх за кордоном до революції 1917 р., а також вклало всі свої збереження в дорогоцінні прикраси в роки більшовицької націоналізації промисловості. За чотири місяці „діамантових операцій“ на рахунок торгсину надійшло 600 тис. крб., з них 243 тис. крб. було реалізовано за кордоном. На почат-ку 1934 р. „діамантова бригада“ торгсину одержала 13 тис. крб. премії за успішну торгівлю „коштовними камінцями“.

З метою „видобутку“ іноземної валюти було засновано Все-союзне об’єднання для експорту („Антикваріат“). В 1932 р. за кор-дон відправили різних творів мистецтва, старовинних коштов-ностей вартістю 2,6 млн. крб., а в 1933 р. – 3,2 млн. крб. Вони зо-середжувалися переважно в Німеччині, хоча серед країн – спо-живачів антикваріату з СРСР були Англія, Франція, США, Шве-ція, Голландія, Фінляндія, Італія, Австрія, Данія, Польща, Чехо-словаччина та інші.

Політика заготівель хліба і золота, основним чинником яких стала торгівля борошном за валюту, мала єдину мету – мобілі-зацію валютних цінностей. Селяни, одержавши в приймальних пунктах квитанції, ордери, бони, поспішали до магазинів торг-сину. Наявність біля них величезних черг свідчила про „отовар-ювання“ бонів та ордерів за курсом торгсинівського карбован-ця (один до 55 звичайних). В обмін на золото купували переваж-но борошно, крупу, цукор, жири. Борошно відпускали тарою один пуд 20 фунтів. НК РСІ, обстеживши діяльність торгсину, зробив у звіті такий висновок: „Коли немає борошна та круп – немає черг“. Існувала таємна інструкція: „Не давати обіцянок покупцям на швидке одержання цих продуктів“. В магазинах

накопичувалася велика кількість „не отоварених квитанцій“. Так, у Харкові в грудні 1932 р. торгсин заборгував покупцям продуктів на 76 тис. крб. лише за ордерами грошових переказів, а по золоту 15 тис. крб., тобто вони не одержали жаданого хліба. „Принесла селянка хрест та сережки, – повідомлялося в акті перевірки роботи Донецької облконтори торгсину, – проте у нас часто не буває борошна, а громадянка, якій довелося повернути золото, напевно, сподівалася купити борошна, але коли згодом борошна не виявилось, вона навмисно зчинила такий галас, щоб їй повернули золото. Вона заявила, що за її золото дали менше, ніж треба, тобто оцінили золото менше вартості“. Таких випадків, як свідчать акти перевірок системи торгсину, було безліч. Сумнозвісний „припек“, котрий одержували скупщики від різниці прийнятого та зданого в банк золота, коштував життя сотням українських селян, які, не дочекавшись хліба, поверталися додому. Отримавши в приймальному пункті квитанцію за продане торгсину золото, його власник мав одержати в магазині продукти через три дні, а доводилося чекати тижнями. Велика затримка спостерігалася з грошовими переказами, які надходили з-за кордону через Москву. Траплялися „випадки“, коли в товарних ордерах, замість цифри 2,3 кг, виявляли 0,3 кг, тобто працівники прилавка просто нахабно і цинічно викрадали селянське обрядове золото. Політику ціноутворення визначала Москва, тобто Всесоюзне об'єднання „Торгсин“. Так, борошно в магазині торгсину коштувало 25 коп. золотом за кілограм (на ринкові 7–9 крб.); пшона – 12 коп. (4–5 крб.). В магазинах був великий вибір одягу, текстилю, посуду, „колоніальних товарів“ (цитрусових, чаю). В один з магазинів навіть завезли чашки „з видом на Кремль“, але ні кремлівські вежі, ні гумові галоши, ні цейлонський чай – не вабили селян, які вимагали винятково борошна, круп, солі. Продовольча група товару, реалізованого в першому кварталі 1932 р. торгсином, становила 72%, восени того ж року – вже 89% від загального обсягу товарообороту. В червні–серпні 1932 р., коли голод набрав масового характеру, вся українська мережа торгсину „седіла без борошна, круп, жирів“, а селянам тоді пропонували тульські самовари замість хліба. 14 січня 1933 р. Всесоюзне об'єднання „Союзмука“ інформувало НК РСІ про відвантаження для системи ВУК „Торгсин“

9487 т борошна, в тому числі до Одеси – 1246, до Артемівська – 141, до Харкова – 3490, Дніпропетровська – 719, до Києва – 1040, тобто 5641 т, а решту мали ще надіслати. Тонна борошна коштувала від 160 до 370 крб., тому будь-яка селянська родина не мала „золотоможливості“ на її придбання в магазині торгсину. В першому кварталі 1933 р. продовольчі товари в магазинах торгсину становили 94% товарообороту, а протягом року – 92%, тобто виразно позначився вплив голоду в Україні.

Назва „торгсин“ втратила своє початкове призначення, тому що черги голодних українських селян „відбили“ всяке бажання іноземців відвідувати магазин. „Незважаючи на те, що ми ніби повинні були мати справу з іноземцями, про що засвідчує назва „Торгсин“, – зазначалося в одному з актів перевірки НК РСІ весною 1932 р., – а насправді виходить зовсім навпаки, що ми більше обслуговуємо селян“. Постачанням іноземних робітників та інженерів, які працювали на будівництві промислових об'єктів в 1932–1933 рр. в Україні займалася система „Інснаб“, яка підпорядковувалася Народному комісаріату постачання УСРР. Влітку 1933 р. в Україні працювало 490 зарубіжних спеціалістів, 509 кваліфікованих робітників, 219 осіб допоміжного персоналу та 4524 члени їхніх сімей. Вони були очевидцями „голодних черг“ пухлих українських селян, але вимагали від співробітників „Інснабу“ не борошна, а швейцарського сиру, кави, вершків, білого хліба, молока, фруктів, овочів. Зокрема, 29 іноземних фахівців, які працювали в Кривому Розі, просили саме білого хліба, „тому що від чорного хліба трапляється багато захворювань“. Серед клієнтів магазинів закритого типу системи „Інснаб“ були громадяни Австрії, Німеччини, Італії, Швеції, Фінляндії, США, Польщі, Канади, Голландії, а за фахом – інженери, фізики, хіміки– коксовики тощо. Вони не лише допомагали споруджувати різні технологічні лінії безпосередньо на металургійних заводах гірничо промислового району України, а також були консультантами і співробітниками наукових установ. Грошові перекази, які надходили з-за кордону, адресувалися переважно іноземним фахівцям. Німецькі робітники, споруджуючи завод „Плуг та молот“ в Миколаєві, звернулися з листом до ЦК ВКП(б) 28 березня 1932 р. про дозвіл отримувати одяг та продукти з Німеччини. Відповідь надійшла одразу:

„Даючи іноземцям подібний дозвіл, згодом можна було б прочитати за кордоном в соціал-фашистських газетах: „Харчі та інші предмети першої необхідності отримували з-за кордону, щоб не терпіти голоду та зубожіння, з цього видно, як живуть російські робітники“.

Якщо в „інконтингенту“ чорний хліб викликав хворобу, то в українських селах помирили мільйони селян від його абсолютної відсутності. Навіть придбавши в торгсинах хліб, віддавши золотий нагрудний хрест чи обручку, селяни не могли скористатися ним, тому що їх арештовували органи ДПУ. Селян, які здавали до приймальних пунктів золоті монети, затримували одразу. Чекісти вимагали формувати списки „золотоздавачів“ з адресами та прізвищами. Директорів торгсинівських магазинів зобов'язували переказувати валютні цінності у фонд індустріалізації. Подібні дії та арешти траплялися в Києві, Чернігові, Дніпропетровську, Запоріжжі, Одесі. На час арешту черги швидко зникали, а серед селян, як зазначалося в рапорті Всесоюзного об'єднання торгсину наркому фінансів Г. Ф. Гриньку в жовтні 1932 р., виникала думка: „Торгсин – ловушка для здатчиків золота“. В арештованих забирали квитанцію на одержання товару, а селян відпускали з порожніми торбами до голодних дітей. Вилучене у них золото „переплавляли“ на валюту, залишали для зубопротезної промисловості, хоча і вона з грудня 1932 р. почала переходити на сталеві „жувальні“ конструкції. В 1932 р. Москва використала на зубопротезування 15 213 кг золота, а в січні 1933 р. – 3757 кг.

Таким чином, система торгсину заснована 1930 р., мала б обслуговувати іноземних громадян (туристів, фахівців, торгфлотівців різних країн), але у 1932–1933 рр. була використана переважно для мобілізації валютних цінностей в межах СРСР. Викачка хліба і золота відбувалися одночасно. Держава, насильно позбавивши селян хліба, запропонувала купувати його за валюту та золото через систему торгсину. Хлібозаготівлі та золотозаготівлі відбувалися за принципом рознарядки, які вирізнялися небувалим цинізмом та зухвальством конкретних виконавців. За торгсинівську валюту держава придбала обладнання для 10 „велетнів“ перших сталінських п'ятирічок: Горьківського автозаводу, Сталінградського, Челябінського та Харківського тракторних

заводів, Уралмашу, Кузнецькбуду, Магнітбуду, Дніпрогесу. Обладнання Дніпрельстану коштувало 31 млн. валютних крб., а для ХТЗ –15,3 млн. крб. Отже, на їх спорудження вистачило саме валютних коштів ВУК „Торгсин“, вилучених протягом 1932 р. (13,8 млн. крб.) та в 1933 р. (24,8 млн. крб.). Протягом 1932–1935 рр., за підрахунками істориків, система торгсину „заготовила“ 98,7 т чистого золота, а вся золотопромисловість СРСР видобула у 1933 р. 82,8 т золота. Тоталітарний режим витворив та здійснив цинічну форму масових заготівель побутового золота – ТОРГСИН, яку у 30-х рр. люди тлумачили таким чином: Товарищи Опомнітесь! Родина Гибнет. Сталин Истребляет Народ. Якщо зважити, що від голоду в Україні померло близько 10 млн. осіб, то життя українського селянина коштувало 3,9 торгсинівського карбованця.

КАНІБАЛІЗМ – АПОГЕЙ ГОЛОДОМОРУ

Історики сперечаються стосовно кількості жертв голодомору, але є події і явища, які затьмарюють будь-яку статистику. До них можна віднести масові випадки канібалізму в українському селі 1933 р., хоча вони траплялися і весною 1932 р. Його наукові тлумачення (антропофагія, некрофагія, канібалізм) не передають глибини трагедії та мутації людської психіки. У божевільних очах людодіда смерть втрачала страх і святість, спокуту і гріх, біль і співчуття.

Архівні фонди зафіксували сотні випадків канібалізму в Україні, розслідуванням яких займалося ГПУ. Спалах людодіства припадає на весну – початок літа 1933 р. Поїдання людей були зафіксовані в усіх областях УСРР. Так, в с. Байдівка Старобільського району Донецької області 37-річна жінка харчувалася трупом її померлого чоловіка, котрого нікому було похоронити, а в неї не вистачило фізичних сил „вирити могилу“. 5 травня 1933 р. в с. Бойки Решетилівського району Харківської області жінка разом з дорослою донькою, яка мала немовля, задушили його і зварили. В Охтирському районі 20 травня того ж року чоловік з дружиною заманили до хати бездомну 8-річну дівчинку, яку зарізали. Жінка-людодідка зізналася: „Я та мій чоловік 3. К.

заводів, Уралмашу, Кузнецькбуду, Магнітбуду, Дніпрогесу. Обладнання Дніпрельстану коштувало 31 млн. валютних крб., а для ХТЗ –15,3 млн. крб. Отже, на їх спорудження вистачило саме валютних коштів ВУК „Торгсин“, вилучених протягом 1932 р. (13,8 млн. крб.) та в 1933 р. (24,8 млн. крб.). Протягом 1932–1935 рр., за підрахунками істориків, система торгсину „заготовила“ 98,7 т чистого золота, а вся золотопромисловість СРСР видобула у 1933 р. 82,8 т золота. Тоталітарний режим витворив та здійснив цинічну форму масових заготівель побутового золота – ТОРГСИН, яку у 30-х рр. люди тлумачили таким чином: Товарищи Опомніться! Родина Гибнет. Сталин Истребляет Народ. Якщо зважити, що від голоду в Україні померло близько 10 млн. осіб, то життя українського селянина коштувало 3,9 торгсинівського карбованця.

КАНІБАЛІЗМ – АПОГЕЙ ГОЛОДОМОРУ

Історики сперечаються стосовно кількості жертв голодомору, але є події і явища, які затьмарюють будь-яку статистику. До них можна віднести масові випадки канібалізму в українському селі 1933 р., хоча вони траплялися і весною 1932 р. Його наукові тлумачення (антропофагія, некрофагія, канібалізм) не передають глибини трагедії та мутації людської психіки. У божевільних очах людодіда смерть втрачала страх і святість, спокуту і гріх, біль і співчуття.

Архівні фонди зафіксували сотні випадків канібалізму в Україні, розслідуванням яких займалося ГПУ. Спалах людодіства припадає на весну – початок літа 1933 р. Поїдання людей були зафіксовані в усіх областях УСРР. Так, в с. Байдівка Старобільського району Донецької області 37-річна жінка харчувалася трупом її померлого чоловіка, котрого нікому було похоронити, а в неї не вистачило фізичних сил „вирити могилу“. 5 травня 1933 р. в с. Бойки Решетилівського району Харківської області жінка разом з дорослою донькою, яка мала немовля, задушили його і зварили. В Охтирському районі 20 травня того ж року чоловік з дружиною заманили до хати бездомну 8-річну дівчинку, яку зарізали. Жінка-людодідка зізналася: „Я та мій чоловік 3. К.

заманили до себе в хату дівчинку років восьми В. М., затянули їй на шиї мотузку і зашморгнули, а потім мій чоловік перерізав цій дівчинці шию, для того щоб зійшла кров, після чого м'ясо варили та їли“. У с. Тарасівці Великописарівського району напівбожевільна мешканка села вбила для споживання трьох безпритульних дітей: хлопчика 3-х років і двох дівчаток 6-ти та 10-ти років. У селі Горошино Оболонського району на початку травня 1933 р. батько, скориставшись відсутністю дружини, зарізав малолітнього сина, тілом якого харчувався декілька днів. В протоколі його допиту від 25 травня зазначено обставини цього ганебного акту: „Приблизно з перших чисел травня місяця в мене не стало зовсім чого їсти, і я 3 травня цього року зарізав свого сина О. восьми років. Зарізав я його за таких обставин: дружина моя була в селі Чернече Семенівського району на ярмарку, де вона пробула 3 дні. Я в ці дні був дома сам зі своїми дітьми. Вночі під 3 травня мої сини Г. та О. лягли спати на лежанку, де і завжди сплять. Я задумав тієї ночі зарізати свого меншого сина О. з метою вживання до їжі. Для цього я сина Г. відправив спати на піч, а сам взяв кухонний ніж, якого ще вдень нагострив, і перерізав горло синові О. Коли я різав сина О., то він міцно спав і жодного разу навіть не крикнув. Труп О. я поклав у ночовки, які приготував ще вдень – і ці ночви заховав під підлогу, щоб не бачив старший мій син Г. Коли настав ранок і мій син Г. запитав де О. то я відповів йому, що О. пішов на хутір Зикринци до двоюрідного брата“. Він мав, крім малолітніх дітей, старшого сина і доньку, яка працювала друкаркою в ГПУ. Батько-людодій, котрий явно збожеволів, пояснював слідчому ГПУ психологічні мотиви вчинку: „раз риба поїдає рибу, то може поїдати і людина людину“. В селі, у якому він мешкав, давно велися розмови про людодійство.

На Дніпропетровщині, де голодомор охопив кожне село, факти людодійства фіксували районні управління ГПУ. В с. Константинівка Мелітопольського району „селянин-одноосібник“, якому було всього 20 років, спочатку харчувався трупом померлої матері, а трохи згодом – тілом померлої дитини, піля чого і сам помер. У квітні 1933 р. двоє братів та дружина спочатку зрізали колоски, хоча мали трудодні, але не дочекалися їх розподілу, вдалися до „полювання“ за людьми. „Ми вирішили вбивати лю-

дей, – зізналися вони слідчому, – і м'ясо вбитих вживати до їжі“. В с. Тихоновка Терпінянського району 35-річна мати похоронила двох померлих від голоду дітей, а доньку зарізала, щоб прогдувати себе та маленьку дівчинку. Її чоловік був на курсах трактористів, а повернувшись не знайшов дітей. Довідавшись про сімейну трагедію, заявив про скоєне вбивство органам влади, переповідаючи обставини жахіття: „Я повернувся з курсів трактористів, де навчався з березня 1932 р., і, зайшовши до хати, застав лише лежачу в ліжку жінку, а в хаті не було старшого сина М., і коли я став балакати з дружиною, то вона мені розповіла, що двоє дітей померли, а доньку Л. вони задушили і з'їли. Його син, якого чомусь назвали „сином куркуля“, пероповів обставини скоєного: „Не пам'ятаю якого числа я разом з моєю мамою Г. А. С. задушили мою сестричку Л 4-х років. Мати тримала руки і ноги, а я міцно придавив горло, потім відрубали ноги, руки поварили і з'їли ми дівчинку за 4 дні. Мати моя їла м'ясо дівчинки, правда, не багато, а я більше їв сам. Коли душив сестричку, то вона не кричала, нутрощі вирізала мати знизу до підборіддя, розрізали пополам м'ясо і поклали в казан та варили“. Мати зізналася, що до вбивства її змусила голодна смерть двох дітей та нестерпне голодування її 12-річного сина і її самої.

Як не пригадати трагічну долю жінки з поеми Миколи Руденка „Хрест“:

*А я діточок побила
До схід сонця поварила,
Трактористу-молодцю
Наробила холодцю.*

*Їж, коханий, не барися
Виплюнь пальчики Орисі,
Від синів та від дочок
Тільки жменька кісточок.*

*Їж, Іване! Пий, Іване
Хай коханячко не в'яне
Ти ж казав: якби сама...
Подивись, дітей нема.*

*Душі їх пішли до раю
Я ж останки позбираю
Та й землиці їх віддам
Всі ми будемо отам!*

Вивчення кримінальних справ канібалів, якими займалися органи ГПУ, свідчить про те, що людоїди не мали освіти і все своє життя займалися землеробством, а причиною скоєного був голод. Справи зберегли реальні прізвища канібалів, а фотографії їхні опухлі від голоду обличчя. Реєстраційні книги смерті органів ЗАГСів зберегли записи, у яких записували причини смерті:

„зарізано людоїдом“ „батько зарізав і з’їв“, „зарізано для їжі“. А відбувалося подібне гріхопадіння у селах Сосонка, Якушинці, Гавришівка, Хмельове Вінницького району протягом лютого-серпня 1933 р. Випадки людоїдства були зафіксовані органами ГПУ та сільськими радами в селах Кам’янського, Любашівського, Владіївського районів Одеської області. Факти канібалізму стали масовим і звичним явищем для селян Букського, Володарського, Черняхівського, Звенигордського, Сквирського, Андрушівського, Фастівського, Брусилівського, Лугинського, Тетіївського, Попельнянського, Лисянського, Богуславського, Тетіївського, Ставищанського, Рокитнянського та інших районів Київської області. „За останній час, – наголошувалося у звіті облвідділу ГПУ, – ми помічаємо значне зростання труподства і людоїдства. Щоденно з районів одержуємо – 10 і більше донесень“. Зазначалося, що в уражених голодом селах „з кожним днем міцніє думка, що можна вживати для харчування людське м’ясо“. Випадки людоїдства викривали органи ГПУ, сусіди, сільські ради, постраждали батьки. До цього ганебного явища селян спонукав голод. Зокрема, в с. Оленівка Фастівського району мати задушила двох рідних дітей димом, щоб прогодувати себе та старшу доньку, яка відмовилася їсти м’ясо своїх сестричок. В с. Гостра Могила Ставищанського району „середняк-одноосібник“ вивіз хліб на заготівельний пункт, відтак вбив 14-річну доньку та 12-річного сина, щоб прогодувати решту дітей і самого себе.

Голодний психоз і тривале недоїдання спричинили мутацію моралі. Селяни-канібали втратили людський облік. Їх судили, тому що вони вчинили моральний і кримінальний злочин, але чи були вони злочинцями? Що спонукало їх до людоїдства? Голодомор! Вампірами ХХ століття були не селяни, а Сталін, Молотов, Косіор, Постишев. Вони запровадили систему масового фізичного винищення українського народу, в історії та генетичній пам’яті якого – канібалізм завжди вважався явищем аморальним.

ШКОЛИ БЕЗ ДІТЕЙ ТА ПЕДАГОГІВ

Найвразливішою соціальною групою сільського населення, яка масово помирала від голоду, були діти. Вони помирили, тому що належали до категорії „непрацевдатних“. Першими відчули кістляву ходу голодомору діти інтернатних установ 180 районів УСРР, які зняли з централізованого продовольчого постачання.

Уже взимку 1932 р. діти с. Полонисте Бабанського району Вінницької області перестали ходити до школи. Студент одного з київських технікумів Г. І. Ткаченко писав у червні 1932 р. Сталіну про те, що молоде покоління „буде хворе, кволе й безсиле та й того залишиться живим 50%“. Україну охопила масова безпритульність дітей. Десятками тисяч вони блукали вулицями міст у пошуках їжі. Лише у травні 1933 р. в Харкові підібрали з вулиць 12 тис. безпритульних дітей. Італійський консул в Харкові С. Граденіго повідомляв 31 травня 1933 р. Королівську амбасаду Італії про жахіття на вулицях столиці України: „Одна дитина смоктала молоко з грудей мертвої матері з посірілим обличчя. Люди говорили: „Це пуп’янки соціалістичної весни“. Щойно минулого тижня було організовано бригаду для збирання безпритульних дітей. Справді, крім селян, які напливають у місто, тому що в селах не мають більше жодної надії вижити, є також і діти, яких сюди привозять і залишають тут батьки, а самі вертаються до села, щоб там померти. Ми бачили 10-річних дітей, які були за маму для 4– або 3-річних“. На початку червня 1933 р. Наркомат охорони здоров’я УСРР доповідав ЦК партії про те, що по селах 66 районів Київської області голодувало станом на березень 398 тис. осіб, з них 179 тис. діти, а в квітні 494 тис., з яких 262 тис., тобто більше половини, становили діти. Серед них 20 тис. з них медики визнали безнадійними. У 14 районах Дніпропетровської області продовольчої допомоги вимагали 250 тис. дітей. В Уманському районі, судячи з доповідних записок Київського облвідділу ГПУ, помирили головним чином діти, а серед померлих від голоду селян Мелітопольського району вони становили половину.

Смертність дітей в українському селі стала причиною неповноцінного навчального року, позаяк у вересні 1933 р. до школи не прийшли 52% школярів Остерського, 70% Варвїнському,

77% , Березанського, 74% Коропського, 54% Мало-Дівицького районів Чернігівської області. Значна частина з них померла, а решта лежала пухлими або поповнила лави безпритульних. Кількість учнів початкових, неповних середніх та професійних шкіл у 1931–1933 рр. зменшилася на 1 млн. 71 тис. осіб. До школи не прийшло від 93 до 98% вчителів у Варвінському, Березнянському, Мало-Дівицькому та Менському районах, які не мали централізованого постачання та матеріальної підтримки від колгоспів, хоча 29 жовтня 1932 р. Укрколгоспцентр зобов'язав забезпечувати сільських педагогів, але за умов, якщо район було колективізовано на 68%. Вони не були членами колгоспів, відтак не мали трудовнів. У березні 1933 р. чернігівська обласна газета „Більшовик“ повідомляла, що в області не вистачає 1428 вчителів. Нарком освіти В. Затонський інформував у липні 1933 р. П. Постишева про те, що до навчального року залишилося декілька місяців, але нікому працювати, тому просив терміново знайти 5,5 тис. вчителів. Він вимагав від обласних відділ освіти „розслідувати факти перекручень допущених в справі очистки лав учительства“, а з другого боку „надіслати до Наркомосу не пізніше 30-го вересня детальний звіт за проведену роботу в справі очищення лав учительства від класово-ворожого елементу“. У 1933 р. було повністю замінено учителів прикордонної смуги, звільнено та засуджено працівників обласних і районних відділів освіти, серед яких вишукували „колишніх петлюрівців“. Налякані репресіями та голодом педагоги залишали школу, але їх насильно повертали „на освітянську ниву“. На Київщині було виявлено 481 особу, яка мала педагогічну освіту, з них 283 відправили до школи, на Чернігівщині 171, на Дніпропетровщині 112, на Харківщині 61, на Вінниччині 80 учителів.

На початку навчального 1932 року в Україні мали навчатися 4,3 млн. школярів, але не всі ходили до школи. В архівах збереглися звіти відділів народної освіти про „явку“ учнів. На 1 вересня 1933 р. 28 шкіл Харківської області не почали навчання, тому що не було педагогів та дітей. У Чорнуському районі за парти не сіли 50%, у Зеньківському 61%, у Липецькому 69% учнів. Діти були голі і босі, фізично виснажені. На початку вересня 1933 р. 62% школярів першого та четвертого класів, 58% 5-х класів, 69% старшокласників Красноградського району

не потрапили до школи. У міських школах Ново-Празького району Дніпропетровської області явка учнів становила 97%, а в сільських 54%. За даними районних відділів освіти Харківської області, які були дещо завищеними, позаяк їх керівники боялися репресій за „зрив навчального року“, третина школярів області не з'явилася до школи, а в окремих районах половина. Вони не мали фізичних сил, одягу, взуття, а переважна більшість просто померла.

Весною 1933 р. райвідділи освіти подали звіти про „неохоплення дітей школами“, зазначивши національний склад та роки народження. Виявилось, що серед народжених у 1921–1926 рр., до школи не потрапили лише у Дніпропетровській області 34 тис. школярів українців, 4 тис. росіян та 187 євреїв. У с. Богданівка Павлоградського району школу покинули 213 учнів, а відвідували лише 35%. Були дні, коли приходило 2–3 учні. У Межівському районі близько 2 тис. школярів, які народилися 1926 р., тобто мали на 1933 р. 7 років, не потрапило до школи. На Донеччині весною 1933 р. поза школою опинилося понад 88 тис. учнів українців та 31 тис. росіян. На початку 1932/33 навчального року в області було 447 тис. учнів, а протягом року школу залишили 103 тис. дітей, тобто кожний четвертий. На Київщині початкову школу не відвідувала половина дітей, а в школах „другого концентру“ (5–7 класи) Дніпропетровської та Одеської областей спостерігалось „особливо велике недоохоплення дітей“. До 1932 р. в Україні не було середніх шкіл, тому у навчальному 1932/33 р. набрали близько 10 тис. старшокласників. До семирічки записали 4,7 млн. учнів, з них до початкової школи 3,7 млн. та 1 млн. школярів до 5–7-х класів, Враховуючи дані райвідділів про те, що школи відвідувало 50%, особливо на селі, матимемо загальну цифру „відсіювання“ учнів на час пекельного голодомору в Україні – 2,5 млн. осіб.

ТЕРИТОРІЯ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ

Термін „голодомор“, котрий став надбанням сучасної історіографії та політичної практики, означає масову смертність від штучного голоду в українському селі 1932–1933 рр., спричинен-

не потрапили до школи. У міських школах Ново-Празького району Дніпропетровської області явка учнів становила 97%, а в сільських 54%. За даними районних відділів освіти Харківської області, які були дещо завищеними, позаяк їх керівники боялися репресій за „зрив навчального року“, третина школярів області не з'явилася до школи, а в окремих районах половина. Вони не мали фізичних сил, одягу, взуття, а переважна більшість просто померла.

Весною 1933 р. райвідділи освіти подали звіти про „неохоплення дітей школами“, зазначивши національний склад та роки народження. Виявилось, що серед народжених у 1921–1926 рр., до школи не потрапили лише у Дніпропетровській області 34 тис. школярів українців, 4 тис. росіян та 187 євреїв. У с. Богданівка Павлоградського району школу покинули 213 учнів, а відвідували лише 35%. Були дні, коли приходило 2–3 учні. У Межівському районі близько 2 тис. школярів, які народилися 1926 р., тобто мали на 1933 р. 7 років, не потрапило до школи. На Донеччині весною 1933 р. поза школою опинилося понад 88 тис. учнів українців та 31 тис. росіян. На початку 1932/33 навчального року в області було 447 тис. учнів, а протягом року школу залишили 103 тис. дітей, тобто кожний четвертий. На Київщині початкову школу не відвідувала половина дітей, а в школах „другого концентру“ (5–7 класи) Дніпропетровської та Одеської областей спостерігалось „особливо велике недоохоплення дітей“. До 1932 р. в Україні не було середніх шкіл, тому у навчальному 1932/33 р. набрали близько 10 тис. старшокласників. До семирічки записали 4,7 млн. учнів, з них до початкової школи 3,7 млн. та 1 млн. школярів до 5–7-х класів, Враховуючи дані райвідділів про те, що школи відвідувало 50%, особливо на селі, матимемо загальну цифру „відсіювання“ учнів на час пекельного голодомору в Україні – 2,5 млн. осіб.

ТЕРИТОРІЯ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ

Термін „голодомор“, котрий став надбанням сучасної історіографії та політичної практики, означає масову смертність від штучного голоду в українському селі 1932–1933 рр., спричинене-

ного карально-репресивними заходами радянської держави, застосованими проти мирного населення – колгоспників, радгоспників, самодіяльних господарств. Голодомор є наслідком терористичної діяльності партійно-радянської системи влади, яка свідомо витворила умови існування несумісні з життям, тому соціально-економічна політика тих лихопомних літ мала виразні ознаки геноциду. Примусові хлібозаготівлі, „червоні валки“, „червоні толоки“, „чорні дошки“, натуральні штрафи, „хлібозаготівельні глибинні пункти“, „конвеєрний метод“, позбавлення житла, присадибної землі, унеможливлення пересування та інші форми терору (розкуркулення, депортації, ув'язнення, розстріли) розкривають далеко неповний перелік репресивних дій з свідомою мотивацією масового вбивства великих груп людей.

Історики дослідили основні причини масового голоду в Україні, на Кубані, Поволжжі, в Казахстані, про що свідчать монографічні дослідження і збірники документів. Ніхто не заперечує згубних наслідків суцільної колективізації, хлібозаготівельних кампаній, соціальної ізоляції селян, репресивної політики. Суперечливими і тенденційними залишаються тлумачення національного аспекту голодомору, тобто території поширення, глибини ураження того чи іншого народу, етносу, нації.

Територія голодомору в УСРР означає виявлення фактів масового голодування в окремих селах, сільських радах, районах та в областях, опухання, смертності та епідемії тифу, малярії, а також асоціальних явищ – трупоїдства, людоїдства. Їх наявність свідчила про довготривалість голодування, про фізичне виснаження та морально-психологічні мутації людського істота. Встановлення адміністративно-територіальних ознак, тобто конкретних населених пунктів, відтак і постраждалих від голодомору людей за національністю чи етнічністю, враховуючи наявне населення, яке знаходилося тоді в селі, на території сільської ради, району, області. Дискусії стосовно етнічного та національного складу сільського населення, яке найбільш чи найменш постраждало в роки голодомору, без конкретного соціально-демографічного аналізу етнічної та „моральної статистики“, приречені на абстрактну плутанину. Поняття „етноцид“, „класоцид“, „соціоцид“, якими оперують деякі українські та переваж-

но зарубіжні історики для оцінки голодомору, залишаються модерними дефініціями сучасної політології. Вони не розкривають реальної ситуації в українському селі 1932–1933 рр.

Етнічний та національний склад населення в УСРР напередодні масової колективізації сільського господарства найбільш вичерпно репрезентує всесоюзний перепис „людності“, проведений у грудні 1926 р. Спираючись на його матеріали, відділ демографії ЦСУ УСРР розробив та видав весною 1927 р. статистичний довідник про національний склад сільського населення, котрий залишається єдиним базовим джерелом для визначення компактності проживання того чи іншого етносу, національного соціуму. Для упорядників довідника питання національності означало з'ясування, насамперед, етнографічного складу населення. Вони свідомо виокремлювали національність і не ототожнювали її з „підданством, громадянством“, тому що для встановлення національності опитуваного організатори перепису використовували „принцип самовизначення“, питання про рідну мову, а також „національність матері“ як критерій.

Етнічна статистика, яка є функціональною складовою демографії, займаючись збором та обробкою даних про етнічний склад населення, бере до уваги етнічну самосвідомість (власне визначення етнічної приналежності), рідну мову, інколи і релігійність. До етнічних ознак слід віднести також спільність території. Українські селяни наприкінці 20-х рр. становили основу етносу – українці, представляючи спільноту, яка історично складалася, вирізнялася мовою, обрядовістю, культурою, побутом, компактністю проживання і сталістю території – села, хутори. Як етнічна спільнота зі сталими організаційно-соціальними формами повсякденного життя, українці представляли самобутній народ, котрий вирізнявся місцем свого проживання та походження, крім інших функціональних ознак.

До початку сталінської модернізації соціально-економічних відносин в Україні, тобто глобально соціалістичної реконструкції суспільства, український етнос зберігав традиційні форми господарювання та соціально-культурного побутування. Етнонім українці потрапив до офіційної назви радянської державності – Української соціалістичної радянської республіки. Згідно положення про єдине громадянство, прийняте у 1931 р., кожний

громадянин союзної республіки був і громадянином СРСР. „Громадянин Союзу РСР, – наголошувалося в положенні про громадянство СРСР, – є громадянин тої союзної республіки, в межах якої він постійно живе. Проте, коли він через національність або походження вважає себе за зв’язаного з іншою союзною республікою, то він може обрати громадянство тої республіки“. Закон про громадянство визнав територію та постійне проживання в якості основної ознаки.

Всесоюзний перепис населення враховував не громадянство, а передусім національність та етнічний склад адміністративно-територіальних одиниць. Протягом 1925–1930 рр. основною формою адміністративного поділу УСРР була округа, яка мала райони. Якщо у 1925 р., тобто після ліквідації губерній та формування округ, на території УСРР було 53 округи, 700 районів, 612 міст і селищ та 41664 населених пунктів у сільських регіонах, а на 1 січня існувало 42 округи, 579 районів, 10958 сільських рад та 54770 сіл і селищ. На території радянської України, яка мала тоді 451584 кв. км, відбувалось збільшення міського та сільського населення. Якщо 1 січня 1928 р. в містах мешкало 56 млн., то на 1 січня 1930 р. 6,3 млн. осіб, на селі 24 млн. у січні 1928 р. та 24,7 млн. у січні 1930 р. За два роки загальна кількість населення зросла на 1,3 млн. осіб.

Етнічний склад сільського населення переконливо доводить той незаперечний факт, що саме селянство становило не лише соціальну основу української нації, але і титульний етнос України, котрий репрезентував назву радянської державності. За переписом 1926 р. та визначенням національного складу 5045475 селянських господарств було виявлено 23,5 млн. осіб, які мешкали безпосередньо на селі, з них українці становили 20,6 млн. (87,7%), росіяни 1,3 млн. (5,5%), поляки 370 тис. (1,6%), німці 360 тис. (1,5%), євреї 353 тис. (1,5%), молдавани 251 тис. (1,1), греки 96 тис. (0,4%), болгары 93 тис. (0,3%), білоруси 37,2 тис. (1,1), чехи 14 тис. (0,06%). Українські селяни напередодні колективізації та їх масової депортації під час здійснення політики розкуркулювання домінували в 41 окрузі, що представляли адміністративно-територіальний поділ УСРР. Серед сільського населення 18 округ (Лубенської, Ніжинської, Чернігівської, Роменської, Черкаської, Прилуцької, Конотопської, Білоцерківської,

Кременчуцької, Київської, Полтавської, Уманської, Дніпропетровської, Тульчинської, Сумської, Могилівської, Вінницької, Криворізької) вони становили 91–99%, 13 (Першомайська, Старобільська, Бердичівська, Кам'янецька, Артемівська, Зінов'євська, Шепетівська, Проскурівська, Запорізька, Куп'янська, Ізюмська, Херсонська, Харківська, Коростенська) 82–90%, 4-х (Глухівська, Сталінська, Волинська, Миколаївська) 70–79%, а в Одеській, Маріупольській, Мелітопольській 60–64%, Луганській, в Молдавській АСРР, яка входила тоді до складу УСРР, 51%.

Українці переважали в районах, тобто серед другої адміністративно-територіальної ланки. Виявлення національного складу сільського населення показало, що українці менше 50% становили лише у 5 районах з 609 в УСРР. Зокрема, у 55 районах українці мали 70–80%, серед 100 районів 81–90%, від 91 до 95% в 90 районах, від 95% і більше в 293 районах. Така етнічна щільність свідчила про компактність проживання українців на всій території УСРР, про функціонування їхнього самотнього ареалу та землеробського укладу життя.

Російська етнічна меншина в УСРР мала від 21 до 37% людної Луганської, Мелітопольської та Глухівської округ, від 10 до 18% серед сільського населення Старобільської, Маріупольської, Сталінської, Ізюмської, Куп'янської, Харківської, а в решті округ менше 9%, з них в 17 округах від 4 до 0,5%. Так, до 1% населення росіяни мали у 357 районах УСРР, від 1,1 до 3% у 75, від 3,1 до 5 у 38, від 5,1 до 10% у 39, від 20 до 30% у 29, від 40 до 50% у 9, від 50 до 60% у 3, від 60% до 90% у 7 районах УСРР. Необхідно зазначити, що українські селяни переважали серед сільського населення промислового Донбасу: в Артемівській окрузі мешкало 447 тис. осіб, з них українців 389 тис., росіян – 34 тис.; в Луганській окрузі 376,7 тис., з них українці 225,2 тис., росіяни – 139 тис.; в Сталінській 354,6 тис., з них українці – 261, 1 тис., росіяни – 43,2 тис.; в Старобільській окрузі 462 тис., з них українців – 412,2, росіян – 46,4 тис.

Округи, як форма адміністративно-територіального поділу, проіснували до 2 вересня 1930 р., тобто до постанови ВУЦВКу та РНК УСРР „Про ліквідацію округ та перехід на двоступеневу систему управління“. На території УСРР діяли 503 адміністра-

тивні одиниці – 484 райони та 18 міст, які безпосередньо підпорядковувалися центру. Чергова адміністративна реформа відбувалася протягом 1932–1933 рр. 9 лютого 1932 р. за постановою ВУЦВКу „Про утворення обласних виконавчих комітетів на території УСРР“ було створено п’ять областей: Харківську – 82, Київську – 100, Вінницьку – 71, Дніпропетровську – 54 та Одеську – 50 адмінтеродинацій. Безпосередньо центрові підпорядковувалися 17 районів Донбасу, з них 4 міськради – Луганська, Макіївська, Маріупольська, Сталінська, а також 13 районів – Артемівський, Ворошилівський (Алчевськ), Гришинський, Горлівський, Кадівський, Костянтинівський, Краматорський, Краснолуцький, Лисичанський, Ровеньківський, Риківський, Сорокинський, Чистяківський. До міськрад було приєднано частину попередніх районів з відповідними сільськими радами.

Організаційним та правовим забезпеченням створення областей займався ВУЦВК, а конкретно Центральне адміністративно-територіальне управління, яке підготувало та опублікувало довідники статистично-економічних показників розвитку районів 5-ти областей, серед яких виокремлено міське та сільське населення. Збірники з’явилися у 1933 р., а дані про кількість людності припадають на 1 січня 1932 р., тобто на початок голодомору в українських селах.

На лютий – березень 1932 р. на території УСРР понад 438 тис. кв. км мешкало 32,5 млн. осіб, з них понад 7 млн. міського та 25,5 млн. селян. Голод розпочався восени 1931 р., а протягом першої половини 1932 р. набув виразних ознак голодомору, охоплюючи все більшу кількість районів. „Випадки недоїдання та голодовки виявилися уже в грудні – січні як серед одноосібників (особливо тієї частини, господарства яких розпродали повністю, навіть і дрібні речі, за невиконання завдань по хлібозаготівлі), – писав В. Я. Чубар до В. М. Молотова та Й. Сталіна 10 червня 1932 р., – так і серед колгоспників, особливо багатодітних“. Лист голови РНК УСРР є унікальним джерелом для з’ясування проблеми формування території голодомору, його поширення та глибини ураження сільського населення. „З березня – квітня недоїдаючих, голодуючих, пухлих та помираючих від голоду, – наголошував він, – у кожному селі набиралося уже десятки і сотні; з’явилися кинуті батьками діти

та сироти“. Наявність пухлих та масової смертності, на яких звертав увагу В. Чубар, засвідчує факт голодомору, територія якого дуже швидко збільшувалася. „Кількість районів – наголошував В. Чубар, – яка перебуває у важкому становищі росте (очевидно, частина цього зростання відбувається за рахунок виявлення раніш не виявлених, а частина за рахунок вичерпання внутрірайонних ресурсів наприкінці господарського року“. Він протягом 15 днів особисто перебував у „найбільш важких районах і селах Київської і Вінницької областей“, відвідавши села 13 районів Київської та 4-х районів Вінницької областей, тобто пересвідчився на власні очі. Якщо на початку травня в Україні було виявлено 61 район масового голодування сільського населення, то у червні „можна нарахувати мінімум 100 районів“. В листі В. Чубаря підкреслювалася критична ситуація в голодуючих регіонах Молдавської АСРР, яка мала 11 районів. Українці становили 52% населення Ананьївського, 95% Балтського, 52% Бірзульського, 47% Кам'янського, 71% Крутянського, 53% Рибницького, 65% Червоно-Вікнянського. На території МАСРР проживало 493 тис. осіб, з них українців 248 тис., молдаван – 169 тис. Відтак застереження, висловлене Петровським адресоване Сталіну: „До чого хлібозаготівлі довели Молдавію – Вам відомо“, стосувалося більшою мірою етнічних українців цієї автономії.

Голодомор, судячи з листа В. Чубаря від 10 червня 1932 р., охопив третину сільських районів УСРР з населенням 8,5 млн. осіб. Про масовий мор свідчать десятки і сотні „опухлих і померлих від голоду у кожному селі“, а про штучність „система вилучення в одноосібників хліба повністю, навіть і насінневих фондів, і майна повне вилучення усього наявного в колгоспах“, „додаткове друге, а нерідко і третє“ завдання, „хліб, виданий колгоспникам авансом на трудовні, забирався бригадами до хлібозаготівель“. Голова ВУЦВКу Г. І. Петровський, інформуючи Сталіна про голод в Україні, передав слова селян: „навіщо створили штучний голод, адже у нас був урожай; навіщо насіння забрали – цього не було навіть за старого режиму; чому українцям треба за скрутних умов їхати за хлібом до нехлібних районів“. Він вжив цей вираз без лапок, тобто передав настрої селян. В листі є також доказ масового голодування: „інколи дві трети-

ни чоловіків залишають село і їдуть за хлібом“. Пропозиція Г. Петровського стосовно „організованої поїздки за хлібом через кооперацію та колгоспи“ була відхилена, а натомість з’явилася заборона продажу залізничних квитків для селян.

Столична Харківська область у березні 1932 р., коли голод охопив цілі села і райони, мала 98503 кв. км, де мешкало 7,7 млн. осіб, з них 1,5 міського та 6,2 млн. сільського населення. Перша інформація про кількість районів області, уражених голодом, з’являється 21 червня 1932 р. в матеріалах політбюро ЦК КП(б)У про допомогу колгоспам бурякосіючих районів. Було названо 7 районів, що перебували „в найбільш тяжкому стані“, тобто зазначено не лише територію, а також і факт голодомору, позаяк є присутня кваліфікація аномального соціального явища. Від голоду у названих семи районах Харківської області (Семенівському, Кобелецькому, Чутівському, Глобинському, Нехворощанському, Оржицькому, Оболонському), які географічно знаходилися на Полтавщині, проживало 492 тис. людей. Секретар Харківського обкому КП(б)У Р. Терехов доповідав ЦК КП(б)У в червні 1932 р. про масовий голод в районах області. Лише у Семенівському районі переважна більшість колгоспів та сільрад не мала хліба для громадського харчування, а в селах Буринка, Саранчавка, Гриньки, Крива Руда, Устинівка, Вереміївка, Тройняки, Очеретовата, В. Поділ, Чернишенське, Михайлівка, Хрущовате, Шепевське, Куликовське, Коржинське „на ґрунті голодування колгоспників є випадки опухання“. За переписом 1926 р. в Семенівському районі було 52,3 тис. населення, а на березень 1932 р. – 46 тис. Росіян в районі налічувалося 528 осіб, тобто села були винятково українськими. В селах Кобелецького району (Суша Маячка, Бродщина, Красне, Василівка, Чорбовка, Сухинівка) було зафіксовано масову смертність та споживання м’яса дохлої худоби, цвіту акації, бур’яну. Це були винятково українські селян, які виявилися приреченими на голодну смерть. Так, Сухо-Маяцька сільська рада мала 3265 населення, з них українці становили 3245, 14 росіян та 6 болгар, Сухинівська мала 252 господарства з 1200 особами, Бродщанська – 374 господарства, 1701 населення, 1692 українці і 19 росіян, Василівська – 572 двори, 2648 душ населення, з них українців – 2641, Краснянська – 523 двори, 2403 особи винятково українців, Чорбів-

ська – 673 господарства з населенням 3508 осіб, з них українці – 3497, росіяни – 11 селян. В с. Дуброва Чутівського району лежали пухлими від голоду 36 сімей. Аналогічне становище спостерігалось в інших селах району – Рубльовка, Постельки, Войновка, Іскровка, Лисковці, Пилевці, Дельци, Володарка, населення яких масово залишало домівки у пошуку порятунку від голодної смерті. В селах району мешкали винятково українці, а інші етноси становили одиниці. Наприклад, в с. Войнівка було 575 дворів з населенням 2808, у тому числі 2786 українців, 12 росіян і 4 німці. Українськими за етнічним складом були села Іскровка та Кочубеївка: перше мало 958 господарств з населенням 3882, з них українців – 3740, росіян – 90, євреїв – 14, поляків – 19, німців – 4; друге 826 дворів з населенням 2965, а українських селян – 2829, решта – нацменшини.

Голодомор проник в села району, у яких налічувалося десятки тисяч хліборобів. Населення районів у 1932 р., якщо порівняти з даними перепису 1926 р., збільшилося, але шляхом розширення їх територіальних кордонів та об'єднання із сусідніми регіонами. Так, у Глобинському районі станом на березень 1932 р. мешкало 101,7 тис. осіб, позаяк до його складу входили села колишніх Глинського та Горбівського районів. В с. Федорівка, яке мало 197 дворів налічувалося 982 особи, з них 976 українців, а під час посівної 1932 р. померло – 80, протягом травня – 36, а за квітень – більшість „сімей цього села лежить пухлими“. В с. Горби цього району було 864 двори з населенням 4092 особи, з них українців виявилось 4028, а від голодовки померло за весну – 11, в с. Бориси, як зазначалося в доповідній записці Харківського обкому КП(б)У, „пухлих від недоїдання – 91 особа (всі бідняки)“. Селяни помирали на вулиці, а трупи лежали декілька днів. В Оржицькому районі, судячи з інформації секретаря Харківського обкому Р. Терехова, переважна більшість колгоспів не мала хліба, тому на початку весняної сівби колгоспники харчувалися сурогатами, а в селах лежали десятки пухлих селян: Круподерка – 40, Луком'я – 30, Яблунівка – 30, Оржиця – 27, Перевенці – 6. Відсутність громадського харчування колгоспників спричинила їх масовий невихід на роботу.

Із 82 районів Харківської області, крім дуже „важких“, про які було згадано, „аналогічні випадки більшого чи меншого

рівня голоду встановлено в таких районах“: Сахновищанському, Краснокутському, Золочівському, Двуречанському, Куп’янському, Сватівському, Оболонському, Карлівському, Краснопільському, Н. Санжарському, Печенізькому, Ст. Салтівському, Лубенському, Миропільському, Старобільському, Н. Георгіївському, Сумському, Чорнуському, Лохвицькому, Близнюківському, Пирятинському, Чугуївському, Решетилівському, Гадяцькому, Недригайлівському, Балакліївському, Троїцькому, Петровському, Зіньківському, Білолуцькому, Липоводолинському, Н. Псковському, Роменському. Отже, голод охопив 39 районів Харківської області, які було визнано „важкими“, але і в інших її частинах селяни нестерпно голодували. У перелічених районах мешкало 3,2 млн. осіб, які стали жертвами голодомору, тому що помирали внаслідок тривалого недоїдання, від хвороб на ґрунті фізичного виснаження, вживання м’яса дохлої худоби, гризунів, котів, собак. Батьки втрачали дітей, а жінки здатність народжувати, бо хворіли на дистрофію.

Протягом 1932 р. кількість районів Харківської області зменшилася, тому що перейшли до створених Донецької та Чернігівської областей. 2 липня 1932 р. виникла Донецька область, до якої приєднали 13 районів Харківської області, а 15 жовтня 1932 р. – Чернігівська, у підпорядкування якої передали 7 районів столичної Харківщини. Восени 1932 р., тобто в апогей застоювання „чорних дошок“, репресивних методів і форм хлібозаготівель, Харківська область мала 64 райони, простираючись на територію сучасної Полтавської, Сумської та десятки районів Київської областей. Її територія зменшилася майже на 25 тис. кв. км, яка мала 1864 сільські ради, понад 5 млн. сільського та 1,4 млн. міського населення. Адміністративно-територіальні зміни зафіксовано у довіднику Харківської області, опублікованому у 1933 р., хоча населення районів реформованої області залишилося сталим, тобто станом на січень 1932 р.

Харківщина 1933 р. перетворилася в область масового голодомору. Якщо 1 березня голод охопив 21, 1 травня – 42, то 1 червня 1933 р. – 59 районів, з них „особливо уражених“ – 23, середнього ураження – 17, „слабше“ – 19 районів. Серед особливо уражених голодом опинилися Хорольський, Чутівський, Новогеоргіївський, Полтавський, Кременчуцький, Решетилівсь-

кий, Красноградський, Кобеляцький, Глобинський, Миропільський, Чугуєвський і Новосанжарський, у яких, за повідомленням начальника Харківського обласного відділу ДПУ З. Б. Кацнельсона, „захворювання і смертність на ґрунті виснаження набули загрозливих розмірів“. До районів, населення яких перебувало у „важкому“ стані у червні 1932 р., додалися Хорольський, Полтавський, Кременчуцький райони. На території цих 12 районів перебувало 1,2 млн. осіб, серед яких виявилось багато „хворих і пухлих“ на ґрунті недоїдання, допомога яким у низці випадків не надавалася із-за відсутності будь-яких ресурсів продовольства“. Селяни харчувалися м'ясом дохлої худоби, котів, собак, помирали від отруєння та різних хвороб – дизентерії, тифу, малярії. „Трапляються випадки, – підкреслював Кацнельсон 5 червня 1933 р., – коли залишені серед живих батьки поїдали трупи померлих від виснаження дітей. Також траплялися факти, коли на ґрунті недоїдання члени родин вбивали менш слабких, головним чином дітей, вживаючи їхнє м'ясо“. Органи ДПУ зафіксували на території Харківщини за березень – травень 420 випадків людоїдства.

Голод охопив 59 районів, які вирізнялися його руйнівними наслідками та поширенням, але разом в області голодувало близько 5 млн. осіб. Так, в Балаклійському районі з 48 сільських рад „найбільш ураженими“ виявилось 26 з 39 колгоспів, а в районі мешкало 141 тис. сільського населення. село Чепишки, яке мало 500 дворів, „перетворилося на пустир“, а „ранком диму з труб не видно“, бо за березень – травень померло понад 300 осіб, сто лежало пухлими. В селах переважали українці, які масово помирали від голоду. В с. Вовчий Яр було 800 дворів, а щоденно помирало 8–12 колгоспників, відтак протягом півтора місяця померло 2,5 тис. селян. Із 25 сільських рад Новосанжарського району голодом було уражено 18, а 45% колгоспників та одноосібників „зовсім не мають ніяких продуктів харчування“, відтак у кожному селі налічувалося 60 сімей, де перебувало не менше 200 пухлих від голоду осіб. Якщо зважити на те, що дві третини сільських рад району опинилося в зоні голодомору, отже від нього потерпало 94 тис. осіб, хоча і серед третини, яка не була обстежена органами ДПУ, селяни нестерпно голодували. В Красноградському районі було 40 рад з населенням 123 тис.

осіб, з них 15 тис. міського, а голод та масову смертність було виявлено у 32 сільрадах та 103 колгоспах. В Ізюмському районі у 14 сільрадах з 36 голодувало 15 тис. селян, а померло 2,5 тис. Кількість голодуючих районів Харківщини збільшувалася: якщо 5 червня органи ДПУ виявили 59 районів, то станом на 10 червня їх було 61, відтак територія голодомору становила в області 74,1 тис. кв. км з населенням близько 5 млн. осіб.

Територія Київської області на час її утворення 9 лютого 1932 р. була однією з найбільших, враховуючи кількість районів та населення. її площа становила 104,2 тис. кв. км, 8,2 млн., з них міського 1,3 та сільського 6,9 млн. осіб. 15 жовтня 1932 р. 29 районів Київської області стали основою для формування адміністративно-територіального устрою Чернігівської області, відтак залишилось на Київщині 69 районів, але до неї одночасно з вилученням приєднали сім районів Вінницької області (Бабанський, Монастирищенський, Оратівський, Плисківський, Погребищенський, Уманський, Христинівський). Після чергової реорганізації Київська область мала 72,7 тис. кв. км, 2571 сільську раду, 6,3 млн. населення, з них 5,2 сільського, тобто на 200 тис. більше від столичної Харківщини.

Формування голодоморівської території на Київщині розпочалося з січня 1932 р., заявило про себе під час весняної сівби, а на початку червня набуло ознак соціального лиха. Саме тоді голод охопив 13 районів області, у яких мешкало 1,1 млн. осіб, де особисто перебував В. Чубар. Вони були віднесені до категорії „найбільш тяжких“, відтак існували райони іншої категорії ураження – „середньої“ та „слабкої“. Протягом літа незважаючи на новий урожай, голодування сільського населення набувало масового характеру. 11 липня 1932 р. голова Жашківського райвиконкому доповідав ВУЦВКу про те, що в районі „були випадки масового голодування“, а в с. Тарасівка Звенигородського району було виявлено випадки людоїдства, датованих початком липня. В с. Нове Місто Монастирищенського району батьки „порізали та з’їли своїх дітей – хлопця 9 років і хлопця 2 років“, що свідчило про апогей голодомору, про мутацію психіки голодних селян. Людоїдство було зафіксовано в селах Станіславчик та Матусів Шполянського району наприкінці червня 1932 р.

Доказом поширення „продовольчих труднощів“, тобто голодомору в колгоспах Київщини, став масових вихід селян. Лише протягом червня 1932 р. їх залишили 14 тис. колгоспників у 475 колгоспах 111 районів, з них 3,3 тис. селян 75 колгоспів 21 району Київської області. 22 вересня кількість заяв про вихід з колгоспів 27 районів досягла 7 тис. осіб. Колгоспники розбирали худобу, майно, а основною причиною виходу з колгоспів виявився голод, спричинений не лише хлібозаготівлями. Партійно-урядові органи заборонили видачу хліба для громадського харчування, торгівлю, виїзд за продуктами до інших районів та областей, не видавали хліба на зароблені трудовні. Ситуацію ускладнювали карально-репресивні методи хлібозаготівель, переслідування селян за „крадіжку“ так званих п'яти колосків, застосування „чорних дошок“, „червоних токів“, тобто форми масового позбавлення хліба великих груп сільського населення – сіл, сільрад, колгоспів, районів.

Голодомор на Київщині у 1933 р. вирізнявся територією поширення, інтенсивністю смертності та формами асоціальної поведінки людей, виснажених фізично і психічно. Якщо минулого року січень – червень був початком масового голоду, то перша половина 1933 р. виявилася його апогеєм, позаяк від голодної смерті помирали селяни у кожному селі області. Станом на 15 лютого 1933 р. „за перевіреними даними“ Київського облвиконкому голодувало населення 21 району області, а в багатьох селах Володарського, Білоцерківського, Богуславського, Тетіївського, Уманського, Смілянського траплялися випадки людоїдства, що спонукало президію облвиконкому видати розпорядження про боротьбу з ними. Масова смертність, яка спостерігалася протягом грудня 1932 р., стала явищем повсякденним, втрачаючи почуття страху і святості, тому що селяни почали звикати з нею. Так, в с. Петрашівка Володарського району за останні дні грудня – початок січня від „виснаження померло до 35 осіб“, а хворих і пухлих знаходилося до 40 осіб. Напередодні колективізації с. Петрашівка мало 248 господарств українських селян з населенням 1157 осіб. Трупів померлих селян у Петрашівці та сусідній Павлівці, яка налічувала 536 дворів та 2191 душ, з них 2164 українців, лежали по 4–5 днів в хатах. 28 лютого 1933 р. інформаційно-посівна група ЦК КП(б)У

доповідала, що серед низки областей, найбільш „гострі форми набуває голодування в районах Київської області, яке супроводжується опуханням, смертними випадками і навіть фактами людоїдства“. Помирали колгоспники, які мали трудовні, тобто зароблений хліб, але у багатьох колгоспах не розраховувалися з колгоспниками, а видача на трудовень становила 300–400 г. Керівництво деяких районів, сільських рад, колгоспів намагалося використати хліб для організації так званого громадського харчування працюючих колгоспників, але були випадки, коли Тарашанський, Ставищанський райпарткоми „пройшли повз факти голоду“. В одних районах були спроби збереження продовольчого та посівного матеріалу, відтак темпи хлібозаготівель падали, а в інших сільради та колгоспи виконували триразові завдання до двору, що зумовлювало поширення зони ураження селян штучним голодомором.

Статистичні відомості про територію голодомору на Київщині, які розробляли оперативні підрозділи ДПУ та райвиконкоми у 1933 р., висвітлюють і засвідчують історичних факт злочину. Демографічна наука має поняття „моральна статистика“, тобто статистику смертності від асоціальних факторів. Те, що відбувалося в українському селі протягом голодомору, можна віднести до явищ „аморальної статистики“, тобто статистики злочину, вчиненого державою проти власного народу. 1 березня 1933 р. Київський обласний відділ ДПУ УСРР виявив кількість наявних районів та населених пунктів, голодуючих сімей, дорослих і дітей, хворих пухлих, померлих, випадків людоїдства і трупоїдства. Голод охопив 42 із 76 районів області та 829 населених пунктів, у яких потерпали 94 тис. дорослих, 112 тис. дітей, а хворих та пухлих виявилось 63 тис., померлих 13 тис. Підкреслювалося, що передані дані стосувалися лише 42 районів, а відомості райвиконкомів не збігалися з оперативними даними ДПУ.

На березень 1933 р., враховуючи лише дані облвідділу ДПУ, тобто наявні адмін одиниці, територія голодомору на Київщині охоплювала наступні райони: Обухівський (80,7 тис. осіб), Баршівський (72,5), Фастівський (81,6), Черкаський (147,5), Чигиринський (92, 7), Золотоніський (91,6), Канівський (87,2), Корсунський (94,3), Городищенський (30,5), Гельмязівський (55,1),

Чорнобаївський (97,7), Златопільський (91,6), Звенигородський (87,2), Шполянський (99,3), Кам'янський (112,4), Житомирський (112,0), Коростенський (84,3), Баришівський (31,5), Хабненський (40,1), Бориспільський (72,5), Білоцерківський (144), Володарський (51,7), Попельнянський (96,8), Рокитнянський (102,5), Ружинський (103,8), Сквирський (105,7), Ставищанський (65,9), Таращанський (81,6), Тетіївський (57,2), Черняхівський (59,6), Кагарлицький (58,1), Уманський (144), Христинівський (57,2), Монастирищенський (72,4), Оратівський (50,8), Жашківський (50,4), Плисківський (56,3), Бабанський (95,9), Букський (117,9), Лисянський (66,5), Тальнівський (108,6), Богуславський (140,6). Отже, враховуючи наявне населення, яке мешкало тоді у 42 районах Київської області, маємо 3,7 млн. голодуючих селян. До категорії 42 районів не потрапили райони, у яких також голодувало сільське населення. Так, на початку березня 1933 р. від голоду потерпали села Мархлевського польського національного району на Житомирщині: Шиєцька Буда, Василівка, Дранецькі-Хатки, Яблунівка, Ульяновка, Мар'янівка. У них голодували і помирали десятки сімей. В районі мешкало тоді 49,4 тис. осіб.

Масовий голод супроводжувався випадками людоїдства та самогубств. На початку березня 1933 р. голодомор проник в села Богуславського району: Ісайки, Медвин, Ольховиці, Синиці, Чайки, Бородяни, Красногородка, Гута, Яхни, Михайлівка. В с. Масловка селянка, виснажена тривалим голодом „повісила своїх 3-х дітей і сама повісилася“. Із 39 сіл Уманського району факти масового голоду було виявлено в 29, а в с. Маньківка Букського району було „пухлих і виснажених на ґрунті недоїдання – 400 осіб“, де шаленів тиф. 12 березня 1933 р. Київський облвідділ ДПУ, доповідаючи про сотні пухлих і виснажених селян по селах Київської області, зазначав, що наведені цифри значно „зменшені“, позаяк райапарати ДПУ обліку кількості голодаючих та пухлих не ведуть, а про дійсну кількість померлих від голоду почасти невідомо і сільраді“. Наркомзем УСРР, спираючись на дані облвідділу ДПУ, повідомляв 14 березня 1933 р. ЦК КП(б)У про голод в 34 районах Київської області, про сотні і десятки тисяч померлих, тобто про соціально-демографічну катастрофу, яка охопила села області.

Кількість районів, крім 42, виявлених на 1 березня 1933 р., неухильно зростала. Спочатку долучилося три райони (Мархлевський, Васильківський, Коростишівський) з населенням 194 тис. осіб. 3 червня 1933 р. Наркомат охорони здоров'я УСРР надіслав до ЦК КП(б)У доповідну записку, у якій до категорії „важких“ відніс 66 районів з 76 у Київській області. За березень – травень кількість районів голодомору збільшилася на 50%. Райони, враховуючи рівень ураження голодом, розподілялися на три групи: до першої групи, яка вирізнялася масовою смертністю, опуханням, людодством тощо, належало 34, до другої – 17, третьої – 15 районів. В документах мало згадуються північні райони Київщини – Хабнянський, Овруцький, Чорнобильський, Словечанський, німецький Пулинський, Малинський, Лугинський, Олевський, Іванківський, де факти голоду мали місце, але значно менше від центральних та південних. Вони були малочисельними, у яких мешкало разом близько 450–500 тис., а основну територію голодомору становили 66 районів з населенням близько 6 млн. селян. Якщо 25 березня голод охопив 1214 сіл, то 5 квітня – 1378, а 15 квітня – 1577 сіл, а в області було 2571 сільських рад. Загальна кількість населення, яке голодувало 25 березня становило 399 тис., а 15 квітня – 494 тис., з них діти 179 тис. та 262 тис. Вражаючи „аморальна статистика“, тобто статистика злочину держави. Якщо 25 березня було 89 тис. пухлих, то 5 квітня 102 тис. Найбільш постраждалими виявилися Богуславський (30,9 тис. голодуючих), Білоцерківський (30,5), Попельнянський (20), Ставищанський (17,1), Оратівський (16,3), Букський (14,9), Обухівський (14,1), Ржищевський (13,9), Уманський (13,2), Бабанський (19,1), а решта районів від 10 до 12 тис. осіб. Наркомат охорони здоров'я висловив сумнів стосовно вичерпності наведених даних. „Безсумнівним необхідно вважати значно заменшеними цифри померлих, – наголошував заступник наркома охорони здоров'я Хармандар'ян, – позаяк перевірка на місцях і прискіпливе вивчення місцевого матеріалу свідчить про значно більші цифри“. Смертність за січень – лютий по деяких районах перевищувала у 2–5 разів наведені дані, відтак вона становила пересічно третину серед дорослих і майже стовідсотково смертність дітей до 1 року. Майже 100 тис. осіб залишились без примітивної госпіталізації

для виведення із стану довготривалого голодування і дистрофії, а попереду були надзвичайно складні місяці травень–червень.

Сільські райони Київщини належали до регіону, які належали до етнічної території українців, тобто їх компактного розселення по селах та хуторах. Якщо взяти Богуславський район, у якому мешкало 140,6 тис. осіб, то за національним складом він був винятково територією українських селян. Це стосується решти районів, крім національних адмінрайонів. Жодної сільської ради, де б переважали інші етноси, яких налічувалося від декількох осіб до сотні максимум. Етнічною строкатістю вирізнявся Володарський район, третина сільських рад якого була представлена поляками та німцями. У деяких районах траплялися єврейські сільські ради. У Мархлевському польському районі переважало сільське польське населення, хоча у деяких сільських радах існував національний паритет, тобто однакова кількість українців, поляків і німців. Пулинський район, котрий мав 50 сільських рад, німецька етноменшина переважала у 19 сільрадах (50–90%). Вони зосереджувалися переважно на Житомирщині, де колективізація відбувалася значно повільніше, а райони не належали до зернових, засіваючи технічними культурами – цукровий буряк, льон, коноплі, хміль, отримуючи цільову „прод-допомогу“. Центральна і південна Київщина, яка становила основну етнічну територію українців, виявилася епіцентром голодомору. Ця територія суттєво вирізнялася від поліських районів, позаяк мала у декілька разів більше дворів на сільраду та по конкретних селах, відтак і вірогідність смертності. Наприклад, населення Шевченківської округи, яка мала 23 райони напередодні колективізації, зосереджувалося у 1348 пунктах, з них у 451 селі та на 498 хуторах. За переписом 1926 р. на Черкащині мешкало 1 млн. 13 тис. осіб, з них українців 999 тис., тобто 98,7%. Природний рух населенні у 1924 р. становив на Черкащині у 1924 р. 25658 осіб сільської людності, у 1925 р. – 26221 особу, тобто на рівні чисельності голодуючих одного району. Наприклад, в Кам'янському районі станом на 14 червня 1933 р., судячи з доповідної записки політсектору МТС Київської області, зафіксовано було „масові випадки голодання і вимирання цілих сіл“, а за 1,5 місяця „смертні випадки набирають масового характеру“. У 27 селах району померло 3336 осіб, а в с. Осота за травень

місяць померло 120 селян, тобто 4 особи щодня. Зазначу, що у 1925 р. природній приріст населення Кам'янського району становив 1884 особи, тому протягом 1933 р. природне відтворення українців у селах Кам'янського району призупинилося.

Високою смертністю, спричиненого голодом, вирізнялися села Тетіївського району. В малочисельному селі Ненадиха за 20 днів травня померло 113 осіб, тобто майже 6 щодня, а 80% дітей по селах району були пухлими. За квітень померло 1000, за п'ять днів травня – 459, за 10 днів червня – 2000 осіб, які відносились до категорії первопричин смерті від голоду, а діяли вторинні фактори – кишково-шлункові, отруєння, тиф, дистрофія. Смерть стала звичним явищем серед українців-хліборобів Київщини, приречених на голодну кончину. В селах району ім. Петровського (Городищенський) померло, за неповними даними, 6 тис. селян.

Начальники політвідділів МТС багатьох районів Київщини використовували формулювання „збільшилась смертність серед дітей“, „гостре голодування і смертність на ґрунті виснаження не ліквідовані, а весь час збільшується“, „смертність набрала значних розмірів“. Масово вимирали сім'ї селян-одноосібників, а на колгоспних полях працювали пухлі і страшно виснажені селяни, які помирали просто неба, уцілілих відвозили додому неприйнятними. „Така висока смертність, – інформував політвідділ Виноградської МТС Лисянського району, – створює велику загрозу недостатці робочої сили для збирання врожаю та обробки буряків“. Померлих від голоду не ховали одразу, тому їх трупи поїдали ті, які залишились. Дві категорії голодуючих викликали увагу „гробокіпів“: померлі та пухлі. Людоїдство набуло масового явища. „Характерно, що народ збайдужів, – писав начальник політвідділу МТС ім. Петровського Кам'янського району, – абсолютно ні на смертність, ні на людоїдство не реагує“. Жахливе зізнання, яке передає повсякденне вимирання українських селян на штучно створеній більшовицьким режимом території голодомору.

Особливістю українського голодомору є одночасність ураження майже усієї території, а також її формування, починаючи із січня 1932 р. Від голоду потерпали північні і центральні райони УСРР, не кажучи про південні та східні. 21 травня 1932 р.

8 районів Вінницької області, які, за оцінкою ЦК КП(б)У, „перебувають у найбільш тяжкому становищі“, потребували невідкладної допомоги: Бабанський, Уманський, Оратівський, Плисківський, Погребищанський, Монастирищенський, Христинівський, Немирівський. Там мешкало 547 тис. осіб. У Вінницькій області було 2251 сільських рад та 4,7 млн. селян, а разом з міським населенням 5,2 млн. осіб. Спочатку утворення область мала 71 район, а після часткової реорганізації – 64, з них 9 станом на 21 червня 1932 р. перебували „у найбільш важкому становищі“. Перша половина травня 1932 р. характеризувалася „збільшенням голодування у багатьох селах Тростянецького району з наступним опуханням та смертністю“. Так, в с. Тростянчик тоді померло від голоду 40 сімей, в с. Паланка – 52 сім'ї, у яких лежало пухлими 409 осіб, а в селах Стратіївка, Севериновка голодувало 950 та 1000 селян.

В Уманському районі в с. Фурманка протягом 1–5 травня померло 24 особи, а в селах Дмитрушки, Фурманка, Ладижинка, Ропотуха, як зазначалося в довідці організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У 16 травня, „смертність носить масовий характер“. Зокрема, в с. Дмитрушках „немає такого дня, коли б не вмирало 5–6 чоловік від голодної смерті“. „Недоїданням охоплені всі села району, за винятком с. Яроватка, – зазначалося в довідці, – де стан більш-менш задовільний. В решті сіл району голодування та смертність набрали масового характеру. За відсутністю продуктів їдять дохлих коней, забитих собак, викошують торішню гнилу картоплю, буряк, інші корінняки, домішують бур'яну, що появляється, і таким чином годуються. По полях ходять цілі групи людей, що збирають падаль, корінняки й вживають їх для їжі. Харчування дохлятиною, різними покидьками, гниллю носить масовий характер та призводить до захворювань й збільшення смертності (в с. Паханка виявлено випадки смертності від дизентерії, сибірської язви). І, нарешті в с. Степківка виявлено факт людодїства... Опухлих від голоду, яким загрожує смерть, в кожному селі численна кількість. У зв'язку з відсутністю продуктів харчування в більшості сіл збільшення захворювань від голоду, смертності“. Уманський район, якщо брати до уваги етнічний склад сільського населення, був представлений українськими селами, а також решта районів,

які були віднесені до категорії „тяжких“. Так, в Немирівському районі сільські ради мали від 177 до 953 господарств, а 19 з 26 сільрад були винятково українськими, решта мала 297 осіб росіян, євреїв, поляків, тобто по 11 на сільраду. На території сільської ради мешкало від 618 до 3234 українців.

Голодомор мав українське спрямування за фактом наявного моноетнічного складу сільського населення, а його довготривалість масово нищила селян. 15 жовтня 1932 р. Вінницький обком КП(б)У доповідав про голод в селах та районах області, зазначивши відсутність внутрішніх ресурсів для належного продовольчого забезпечення голодуючих. В Уманському районі „недоїданням і голодовкою“ було охоплено від 35 до 50% населення сіл, а в березні 1932 р. по місту Умань померло 145 проти 60 осіб у березні 1931 р., протягом квітня на вулицях підібрали 48 трупів селян. Села району притихли, бо від 50 до 70% їхніх мешканців розбрелось у пошуках хліба та порятунку. Протягом квітня 1932 р. в селах Підвисоцьке, Левковці, Косенівка, Кам'янече, Вишнепіль Бабанського району щодня помирало двоє осіб, тобто села виявилися територією голодомору. Напередодні масової колективізації в районі було 19 сільрад від 140 до 1090 дворів у кожній, а з 44,7 тис. осіб українці становили 44,5. Названі 12 районів вимагали невідкладної допомоги.

Формування суцільної території голодомору в українських селах, яке розпочалося зимою – весною 1932 р., набуло завершення та руйни протягом першої половини 1933 р. на Вінниччині. Якщо 17 лютого 1933 р. було виявлено 13 районів (Копайгородський, Липовецький, Любарський, Літинський, Чуднівський, Станіславчинський, Піщанський, Махнівський, Держинський, Могилівський, Джулинський, Вінницький), у яких мешкало 940 тис. осіб, то 1 березня 27 районів, тобто „довиявили“ ще 14 (Немирівський, Лeticівський, Гайсинський, НовоУшинський, Брацлавський, Жмеринський, Іллінецький, Калинівський, Тростянецький, Дрижанський, Вороновицький, Полонський, Бердичівський, Старокостянтинівський) з населенням 1,1 млн. осіб, відтак разом територія голодомору охопила 2,1 млн. осіб. Вінницький обком КП(б)У інформував ЦК партії про „наявність голодних смертей і пухлих“ в районах області, самогубств, людодіства. 15 квітня 1933 р. голодомор охопив

37 районів, з них населення 20 перебувало у „тяжкому становищі“, особливо 30 сіл, у яких щодня помирало 10–12 осіб. На хуторах Немирівського району селяни лежали пухлими. „Ураження захопило значну кількість колгоспів, – писав 16 квітня секретар Вінницького обкому КП(б)У В. І. Чернявський, – але переважну більшість воно охопило одноосібників, особливо центральних і південно-східних районів нашої області, де одноосібник по-господарські значно слабше від одноосібника прикордонних районів“. В області голод охопив на 17 травня 1933 р. 38 районів, 431 сільраду, а 30 квітня було 33 райони і 385 сільрад, населення яких голодувало та помирало від виснаження і хвороб. Виявлені райони поділяли на 4 групи: до першої, яка вирізнялася „масовим недоїданням“, належало 9 районів з населенням 763,9 тис. осіб; до другої – 10 районів з населенням 822 тис., у яких „продтруднощі охопили значну частину сіл“; до третьої віднесені 7 районів із „незначною кількістю сіл“, уражених голодомором, де мешкало 411 тис. осіб; до четвертої – 7 районів з „незначною кількістю господарств в окремих селах“, як потерпали від голоду, але з населенням 546,3 тис. осіб. Від голоду страждали селяни прикордонних районів Вінницької області: Мур-Куриловецький (7 сіл), Проскурівський (21 сільрада з 57), Славутський (4 села), Новоушицький (11 сільрад), Камінецький (11 сіл). Тут мешкало 445,4 тис. осіб. Разом, враховуючи населення 38 зазначених районів, голод охопив близько 3 млн. осіб. Він тривав протягом наступних місяців, розширюючи територію.

Південні області, які вирізнялися зерновим господарством і широкими ланами, за кількістю уражених голодом районів поступалися центральним регіонам, особливо у 1932 р. В Одеській області весною 1932 р. голодувало населення п’яти районів – 466 тис. осіб, а на Дніпропетровщині також 5 районів з населенням 423 тис. Одеська область мала 51 район, 1155 сільських рад, на території якої проживало 3,5 млн. осіб, з них в селах 2,6 млн. За повідомленням ЦК КП(б)У 1 квітня 1933 р. на Одещині було виявлено факти масового голодування в 9 районах, а там мешкало 830 тис. осіб. За книгами загсів та спогадами очевидців виявлено додатково 8 районів, відтак голод за „наявною статистикою“ охопив 17 районів, хоча наркомат охорони здоров’я оперує

даними про 20–27 районів Одеської області, тобто більше половини, відтак можна говорити про територію голодомору з населенням щонайменше 1,7 млн. осіб.

Дніпропетровська область, яка мала площу 71,6 тис. кв. км, 1128 сілрад, 3,1 млн. сільського на 0,9 млн. міського населення, виявилася епіцентром голодомору, враховуючи її 49 районів. 15 березня 1933 р. С. В. Косіор в листі до Сталіна висунув її на перше місце за наявністю „тяжких районів“ – 21-го із 49, тобто майже половина. 1 квітня 1933 р., за даними партійних органів, голод охопив населення Н. Василівського, Межівського, Високопільського, Сталіндорфського, Павлоградського, Махнівського, Лихівського, Апостолівського, Магдалинівського, Синельниківського, Бердянського, Мелітопольського, Токмакського, Якимівського, Колорівського, Михайлівського, Олександрійського, тобто 17 районів. Десятки померлих колгоспників та селян одноосібників не були поховані протягом тижня, а пухлі від голоду були непридатними для роботи. Із 139 районів, охоплених голодом в УСРР на 12 березня 1933 р., 35 припадало на Дніпропетровську область. Павлоградський райком КП(б)У повідомляв 30 квітня 1933 р. про те, що смертність в районі порівняно з минулим роком збільшилася в 7 раз, особливо за рахунок дітей. 5 березня 1933 р. Дніпропетровський облвідділ ДПУ доповідав, що райапаратом ДПУ перевірено та виявлено факти масового голоду у 35 районах, у яких потерпали селяни 336 сільських рад, а також перевірено додатково ще 5 районів. „Хоча відсутність вичерпних матеріалів перевірки не дозволяє зараз говорити про справжню кількість голодуючих у цих 5 районах, – зазначалося в доповідній записці, – проте дані перевірки свідчать про те, що досить значні розміри голоду і по цих районах – безперечні“. Отже, враховуючи зазначену інформацію, на Дніпропетровщині голодувало населення всіх 49 районів. Начальник облвідділу ДПУ Я. К. Краукліс не мав жодного сумніву, що „факти голоду і недоїдання є і в решті районів області“. Область вирізнялася масовою смертністю по селах, особливо від захворювання тропічною малярією, „яка набула характеру масової епідемії з великою кількістю смертних випадків, внаслідок значного виснаження сільського населення від голодування“. Сільське населення опинилося на території голодомору, яка знаходи-

лася на кращих землях – родючих чорноземах. Від голоду страждали також селяни національних районів Дніпропетровської області – Коларівського (болг.), Люксембурзького (нім.), Високопільського (нім.), Новозлатопільського (євр.), Сталіндорфського (євр.).

Молдавська АСРР, яка дуже постраждала від голоду протягом 1932 р., не уникла голодомору 1933 р. Молдавський облвідділ ДПУ констатував 2 березня 1933 р. факт масової смерті від голоду колгоспників та одноосібників Кодимського, Дубосарського, Бірзульського, Григоріопольського, Красноокнянського, Балтського, Рибницького, Каменського районів. Так, в с. Перерите Дубосарського району голодувало 93, а в Кодимському районі голодувало 498 сімей. Районні книги загсів зафіксували високу смертність селян у цих районах МАСРР. 4 липня 1933 р. Тираспольський район було реформовано, а на його території утворено Компаніївський та Рівнянський райони Одеської області. Із 17 його сільрад, які діяли в районі напередодні колективізації, у шести переважали молдавани, в одній – болгари, у восьми – українці, у двох – росіяни. Для них голод не був „інтернаціональним“ чи „совітським“, а передусім зброєю масового вбивства за національною ознакою. У Рибницькому районі із 20 сільрад з переважаючим етнічним складом було 13 українських, а також в Бірзульському, Кам'янському, Балтському, Ананіївському та інших, крім Дубосарського.

Східна Донецька область виникла на адміністративній карті УСРР 2 липня 1932 р. у складі 23 районів. До її утворення 17 адміністративних одиниць Донбасу (12 міськрад та 5 районів) мали 2,9 млн. населення, міського 1,8 млн. та сільського 1,1 млн. осіб. До неї приєднали 13 районів Харківської області, а це 914 тис. осіб, а також 5 районів Дніпропетровської близько 400 тис., відтак сільське населення Донецької області наприкінці 1932 р. становило 2,5 млн. осіб. 17 листопада 1933 р., тобто фактично після голодомору, виникла Старобільська округа на базі 14 районів.

Адміністративна територія не співпадала з територією голодомору в Донецькій області, яка обмежувалася переважно сільськими районами на відміну від центральних та північних районів України, де голод проник у дрібні міста. 10 березня 1933 р. Донецький облвідділ ДПУ повідомив обком партії про те, що

голод набув „загрожуючих форм і розмірів“, а протягом 27 лютого – 9 березня вони виявлені у селах 21 району з 23 в області. В с. Шапарське Новопсковського району зафіксовано було випадки людодїства, а там переважали українські селяни. В с. Целуйково, де з 1697 осіб мешкало напередодні колективізації 1691 українців, протягом лютого 1933 р. щодня помирало декілька селян. Із 139 районів УСРР, у яких станом на 13 березня виявили факти голодомору, 29 припадало на Донецьку область. в с. Шапарське щодня помирало троє селян, 230 господарств колгоспників та одноосібників зовсім не мали „продуктів харчування“, тому їли котів, собак, дохлятину. Якщо зважити на загальну кількість районів Донецької області, у яких виявлено було факти голоду і смерть, то територія голодомору охопила близько 2,5 млн. селян.

Чернігівська область виникла на базі 29 районів Київської та 7 районів Харківської областей, населення яких потерпало від голоду. Молотівські хлібозаготівельні комісії, які розпочали руйнівну діяльність майже одночасно з утворенням області, поглибили голодову катастрофу в селах Чернігівщини. Партійно-радянське керівництво 20 районів намагалося уникнути непосильних хлібозаготівельних завдань. За їх невиконання 2 грудня 1932 р. 13 колгоспів, 38 сіл, 1646 одноосібних господарств було занесено на „чорну дошку“, а з 73 сіл 8-ми районів вивезли промислові товари. За лютий місяць 6 тис. селян із 25 районів Чернігівщини виїхало за хлібом, залишаючи територію голодомору, яка охопила, судячи з архівних документів третину районів області, тобто близько 2,5 млн. осіб. 19 березня 1933 р. секретар Прилуцького райкому КП(б)У повідомляв обком про „важкий продовольчий стан в районі, особливо по колгоспах, охоплює чим даліше більшу кількість колгоспів“. 14 червня 1933 р. Наркомзем УСРР інформував про організацію громадського харчування в колгоспах. Виявилося, що в Чернігівській області колгоспи 11 районів забезпечені продуктами від 50 до 100%, на 30–50% – 11 районів, у 9 районах менше 30%, а 5 „незабезпечені зовсім“. В одних колгоспах видавали ложки, а в інших – миски, а необхідним посудом були забезпечені 40% колгоспів 18 районів. Для голодних людей посуд від споживспілки не мав суттєво значення. „Те, – зазначав секретар Чернігівського обкому

КП(б)У П. Маркітан, – що ми маємо зараз в окремих областях, районах, селах: голод, смерть від голоду, навіть окремі випадки, коли поїдають людей, не кажу вже про те, що їдять худобу, що упала, – це ганьба“. Він згадав с. Яблунівку Прилуцького району, де „люди голодують і мруть“, а таких сіл на Чернігівщині, судячи зі спогадів очевидців та книг загсів, було у кожному районі.

Сім областей та Молдавська АСРР перетворилися на зону суцільного голодомору, яка набирала потворних форм – масової смертності, людодства, труподства, епідемії тифу. За даними секретно-політичного відділу ОДПУ на 20 липня 1932 р. голодомор охопив 127 районів і „всю територію АМСРР“, тобто третину УСРР з населенням 8,5 млн. осіб сільської людності. За неповними джерелами інформації партійно-радянських органів протягом першої половини 1932 р. від голоду потерпало 1,1 млн. селян Київщини, 522 тис. селян Харківщини, 466 тис. селян Одеської, 427 тис. селян Дніпропетровської, 547 тис. селян Вінницької області та „вся“ АМСРР – 1193 тис. осіб. Спираючись лише на ті райони, які в офіційних документах було названо „важкими“, територія голодомору сягнула 3,5 млн. голодуючих осіб з фактами масового голодування, яке в окремих селах становило 30–50%.

Протягом січня–липня 1933 р. територією голодомору стали усі області УСРР та райони АМСРР. Співставляючи названі в документах партійно-радянських органів „важкі райони“ з офіційними та архівними статистичними джерелами про „наявне“ у них населення станом на січень 1932 р., встановлено його чисельність – 22,4 млн. осіб. Вони опинилися на ізольованій території – в селах, сільських радах, колгоспах, радгоспах. Масова смертність від голоду, яка стала тоді явищем звичним для українських сіл, не реєструвалась належним чином. Смертність становила в окремих селах від 30 до 50% „наявного“ населення, а траплялися випадки, коли села вимирали повністю, звільняючи територію для переселенців – колгоспників з Росії.

Жертвами голодомору стали українські селяни, які переважали в сільських районах УСРР, навіть у південних та східних областях, а в північних та центральних – однозначно, хоча від голоду страждали етнічні меншини, які компактно проживали тоді в Україні. Жертвами голоду виявилися не лише померлі, а також

ті, які лежали пухлими, хворіли висипним та черевним тифом, дизентерією, шлунковими отруєннями, малярією. Смертність від голоду була масовою: значна категорія людей, особливо діти віком до одного року, помирали одразу, а також особи похилого віку. Певна група помирала від тифу – до 20% хворих. Решта гинула від різних хвороб.

Територію голодомору, долаючи кордони загорожувальних загонів та різні заборони, намагалися покинути дорослі, залишаючи у містах власних дітей, відтак зростала чергова хвиля дитячої безпритульності на вулицях міст. На 20 травня 1932 р. із 21 району „неорганізованим порядком“ виїхало 116 тис. осіб, а 15 лютого лише 12 тис. В окремих районах за хлібом виїхало до 50% населення. Відходними, тобто тимчасові працюючі на виробництві колгоспники та селяни, становили у 1932 р. 236 тис. осіб, а за даними Укрколгоспцентру весною 1932 р. „заробітчани“ було 299 тис. осіб.

Матеріали перепису населення 1937 р., які свідчать про негативне сальдо природнього руху населення в УСРР 1932–1933 рр., однак не висвітлюють адміністративно-територіальних меж голодомору. Із 525 районів УСРР лише у 85 наявне населення перевищувало дані перепису 1926 р., а в 93-х районів менше 30%. В опублікованих матеріалах перепису Донецька та Дніпропетровська область навіть мали позитивний приріст, а динаміка населення в інших областях далека від реального становища селян в Україні 1932–1933 років.

„ЗВЕРНІТЬ УВАГУ НА УКРАЇНУ“: СТАЛІН І ГОЛОДОМОР

Диктаторські зазіхання Йосипа Сталіна виявилися ще у квітні 1922 р., коли він, за визначенням Леніна, „зробившись“ генеральним секретарем ЦК РКП(б), прагнув необмежених номенклатурних повноважень, але його „орлиний порив“ стримували – Лев Троцький, „теоретик партії“ Микола Бухарін, головний чекіст – Фелікс Дзержинський. Формально очолюючи секретаріат партії, Сталін не полишав прагнень стати лідером, особливо після смерті Леніна, усуваючи один за одним політичних конку-

ті, які лежали пухлими, хворіли висипним та черевним тифом, дизентерією, шлунковими отруєннями, малярією. Смертність від голоду була масовою: значна категорія людей, особливо діти віком до одного року, помирали одразу, а також особи похилого віку. Певна група помирала від тифу – до 20% хворих. Решта гинула від різних хвороб.

Територію голодомору, долаючи кордони загорожувальних загонів та різні заборони, намагалися покинути дорослі, залишаючи у містах власних дітей, відтак зростала чергова хвиля дитячої безпритульності на вулицях міст. На 20 травня 1932 р. із 21 району „неорганізованим порядком“ виїхало 116 тис. осіб, а 15 лютого лише 12 тис. В окремих районах за хлібом виїхало до 50% населення. Відходними, тобто тимчасові працюючі на виробництві колгоспники та селяни, становили у 1932 р. 236 тис. осіб, а за даними Укрколгоспцентру весною 1932 р. „заробітчан“ було 299 тис. осіб.

Матеріали перепису населення 1937 р., які свідчать про негативне сальдо природнього руху населення в УСРР 1932–1933 рр., однак не висвітлюють адміністративно-територіальних меж голодомору. Із 525 районів УСРР лише у 85 наявне населення перевищувало дані перепису 1926 р., а в 93-х районів менше 30%. В опублікованих матеріалах перепису Донецька та Дніпропетровська область навіть мали позитивний приріст, а динаміка населення в інших областях далека від реального становища селян в Україні 1932–1933 років.

„ЗВЕРНІТЬ УВАГУ НА УКРАЇНУ“: СТАЛІН І ГОЛОДОМОР

Диктаторські зазіхання Йосипа Сталіна виявилися ще у квітні 1922 р., коли він, за визначенням Леніна, „зробившись“ генеральним секретарем ЦК РКП(б), прагнув необмежених номенклатурних повноважень, але його „орлиний порив“ стримували – Лев Троцький, „теоретик партії“ Микола Бухарін, головний чекіст – Фелікс Дзержинський. Формально очолюючи секретаріат партії, Сталін не полишав прагнень стати лідером, особливо після смерті Леніна, усуваючи один за одним політичних конку-

рентів: Троцького у 1928 р., Бухаріна та голову РНК СРСР – Олексія Рикова у 1929 р.

Виявивши неабиякі організаторські здібності, які дозволили йому утриматися на політичному Олімпі, Сталін волів бачити себе великим реформатором. Обґрунтовуючи політичну доцільність політики розкуркулювання та здійснення масової колективізації, він намагався здолати кризу хлібозаготівель, спад зерновиробництва за допомогою звичних воєнно-комуністичних методів – продрозкладки та репресій. Ідея масового створення колгоспів, тобто „соціалістичних фабрик зерна“, видалася для колишнього семінариста месіанською. Десятки тисяч колгоспників, крім руйнації традиційних форм селянського господарювання, не дали бажаної кількості хліба, що викликало гнів і ненависть Сталіна до селян. Економічна результативність сталінського реформаторського курсу, названого дослідниками „соціалістичною модернізацією“, виявилися малоефективною, яка означала крах чергової революції „згори“ та банкрутство генеральної лінії партії, щодо форсування темпів індустріалізації. Зростання витрат в галузі оборонної промисловості, обсяги промислового будівництва, відсутність зовнішнього кредитування – вимагали від уряду негайного пошуку внутрішніх джерел фінансування.

Наприкінці 1931 р., відчувши руйнівні наслідки колективізації, Сталін перекладає провину з себе на „зовнішніх“ і „внутрішніх“ ворогів – „диверсантів“, „саботажників“, „шкідників“. Ідеологічні ярлики, які стали засобом маніпуляції суспільною свідомістю, виконували охоронну функцію для репутації Сталіна, котрий спрямував пошук причин економічної кризи у бажане русло. Однак, будучи прагматиком і реалістом, він не міг не бачити господарської малоефективності колгоспів, які не подолали зернової проблеми, а лише ускладнили її, однак насаджував у них принцип продрозкладки. Його застосування господарств мало трагічні наслідки у 1921–1923 рр. та у 1928–1929 рр., але ні Сталін, ні його найближче оточення не зважили на власні помилки. Вони вдалися до одночасного застосування продрозкладки в колгоспах, радгоспах та селянських господарствах. Форми її запровадження та методи здійснення мали ознаки свідомої економічної блокади сільського населення.

Карально-репресивна система хлібозаготівель, яка почала діяти восени 1931 р., коли в основному завершилася колективізація сільського господарства, давала „збої“, але від неї не відмовилися, а навпаки – визнали єдиною і правильною, що і призвело до масового голоду, котрий охопив Україну уже протягом першої половини 1932 р. Партійно-радянське керівництво республіки, судячи з архівних документів, не наважувалося інформувати Сталіна про факти голоду. Він з 1 червня 1932 р. мав півторамісячну відпустку, тому його кремлівський кабінет з 29 травня по 27 серпня 1932 р. ніхто не відвідував. Його господар ще у квітні, спростувавши чутки закордонної преси про хворобливий стан здоров'я, особисто поінформувавши кореспондента „Ассошетед Прес“ про хороше самопочуття. Перебуваючи у Сочі, в листі до Кагановича від 4 червня, запевнив його на всяк випадок: „Я здоров“.

Залишивши Москву майже на три місяці, ніби Іван Грозний, котрий у XVI ст. вдався до обмеження влади бояр та задля зміцнення власних позицій самодержця, Сталін продовжував керувати країною, надсилаючи листи номенклатурним „опричникам“ – Лазару Кагановичу, В'ячеславу Молотову, Климу Ворошилову, Михайлові Калініну та іншим. Вони стосувалися питань зовнішньої та внутрішньої політики, але, судячи з категоричної тональності та гострих і гнівних висловлювань Сталіна, його обурював факт спаду темпів хлібозаготівель в Україні. Про факти голодної смерті українських селян він не думав, жодного разу не висловив бажання і будь-якого наміру зупинити політику їх свідомого фізичного винищення, хоча знав про масовий голод.

Листуючись з Кагановичем стосовно хлібозаготівель в Україні, Сталін використовував термінологію, яка підкреслювала його ставлення до етнічних українців, уникаючи термінів „український народ“ або „Радянська Україна“. Він переймався конкретною проблемою – обсягами і темпами заготівель зернових культур, безпосередніми виробниками яких були „українські колгоспники“ та „індивідуали“. Якщо мова заходила про збір цукрового буряку, то Сталін одразу згадав про Україну, яка „дає одна буряків втричі або вчетверо більше ЦЧО“ (Центральної Чорноземної області РСФРР. – *Авт.*), тому „...без України таке пи-

тання не можна вирішити“. Терміни „українці“, „українські демобілізатори“, „Україна“, „українська конференція“, „саме головне зараз Україна“, „Україну можна втратити“, „Зверніть увагу на Україну“, які зустрічаються в листах Сталіна до Кагановича протягом червня–серпня 1932 р., засвідчать про факт справжньої сталінської „турботи“ про українських селян.

12 червня 1932 р. Каганович надіслав Сталіну листи голови ВУЦВКу Григорія Петровського та голови Раднаркому УСРР Власа Чубаря, які порушили питання про „відмову від хлібозаготівель“ та надання Україні продовольчої допомоги. У них висвітлювалася катастрофічна ситуація в українських селах, картини голоду, що охопив тоді понад 100 районів республіки. Враховуючи той факт, що „...Косіор нічого не пише“, їхнє звернення виявилось першою спробою українських урядовців привернути увагу політбюро ЦК ВКП(б) до трагедії українського селянства. Сталін одержав лист від Кагановича, а 15 червня надіслав відповідь: „Листи Чубаря і Петровського не сподобались. Перший розводить „самокритику“ – щоб одержати від Москви нові мільйони пудів хліба, інший видає святошу, віддавши себе у жертву „директиві ЦК ВКП“ – щоб домогтися зменшення плану хлібозаготівель. Ні те ні інше не прийнятне“. Сталін вважав, що „Україні дано більше ніж треба“, тому „...дати ще хліба не слід і немає звідки“. А українські селяни, сподіваючись на його милість, масово зверталися до „рідного Сталіна“ за допомогою, надсилаючи сотні листів на його адресу. Замовчування ним факту голоду та виявлення партійної принциповсті коштували Україні дорого – мільйони жертв.

Зазначу, що листування Сталіна і Кагановича відбувалося таємно, але пропозиції і вказівки більшовицького вождя обговорювалися та ухвалювалися на політбюро або на пленумах ЦК ВКП(б), тобто набували офіційного статусу. 18 червня 1932 р., аналізуючи форми, методи і принципи хлібозаготівель, Сталін нарешті визнав, що в „...Україні, незважаючи на непоганий врожай, низка врожайних районів опинилася в стані розорення і голоду“. Він пояснює це тим, що „...план хлібозаготівель був розверстаний по районах і колгоспах і виконувався не в організованому порядку, а стихійно, за „принципом“ зрівнялівки, відбувався механічно, без урахування становища у кожному окремому

районі, без урахування становища у кожному окремому колгоспі“. Здавалося, що „батько народів“, розчулений трагедією, скасує форсування темпів хлібозаготівель, але виявилось все навпаки: він запропонував скликати наприкінці червня 1932 р. нараду секретарів і голов республіканських урядів з питань організації та „безумовного виконання плану хлібозаготівель“. Сталін особисто висловив обурення з того, що „...декілька десятків тисяч українських колгоспників все ще роз’їжджають по всій європейській частині СРСР і розкладають нам колгоспи своїми скаргами і скигненням“. Отже, перебуваючи у Сочі, він вперше визнає факт голоду в Україні, зізнавшись у цьому Кагановичу. Шанс врятувати Україну, тобто селян від масової смертності, було свідомо відхилено. 28 червня політбюро доручило Молотову зачитати листа Сталіна на нараді з питань хлібозаготівель, тобто колегіально визнавши історичний факт голоду в Україні.

Творцем системи хлібозаготівель, яка виснажувала сільське господарство України, був безпосередньо Сталін, започаткувавши її ще у січні 1928 р., модернізувавши протягом наступних років. У його листах до Кагановича зафіксовано факт свідомого позбавлення селян хліба. Зокрема, 29 червня 1932 р. він радив йому наступне: „Перше. Насінневу позику не треба зараховувати до плану, її треба вилучати поза планом і обов’язково повністю... Друге. Теж саме необхідно зробити стосовно продовольчої позики. Третє. Під час жнив можна видавати колгоспникам невеликий аванс хлібом. Четверте. При розверстці плану не слід давати послаблення одноосібнику“. Вилучення насінневої позики унеможливило своєчасне проведення посівної кампанії, а продовольчого зерна означало приречення селян на голодну смерть. Відправляючи Кагановича і Молотова в Україну на партконференцію, Сталін вимагав від них 100% виконання республікою плану хлібозаготівель, тому що „головний удар треба спрямувати проти українських демобілізаторів“. Знаючи про масовий голод в українських селах, він вимагав від них звернути „...найсерйознішу увагу на Україну“, вчинити рішучих заходів для того, щоб „...переламати настрої працівників, ізолювати плаксивих та гнилих дипломатів (не дивлячись на посади!) і забезпечити справді – більшовицьке рішення конференції“. Воно стосувалося форсування темпів хлібозаготівель.

Партійні постанови, особливо політбюро ЦК ВКП(б), Сталін особисто читав, редагував і доповнював. Так було з постановою „Про організацію хлібозаготівель в компанію 1932 р.“, яка, крім політичного рішення, мала таблицю з розверстанням хлібозаготівельних завдань для республік. Сталіну належала ідея про заборону перевезень „приватних хлібних вантажів“ залізницями, без реалізації якої, на його переконання, можна зірвати хлібозаготівлі. Він виголосив її 22 липня, а 23 липня Рада праці та оборони встановила норму перевезення хліба громадянами – 16 кг. Сталінські постанови про „боротьбу за хліб“, які він особисто підписував і виправляв, створювали умови несумісні з життям для сільського населення.

Сталін особисто ініціював підготовку так званого закону про „п'ять колосків“, тобто постанови ЦВК і РНК СРСР „Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення громадської (соціалістичної) власності“ від 7 серпня 1932 р. Його непокоїли масові крадіжки „кооперативного“ та „колгоспного майна „куркулями“ та іншими „антигромадськими елементами“, тобто голодними селянами, тому запропонував надати майну колгоспів та кооперації статус державного, відтак карати за його розкрадання 10-ма роками ув'язнення або ж смертним вироком. Сталін цілком свідомо вдався до подібного заходу, підкреслюючи той факт, що без „...драконівських соціалістичних заходів неможливо встановити нову громадську дисципліну, а без такої дисципліни – неможливо відстояти та зміцнити наш новий лад“. Закон мав універсальне значення для диктаторського режиму Сталіна: він унеможливив „розбазарювання“ колгоспного хліба і сприяв максимальному виконанню державних повинностей селянами, застосовуючи конфіскацію особистого майна та розстріли. Закон про „п'ять колосків“ став карально-репресивним методом стимулювання хлібозаготівель, переслідував будь-кого за їх „саботаж“.

Розгніваний ускладненням економічної ситуації та мало-ефективними методами хлібозаготівель, Сталін відкорегував постанову ЦВК і РНК СРСР про колгоспну торгівлю від 20 травня 1932 р., яку деякі російські історики поспішили назвати „неонепом“. 20 липня 1932 р. він писав Кагановичу і Молотову про те, що „декрет про колгоспну торгівлю“ без сумніву „оживить

куркульські елементи і спекулянтів-перекупників“, які схилили селян до виходу з колгоспу, тому „...ми повинні викорінювати цю погань“. Він запропонував ОГПУ „...взяти під суворий нагляд село і всіх активних проповідників проти нового колгоспного ладу, активних проповідників ідеї виходу із колгоспу – вилучати і направляти до концтаборів (індивідуально)“. Подібні заходи стосувалися ринків, на яких „виловлювали“, ніби польових гризунів так званих „спекулянтів і перекупників“, позбавляючи майна та засуджуючи до концтаборів. Сталін не був оригінальним, позаяк у роки воєнного комунізму подібні заходи пропонував Ленін.

Сталінська „турбота“ про українських селян мала метричну одиницю виміру – пуди, тонни. Зменшення плану хлібозаготівель він дозволяв у випадку стимулювання посівної кампанії, а також під час копання цукрових буряків. 24 червня 1932 р., переконуючи Кагановича і Молотова в неухильності „установки“ щодо „виконання плану хлібозаготівель“, він зауважив: „Але майте на увазі, що доведеться зробити виняток для особливо постраждалих районів України. Це необхідно не лише з точки зору справедливості, але і з огляду на особливе становище України, спільного кордону з Польщею і т. ін. Я думаю, що можна „скосити“ колгоспам особливо постраждалих районів половину плану, а індивідуалам третину. На це піде тридцять або сорок мільйонів пудів зернових. Зробити це треба не зараз, а в половині або в кінці серпня, щоб озимий посів міг пройти більш жваво“. Намір Сталіна зменшити для України на 30–40 млн. пудів хлібозаготівель не був реалізований, бо не було вказівки, але він свідчив про серйозне занепокоєння від можливого соціального бунту в Україні, особисто згадуючи події 1920 р., коли Юзеф Пілсудський та Симон Петлюра тимчасово звільнили від більшовиків частину України. Сталін зізнався Кагановичу про те, що наприкінці червня він не наважився говорити про зменшення плану, бо напередодні „української партконференції“ це означало б „...деморалізувати остаточно (і так деморалізованих) українців, дезорганізувати обласних секретарів і – зірвати хлібозаготівлі“. Наприкінці серпня він вважав можливим, бо „види на врожай“ визнав „як хороші по СРСР“, крім України, але водночас він застеріг від „зрівнялівки“, зосередившись винятково

на постраждалих колгоспах, дозволивши зменшення для них половину хлібозаготівельного плану, а для „індивідуалів“ – третину або чверть. Зменшення плану не могло тоді врятувати Україну. Для її порятунку, тобто виведення селян з „голодової катастрофи“, необхідно було негайно відмовитися від форсування хлібозаготівель та звернутися за допомогою до міжнародних організацій, переглянути плани індустріалізації та воєнної доктрини СРСР. Політичні та ідеологічні терези переважили: Сталін схилився до продовження терору голодом.

11 серпня 1932 р., забувши про „турботу“ та намір зменшити план для „постраждалих“ колгоспів, Сталін висловлює обурення і гнів стосовно того, що 50 райкомів Київської і Дніпропетровської областей „...висловились проти плану хлібозаготівель, визнавши їх нереальними“. Не з’ясовуючи причин та економічних факторів, які спонукали подібні дії секретарів райкомів, він, підкреслюючи „своєрідність республіки, як Україна“, вдруге звертає увагу на можливість соціального вибуху. „Якщо не візьмемось тепер за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не спить, і його агентура на Україні на багато раз сильніша, ніж думає Реденс чи Косіор“. Теза про „виправлення становища“, яка фігурує як першопричина можливої втрати України, стосувалася не зменшення плану хлібозаготівель, а навпаки подолання опору „саботажників“ і звільнення з посад „деморалізованих“ керівників райкомів партії. В українській компартії, яка мала 500 тис. членів, на переконання Сталіна, було чимало „...гнилих елементів, свідомих і безсвідомих петлюрівців, насамкінець – прямих агентів Пілсудського“. Вони, гадав у Сочі Сталін, як „тільки справи стануть гірше“ – обов’язково „відкриють фронт внутрі (і поза) партії, проти партії“, але „українська верхівка не бачить цієї небезпеки“. Він запропонував звільнити партійно-державне керівництво в Україні, „перетворити Україну у найкоротший термін у справжню фортецю СРСР, у дійсно зразкову республіку“, не шкодуючи для цього грошей, зміцнити її політичне та господарське становище, особливо прикордонних районів.

Для збереження України в складі СРСР, щоб „не втратити її“, Сталін вимагав зміщення секретаря ЦК КП(б)У Станіслава Косіора та голову уряду Чубаря. Побоювання „внутрішньої

контрреволюції“, тобто соціального протесту селян, а також зовнішньої інтервенції – не зупинили Сталіна від здійснення політики хлібозаготівель за принципом продрозкладки та репресій. На випадок стихійного чи організованого бунту голодних селян, а також з метою їх можливого приборкання 16 серпня 1932 р. Сталін запропонував Кагановичу таке: „З огляду на важке становище на Україні вважаємо цілком необхідним термінове залучення військ як для збиральної, так і прополочної роботи“. Не студентів, не службовців, а саме червоноармійців, озброєних серпами і сапами, Сталін мобілізував на сільгоспроботи, щоб на всякий випадок застосувати і гвинтівки, але не для „прополки“. 16 серпня він поінформував Кагановича про те, що „настав час, коли треба оголосити українцям про скорочення плану хлібозаготівель“, але виключно з метою заохочення посівної кампанії в особливо „постраждалих“ районах. Сталін п’ять чи шість раз використовує термін „постраждалі колгоспи“, але жодного разу не пояснив причин їх катастрофічного становища, уникаючи аналізу стихійного чи рукотворного походження трагедії селян.

СМЕРТНОСНІ ВІЗИТИ КАГАНОВИЧА В УКРАЇНУ

До сталінської когорти, тобто його найближчого оточення, належали Молотов та Каганович – голова Раднаркому СРСР і секретар ЦК ВКП(б). Вони вирізнялися не лише місцем в ієрархії партійно-радянських органів влади, а також особистими якостями: рівнем освіти, культури, політичним досвідом, відданістю вождю. Микита Хрущов, згадуючи про них у мемуарах, писав, що Каганович „...не був таким, як Молотов, але він хотів бути навіть злішим за Молотова“. Хоча за посадою Молотов частіше спілкувався зі Сталіним, проте і Каганович був „...близькою до нього людиною“, мав специфічне „класове чуття“ і „класову непримиренність“. Саме його Сталін відрядив в Україну весною 1925 р. на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У, щоб унеможливити внутріпартійний „сепаратизм“, спрямувати політику українізацію у русло букварного просвітництва, усунути Олександра Шумського з національно-культурного Олімпу, уніфіку-

контрреволюції“, тобто соціального протесту селян, а також зовнішньої інтервенції – не зупинили Сталіна від здійснення політики хлібозаготівель за принципом продрозкладки та репресій. На випадок стихійного чи організованого бунту голодних селян, а також з метою їх можливого приборкання 16 серпня 1932 р. Сталін запропонував Кагановичу таке: „З огляду на важке становище на Україні вважаємо цілком необхідним термінове залучення військ як для збиральної, так і прополочної роботи“. Не студентів, не службовців, а саме червоноармійців, озброєних серпами і сапами, Сталін мобілізував на сільгоспроботи, щоб на всякий випадок застосувати і гвинтівки, але не для „прополки“. 16 серпня він поінформував Кагановича про те, що „настав час, коли треба оголосити українцям про скорочення плану хлібозаготівель“, але виключно з метою заохочення посівної кампанії в особливо „постраждалих“ районах. Сталін п’ять чи шість раз використовує термін „постраждалі колгоспи“, але жодного разу не пояснив причин їх катастрофічного становища, уникаючи аналізу стихійного чи рукотворного походження трагедії селян.

СМЕРТНОСНІ ВІЗИТИ КАГАНОВИЧА В УКРАЇНУ

До сталінської когорти, тобто його найближчого оточення, належали Молотов та Каганович – голова Раднаркому СРСР і секретар ЦК ВКП(б). Вони вирізнялися не лише місцем в ієрархії партійно-радянських органів влади, а також особистими якостями: рівнем освіти, культури, політичним досвідом, відданістю вождю. Микита Хрущов, згадуючи про них у мемуарах, писав, що Каганович „...не був таким, як Молотов, але він хотів бути навіть злішим за Молотова“. Хоча за посадою Молотов частіше спілкувався зі Сталіним, проте і Каганович був „...близькою до нього людиною“, мав специфічне „класове чуття“ і „класову непримиренність“. Саме його Сталін відрядив в Україну весною 1925 р. на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У, щоб унеможливити внутріпартійний „сепаратизм“, спрямувати політику українізацію у русло букварного просвітництва, усунути Олександра Шумського з національно-культурного Олімпу, уніфіку-

вати духовне життя в республіці, „розгромивши“ так зване „націонал-ухильництво“ – „шумськизм“, „хвильовизм“, „волобуєвщину“. Він виконав доручення Сталіна до березня 1928 р., звільнивши Шумського з посади наркома освіти, а керівництво ЦК КП(б)У передав Станіславу Косіору.

Лазар Каганович народився 1893 р. в с. Кабани Київської губернії, яке тепер загубилося серед чагарників колишнього Поліського району, соціально, економічно та радіаційно зруйнованого „мирним атомом“ Чорнобиля. У 1932–1933 рр., виконуючи доручення Сталіна, Каганович став одним із творців зброї масового знищення українських селян – штучного голодомору. Його листування зі Сталіним, яке тривало досить інтенсивно протягом сочинського періоду сталінської „опричнини“, засвідчує факт особистої довіри кремлівського господаря. І він всіляко намагався виправдати сподівання вождя, виявляючи номенклатурну запопадливість та організаційну оперативність, ідеологічну вибагливість та особисту вірність.

Сталінський „штурмовик“, яким у 1932–1933 рр. був Каганович, особливу увагу приділяв Україні. 12 червня 1932 р. Каганович, надсилаючи листи Чубаря і Петровського про катастрофічний стан сільського господарства, фактично звинуватив їх у „відмові від хлібозаготівель“. З листів українських політичних лідерів Каганович довідався про факт масового голоду в Україні, але „наш земляк“ не виявив співчуття до голодних селян, відмовляючи прохачам хліба – від уряду УСРР до окремих громадян. Він інформував Сталіна про те, що у червні 1932 р. до нього приїздив Чубар і просив хліба, але „...ми поки що нічого не вирішили“, а дали 50 тис. пудів лише Молдавії. Він дещо зухвало відгукувався про місцевих керівників, які „вимагали“ і „просили“ зменшення хлібозаготівельного ярма, називаючи їх „...болотяними жабами, що квакають з приводу найменших труднощів“. Весною 1932 р. Україна, за браком насіння і робочої сили, не засіяла 2,5 млн. га зернових, але Каганович з оптимізмом доповідав Сталіну про „весняну кампанію“, а також гарантував „...успішне завершення хлібозаготівель, без допущення перегибів“, мобілізуючи партійців на їх виконання „...у дусі Вашого листа з наголосом на прикладі України“. Він радився зі Сталіним стосовно форми видачі колгоспникам хлібного аван-

су: за їдоками чи за кількістю вироблених трудоднів. 23 червня 1932 р., звітуючись про засідання політбюро, Каганович звернувся до Сталіна за порадою стосовно розрахунку з колгоспниками, „...коли і скільки видавати, частинами, особливо на Україні, де є небезпека розкрадання хліба“, розмірковуючи, що „...доведеться видавати спочатку, але ця частина має бути незначною, 60% багато“. Подібні питання він хотів з'ясувати безпосередньо із ним, бо хотілося б знати „...Вашу думку, як кажуть на Україні“.

Виконати план хлібозаготівель, а саме цього домагався Каганович від України, було неможливо „без перегибу“, тому що збір зернових не перевищив 13 млн. тонн, тобто його вистачало лише для озимого засівного клину та для утримання худоби, а для харчування людей нічого не залишилось. Вагатися з розподілом на трудодні (60% „багато“) – означало свідомо штовхати колгоспників та їхніх дітей на голодну смерть. У червні 1932 р., коли голод охопив Україну, Каганович спокійно радився із Сталіним: видавати хлібом аванс на зароблені трудодні чи почекати, зваживши на думку партійного лідера. Півроку колгоспники не одержували хліба на трудодні, навіть діяла система обмеження його видачі на трудодні колгоспникам, які виробили їх „більше визначеної кількості“, а Каганович, ніби на ринку у його рідному Хабному, де до революції торгував овчиною, вагався – давати чи не давати зерно українським селянам в аванс.

На початку липня 1932 р., коли відбувалася підготовка до всеукраїнської партконференції, Каганович запевнив Сталіна у тому, що її рішення „...відповідають Вашій установці, співпадають повністю і наші виступи на нараді з Вашою порадою спрямувати головний удар проти українських демобілізаторів“. 3 липня мали „...вирішити питання про нашу поїздку на Україну, хоча т. Молотов має сумнів, чи треба йому їхати, але Ви дійсно праві, що їхати треба обом, і ПБ це сприйме“. Вони скликали 6 липня 1932 р. засідання політбюро ЦК КП(б)У, схилили українських комуністів до „безумовного“ виконання плану хлібозаготівель у розмірі 356 млн. пудів. Напередодні конференції Каганович доповідав Сталіну про „види на врожай“, які по СРСР мали бути „середні“, крім Московської області, Башкирської АСРР, Середньо-Волзького краю, ЦЧО, де вони становили – „вище серед-

нього“ рівня. Про Україну жодного слова, але говорив про можливість наявності хлібних лишків понад 380 млн. пудів, спираючись на прогноз М. Осинського, опублікований 15 липня в газеті „Известия“. Незрозуміла логіка: Україну, яка недосіяла 2,5 млн. га, а валовий збір якої виявився маловтішним, зобов'язали заготовити 356 млн. пудів з 380 млн. так званих лишків по СРСР. Безпідставно роздмухана слава про Україну як „житницю СРСР“, сільське господарство якої зазнало жахливої руйни внаслідок колективізації, спонукала Кагановича та Молотова до адміністративно-політичного тиску на делегатів конференції КП(б)У.

Візит московських емісарів в Україну виявився доленосним і „переломним“. Було втрачено шанс уникнути масового голодомору, запобігти трагедії, яка знекровила українське селянство. Рукотворність злочину очевидна: 12 червня Сталін визнав факт голоду в Україні, але направив Кагановича та Молотова нанести „удар проти українських демобілізаторах“, тобто схилити їх до „безумовного“ виконання абсолютно нереального плану хлібозаготівель. 6 липня 1932 р., перебуваючи у Харкові Каганович разом з Молотовим, визнають „важке становище“ в Україні, але повідомили Сталіна про готовність розгорнути критику „роботи ЦК КП(б)У“, уникаючи „висвітлення в пресі“ матеріалів конференції, щоб „...не давати „пищи“ іноземній пресі“, а також „...без друкування фактів про становище у тяжких районах“. Приховуючи катастрофічні наслідки хлібозаготівель в Україні, Молотов і Каганович проігнорували позицію більшості членів політбюро ЦК КП(б)У, вимагаючи від них форсування темпів. „Всі члени політбюро, – писали вони 6 липня, – включаючи Скрипника, висловилися за зменшення плану, посилаючись на недосів зернових 2,2 млн. гектар та загибель озимих 0,8 млн. гектар.

Ми категорично відхилили перегляд плану, вимагаючи мобілізації партсил для боротьби з витратами, розбазарюванням хліба і на зміцнення колгоспів“. Такою була їхня позиція на початку липня, яка „співпадала“ з точкою зору Сталіна.

Прагнення Кагановича „вислужитись“ перед вождем партії і утриматись на вершині політичного Олімпу відчувалися у кожному його листі. Він погоджувався з будь-якою думкою Сталіна. „Я вважаю Вашу пропозицію про зниження плану хлібозаготівель для України, особливо для Правобережжя, – писав він

27 липня, – найбільш постраждалого, абсолютно правильною. Зниження можна і треба зробити і ніякої незручності для нас, що виступали заповзято за план, тут не має, а якщо і була б, то справа понад усе, і правильну позицію треба схвалити“. Пообіцяти, гучно заявити, щоб зманіпулювати громадською думкою, звичний стиль партійної роботи у 30-х рр. Соціальний популізм виявився принципом ідеологічного опанування масами. Погоджуючись на зменшення плану хлібозаготівель, Каганович висловив таку думку: „Я думаю, що тепер не треба ще говорити українцям про це“. Хлібозаготівлі відбувалися „неважно“, тому „...нам треба буде пильніше дивитися за роботою областей і жорсткіше регулювати“. Він брав безпосередню участь в розробці закону про охорону так званої соціалістичної власності, завдяки якому десятки тисяч селян потрапили до в'язниць, а деяких розстріляли за рішенням польових судів.

16 серпня 1932 р. Каганович, відповідаючи Сталіну на його листа стосовно зміцнення номенклатури в Україні, підкреслив її непевність, безперспективність, розгубленість і формальне виконання нею „обов'язку“, які призвели до балачок про непосильність плану. „Теорія, – наголошував Каганович, – що ми, українці, невинно постраждали, створює солідарність і гнилу кругову поруку не лише середньої ланки, але і верхівки“. Він запропонував, щоб ЦК ВКП(б) офіційним „політичним документом“ закликала „організацію до рішучого перелому“, позаяк резолюцію партконференції „...вони серйозно не сприймають, вважаючи її частково вимушеною“. Клопотання Кагановича про „виправлення становища на Україні“ стосувалися не подолання причин голодомору, а їх ускладнення, тому що особисто прагнув „безумовного“ виконання Україною хлібозаготівель. Каганович погодився замінити Косіора на посаді секретаря ЦК КП(б)У, хоча пропонував „дати стусанів“ йому, щоб „зважив на уроки“, але враховуючи складне становище, зауважив: „часу не вистачає на навчання“. Виставляючи себе досвідченим організатором, котрий добре знав „країну, економіку і людей“ в Україні, Каганович заявив про готовність очолити її партійну організацію: „знову розпочати спочатку з людьми на тій же Україні“. Залишивши управління нею у 1928 р., він скаржився, що люди „трохи зіпсувалися“, навіть дуже змінилися внаслідок „м'якості“ і легковаж-

ності управління за принципом „не ображай“ та взаємної амністії“. Дбаючи про „інтереси партії“, а також усвідомлюючи особисту пропозицію Сталіна, тобто неабияку довіру патрона, Каганович відповів йому з фанатичною готовністю і пафосом: „Насамкінець, Ви маєте не лише офіційне політичне, але і товарисько-моральне право розпоряджатися тим, кого Ви сформували як політичного діяча, т.б. мною, Вашим учнем“. Двоє високопосадовців, таємно листуючись, вирішували долю партійно-державного керівництва в УСРР, пересуваючи його політичними фігурами, ніби пішаками. Каганович пропонував заміну вищої і середньої ланки номенклатури, щоб пустити „свіжої крові (хоч трохи) для України“. 16 серпня його відвідав Лаврентій Берія, внаслідок чого політбюро зменшило для Грузії план хлібозаготівель на 300 тис. пудів, тому що „...він справляє дуже хороше враження великого керівника“. Косіор, Чубар і Петровський не справляли такого враження, а їхні звернення до Москви стосовно зменшення плану викликали гнів та обурення Сталіна і Кагановича.

Наприкінці серпня 1932 р. Каганович, погодивши з Косіором та Чубарем зменшення для України плану хлібозаготівель на 40 млн. пудів, звернув їх увагу на те, що воно стосується переважно буряківничих районів. Він запропонував блюзнірську форму скорочення плану: „визнати необхідним пов'язати це зменшення з наданням пільг бурякоробам по хлібозаготівлях з метою стимулювання обробітку, копання і здавання цукрових буряків“. Два місяці Каганович і Сталін виношували рішення про те, щоб „скосити“ для України план на 40 млн. пудів, а завершилася ця бюрократична демагогія „наданням пільг“, тобто нічим. Заборонили навіть оголошувати рішення про так зване скорочення плану, щоб „не викликати звернення інших районів, областей з вимогою зменшити плани“.

Наприкінці жаркого літа 1932 р., коли в Україні скаженіли жнива масової смертності від голоду, Каганович виїхав на Кубань, щоб „зламати саботаж“ та очолити боротьбу за черговий врожай, а 20–29 грудня повернувся в Україну. В архівах Москви збереглися його телеграми до Сталіна та щоденні записи перебування в областях і районах. Вони свідчать про „особистий внесок“ Кагановича, про його участь у форсуванні темпів хлібоза-

готівель. Він приїхав до Харкова 20 грудня, скликав засідання політбюро ЦК КП(б)У, яке тривало до четвертої години ранку. „Наш приїзд викликаний зниженням хлібозаготівель, – зазначив Каганович, – які за останню п’ятиденку майже дихають на ладан. Багато українських працівників мають настрої, що можна уже не заготовляти. Ці настрої треба рішуче зламати“. І він почав їх безжалісно трошити. Здійснивши погром колгоспів та селянських господарств на Кубані, збагатившись арсеналом карально-репресивних заходів, Каганович нагадав українцям про першочерговість виконання хлібозаготівельних завдань, самочинно скасувавши рішення ЦК КП(б)У від 29 листопада про створення в колгоспах насінневого, фуражного, продовольчого та інших фондів. За бездіяльність районного керівництва, яке лише „відсиджувалося“, він пропонував їх арештовувати та зашукати, направляти на місце „людей з бойовим духом, позаяк тепер у хлібозаготівлях основне – дух уповноваженого, міцний дух і бойовий настрій уповноваженого“. Каганович влаштував „накачку“ секретареві Харківського обкому КП(б)У Роману Терехову, тому що „хлібозаготівлі в області провалюються“, відтак „треба посилити натиск на одноосібників і зламати спротив хлібозаготівлям“. 21 грудня за вказівкою Кагановича були відправлені телеграми до Київського, Вінницького, Донецького обкомів з вимогою – „...негайно посилити темпи хлібозаготівель“. Відвідавши 22 грудня 1932 р. Одеську область, він схилив обком до застосування розстрілів проти „саботажників“, друкуючи вироки в пресі, а також наказав скасувати постанову ЦК КП(б)У про „засипку різних фондів“ в колгоспах, тобто насінневого, фуражного, продовольчого. Він визнав знущенням той факт, коли заготовлені „півпудика авансу“, проходячи „повз“ засипаних колгоспних фондів. Його вимога і вказівка була доволі зрозумілою: насіння заготовляти лише після виконання хлібозаготівель. Багато секретарів, на переконання Кагановича, боялися „перекручування“, тому вирішили „зовсім не крутити“, але „вдало проведені обшуки“ у колгоспників, одноосібників – „це не перегиб“. Закликаючи до репресії проти селян, він не згадував про „важке становище“, бо воно давно переросло в катастрофу. „Треба село взяти у такий „штос“, – наставляв секретар ЦК ВКП(б) Каганович, – щоб самі селяни розкрили ями. Добро-

вільно розкриваючим ями треба давати амністію“. Виявляється, що селяни, які виявилися неспроможними до хлібозаготівель, були злочинцями, на яких поширювалася „амністія“. Каганович вчив місцевих комуністів розпізнавати „класового ворога під маскою колгоспника“.

Передноворічний візит Кагановича в Україну означав його особисту причетність до вилучення хліба, тобто до творення голодомору. Він приїхав не з новорічними подарунками, а з низкою смертоносних заходів. Його обурював той факт, що на громадське харчування колгоспників витрачали 3–4 фунта на трудовень, а „...тепер збираєте по півпудика розданих авансів“. Не повернення розданого на аванси хліба і не переобмолот радив керівникам районів Одеської області Каганович, а інше: „вивезти наявний хліб із комор, якщо б він і зберігався під виглядом всіляких фондів, пришвидшити обмолот, шукати розкрадений хліб, особливо в одноосібників. І шукати так, щоб самі добровільно розкривали ями, позаяк інакше у нас не вистачить сил перекопати всю землю“. 29 грудня Каганович завершував подорож по Україні. Він скликав у Харкові засідання політбюро ЦК КП(б)У, на якому були Косіор, Мендель Хатаєвич, Всеволод Балицький, Терехов, Олександр Шліхтер, яке ухвалило рішення про негайне вивезення колгоспами „всього наявного зерна, у тому числі і так званих насінневих фондів“ протягом 5–6 днів, про розпродаж майна, позбавлення присадибної землі і будівель 1000 господарств одноосібників Харківської та 500 господарств Дніпропетровської областей. Подібні заходи означали свідомий терор голодом. Про його застосування в Україні знав особисто Сталін, якому Каганович щоденно телеграфував. Готуючись до засідання політбюро ЦК КП(б)У 29 грудня, сталінський учень розмірковував, занотовуючи тези промови: виявляється рішення стосовно колгоспної торгівлі ухвалили, щоб „заспокоїти бунтуючого українського селянина“, а „колгосп готова форма для змови проти радвлади, якщо там вороги“. Він занотував дуже переконливу фразу, яка демонструє штучне походження голодомору в Україні: „Посухи немає, врожай стерпний, якщо не кращий 31 року“. Однак, незважаючи на репресії та масове вилучення зерна, Каганович визнав прикрий для партноменклатурника факт: „...по хлібозаготівлях йдемо нижче 31 року, міл(ьйо-

нів) на 150–200⁴. Заморили голодом мільйони людей, а бажаного не досягли: можливо хлібозаготівлі для них – не мета, а засіб упокорення „бунтівного українського селянина“. Якщо так, то надто кровожерливим методом і дорогою ціною.

Третій візит Кагановича в Україну припав на 10–20 квітня 1933 р. Він розпочався з розмови у вагоні потягу на вокзалі в Харкові, до якого прибув Косіор. Маршрут Кагановича прямував на Донбас та Дніпропетровськ, відвідав Хлібодаровську МТС, але почув від начальника політвідділу „т. Фукса“, що колгоспники виходять в поле „зі своїми коровами“, тобто сіяти. У Чубарівському районі Дніпропетровської області він заїхав до колгоспу ім. Сталіна, котрий виявився „найбільш відсталим“. У 1933 р. Україну також перетворили в колгосп імені Сталіна, позбавивши сільське населення хліба, яке масово помирало від голоду. 15 травня 1933 р. на 72 році життя померла Геня Йосипівна Каганович – мати Лазара Кагановича, яку поховали за належною церемонією у Київському паркові жертв революції. А в українських селах масово помирали селянки, яких ховали без належного поховального обряду, а траплялося, що їхні трупи тижнями валялися на вулицях сіл.

Лазар Каганович помер 26 липня 1991 р., тобто став свідком історичного суду, тобто оприлюднення його безпосередньої участі в організації голодомору в українському селі.

МОЛОТОВ – ТВОРЕЦЬ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ

Випадки голодування в українських селах почали з’являтися у грудні 1931 – на початку 1932 р., особливо серед селян-одноосібників, майно яких продавали за невиконання хлібозаготівельних завдань. Саме тоді, тобто 3 січня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У обговорило телеграму Молотова і Сталіна про негайне завершення хлібозаготівель „саме в січні“. Зазначу, що телеграми Молотова і Сталіна з вимогами про термінове відвантаження хліба до Москви надходили до Харкова також у січні 1928 р., які повернули тоді в Україну продрозверстку, „надзвичайні заходи“, тобто репресії, використання яких завершилося локальним голодом у південних районах УСРР.

нів) на 150–200⁴. Заморили голодом мільйони людей, а бажаного не досягли: можливо хлібозаготівлі для них – не мета, а засіб упокорення „бунтівного українського селянина“. Якщо так, то надто кровожерливим методом і дорогою ціною.

Третій візит Кагановича в Україну припав на 10–20 квітня 1933 р. Він розпочався з розмови у вагоні потягу на вокзалі в Харкові, до якого прибув Косіор. Маршрут Кагановича прямував на Донбас та Дніпропетровськ, відвідав Хлібодаровську МТС, але почув від начальника політвідділу „т. Фукса“, що колгоспники виходять в поле „зі своїми коровами“, тобто сіяти. У Чубарівському районі Дніпропетровської області він заїхав до колгоспу ім. Сталіна, котрий виявився „найбільш відсталим“. У 1933 р. Україну також перетворили в колгосп імені Сталіна, позбавивши сільське населення хліба, яке масово помирало від голоду. 15 травня 1933 р. на 72 році життя померла Геня Йосипівна Каганович – мати Лазара Кагановича, яку поховали за належною церемонією у Київському паркові жертв революції. А в українських селах масово помирали селянки, яких ховали без належного поховального обряду, а траплялося, що їхні трупи тижнями валялися на вулицях сіл.

Лазар Каганович помер 26 липня 1991 р., тобто став свідком історичного суду, тобто оприлюднення його безпосередньої участі в організації голодомору в українському селі.

МОЛОТОВ – ТВОРЕЦЬ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ

Випадки голодування в українських селах почали з’являтися у грудні 1931 – на початку 1932 р., особливо серед селян-одноосібників, майно яких продавали за невиконання хлібозаготівельних завдань. Саме тоді, тобто 3 січня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У обговорило телеграму Молотова і Сталіна про негайне завершення хлібозаготівель „саме в січні“. Зазначу, що телеграми Молотова і Сталіна з вимогами про термінове відвантаження хліба до Москви надходили до Харкова також у січні 1928 р., які повернули тоді в Україну продрозверстку, „надзвичайні заходи“, тобто репресії, використання яких завершилося локальним голодом у південних районах УСРР.

Вимоги Молотова забезпечити успішне проведення хлібозаготівель та виконання річного плану Україною спонукали республіканський уряд і ЦК КП(б)У до застосування карально-репресивних заходів. 16 лютого 1932 р. голова союзного уряду підписав постанову про негайне створення колгоспних насінневих фондів, але за рахунок внутрішніх резервів України, не скасувавши непосильного для українських селян хлібозаготівельного завдання – 510 млн. пудів. Протягом березня – квітня 1932 р. кількість голодуючих, пухлих і померлих від голоду селян в кожному селі становила „уже десятки і сотні осіб“, про що йшлося в листі голови Раднаркому УСРР Власа Чубаря до Молотова 10 червня 1932 р. Він просив союзний уряд надати терміново насінневу і продовольчу допомогу, тому що Україна вичерпала внутрішні можливості, втративши хліб на громадське харчування колгоспників, на першочергове створення колгоспних насінневих фондів. Москва виділила у квітні 1932 р. 3 тис. тонн проса, але його виявилось недостатньо для подолання голоду, а надана союзним урядом насіннева допомога ледве покривала зменшені норми посіву колгоспних та селянських ланів. 25 травня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б), заслухавши повідомлення Молотова, ухвалило постанову про виділення Україні із фондів Комітету резервів насінневої позики 2 млн. пудів вівса на фуражні потреби, а також додаткову насінневу позику 1,3 млн. пудів зернових (500 тис. пудів проса і 800 тис. пудів гречки) для засіву 600 тис. га колгоспного клину.

Насіннева позика мала винятково цільове призначення, яку категорично заборонялося використовувати для харчування працюючих колгоспників та на інші витрати. Вона з'явилася надто пізно, тому що холодна осінь 1931 р. та затьожна зима 1932 р. за відсутності кормів, стали фатальними для сільського господарства України: по селах загинуло від 50 до 80% коней, трупи яких жадібно поїдали голодні селяни; серед живих коней – 80–90%, а траплялося 100% – не могли тягнути плуга, сівалку, навіть підвозити пальне до тракторів. Лише наприкінці травня половина колгоспних коней сплясала на ноги, але не завдяки „молотівському вівсу“, а їх півторамісячному випасу.

Телеграма Молотова і Сталіна від 3 січня 1932 р. про формування темпів хлібозаготівель на Україні спонукала адміністра-

тивно-політичний інститут уповноважених до застосування репресій, як писав Чубар: „практикувалася система вилучення в одноосібників хліба повністю, враховуючи і насінневі фонди, і майже повне вилучення всього наявного у колгоспах“. Траплялися „нерідко“ випадки повернення хліба, виданого колгоспникам на трудодні. Наслідки такої політики виявилися сумними: на початок травня голодувало сільське населення 61, а станом на 10 червня до них приєдналося ще 39 районів. Лист Чубаря мав форму каяття, визнаючи таким чином непридатним карально-репресивний метод хлібозаготівель. Він визнав „справедливими“ нарікання Молотова і Сталіна про те, що „...ми, українці, не знаємо, що діється на селі“. Іншу думку висловив Григорій Петровський, надіславши також листа Молотову і Сталіну, у якому підкреслив провину ЦК КП(б)У, котрий взявся виконувати „без заперечення“ хлібозаготівельний план обсягом 510 млн. пудів. Голова ВУЦВКу однозначно заявив, що „...ми, українські комуністи“ знали про нереальність його виконання. Знали, повідомляли, а Москва ігнорувала їх звернення.

Українська партійно-радянська номенклатура, тобто Чубар і Петровський, а вони представляли вищу виконавчу і законодавчу владу УСРР, наважилася вплинути на союзних урядовців, не приховуючи жахливих наслідків першої хвилі хлібозаготівель за сталінсько-молотівською системою. Відповідь офіційної Москви була категоричною: вжити радикальних заходів, звернути „найсерйознішу увагу на Україну“, „ізолювати плаксивих та гнилих дипломатів“. Сталінські настанови, висловлені ним 2 липня, стосувалися безпосередньо Молотова. Шанс уникнути голодомору було втрачено. Сталін, переймаючись тим, що Косіор і Чубар „втраять остаточно Україну“, тобто не виконуватимуть директив ЦК ВКП(б) щодо форсування хлібозаготівель, пропонував їх „зняти з України“, а для наведення „порядку“ відправив емісарів – Кагановича і Молотова. Вони запропонували проект постанови про хлібозаготівлі та збирання врожаю, який цілком „відповідав“ установкам Сталіна. Листування Сталіна з Молотовим та Кагановичем 2–6 липня свідчило про історичний факт змови проти українського радянського уряду, а з другого боку проти українських селян, позаяк політичні рішення і конкретні дії зазначених високопосадовців створюва-

ли умови, які призвели до масової смертності людей від штучного голоду. Саме Молотов, перебуваючи у Харкові на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 6 липня відхилив „перегляд плану“ хлібозаготівель в Україні, хоча усі члени політбюро висловилися тоді за його зменшення, однак ухвалили „до його безумовного виконання“. Рішення партконференції було формальним, яке обґрунтувало політичну доцільність нового хлібозаготівельного плану для України. „Незважаючи на недосів зернових і на ряд інших труднощів, – наголошувалося в резолюції партконференції, – Україна має всі можливості успішно виконати план хлібозаготівель, значно зменшений проти минулого року“. Дивне з економічної та соціальної точок зору тлумачення ситуації – „незважаючи на недосів“, а він становив весною 1932 р. близько 3 млн. га, а також „...на ряд інших труднощів“, тобто масовий голод, котрий охопив населення чверті районів України. Резолюція, ухвалена політбюро ЦК КП(б)У за участі Молотова, виявилася політичною повинністю, тому що українська парторганізація „...повинна якнайрішучіше і нещадно викривати опортуністів, капітулянтів та скигліїв, що вбачають причину труднощів і ускладнень цього року на Україні у великих темпах, у великих завданнях, які вони заздалегідь вважають за шкідливі і нездійсненні“. План, як згодом виявилось, був нереальним, а його виконання за принципом „незважаючи“ означало свідоме творення голодомору в українському селі.

7 липня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову „Про організацію хлібозаготівель в кампанію 1932 р.“, проект якої, крім Сталіна, читали Каганович, Молотов, Павло Постишев. Вона суттєво вдосконалила форми і методи хлібозаготівель, вимагаючи „доведення“ плану до кожного району, колгоспу, села, селянського двору не пізніше 20 липня. Сільські ради здійснювали „щоденний нагляд“ за виконанням хлібозаготівельних завдань колгоспниками та одноосібниками, стягуючи зерно з кожного гектара посіву, застосовуючи до „куркульсько-заможних господарств“ так звані „тверді завдання“. Насіннева позика підлягала поверненню поза планом хлібозаготівель. Створювалися комісії сприяння хлібозаготівлям при сільських радах. Засуджуючи „перегини“, які траплялися у минулу хлібозаготівельну кампанію, політбюро ЦК ВКП(б) запроваджувало систему

суцільних „перегинів“, внаслідок яких відбувся соціально-демографічний демонтаж української спільноти масова смертність селян від голоду.

Друга половина 1932 р. вирізнялася від першої посиленням темпів хлібозаготівель та радикальним застосуванням карально-репресивних заходів проти українських селян. 25 липня Молотов визнав „неприпустимим“ фактом уповільнення заготівель хліба в Україні і вимагав від працівників республіки „різкого перелому“. Відпочивши протягом другої половини серпня у Сочі, де Молотов і Сталін обговорювали питання оптимізації хлібозаготівель, він заходився виконувати накреслене. Так, 23 вересня надіслав до ЦК КП(б)У телеграму з викладом постанови уряду та ЦК ВКП(б) про відхилення всіляких пропозицій щодо виділення насінневої позики колгоспам і радгоспам ні для озимого, ні для ярового посіву. Формування насінневих фондів покладалося на голів колгоспів, тобто за рахунок внутрішніх резервів. Розмови про позику або допомогу вважалися „контрреволюційними“.

Недовіряючи „українським комуністам“, політбюро ЦК ВКП(б) відрядило 22 жовтня 1932 р. в Україну Молотова з групою „відповідальних працівників“ з метою „посилення хлібозаготівель“. Вона діяла протягом двох місяців. 29 жовтня Молотов скликав засідання політбюро ЦК КП(б)У, піддав його діяльність критиці за „крайню демобілізованість при хлібозаготівлях“, погодився зменшити на 70 млн. пудів річний план, визнавши його „остаточним і обов’язковим до безумовного виконання на всі 100%“ секторами, областями по кожній з культур. Під безпосереднім впливом Молотова політбюро ЦК КП(б)У прийняло 30 жовтня постанову „Про заходи по посиленню хлібозаготівель“, визнавши їх здійснення незадовільним, а також зобов’язало місцеві організації застосовувати „рішучі заходи“: штрафи в розмірі ринкової вартості незданого хліба не звільняючи від виконання плану до двору; відмовити продавати промислові товари; „судові репресії стосовно приховувачів хліба“; „розгорнути боротьбу з куркульським опором хлібозаготівлям, забезпечити виконання твердих завдань заможнo-куркульськими господарствами“; організувати обмолот та „систематичний контроль за кожним млином“. Звітуючись перед Сталіним про „оргроботу“, Молотов

вважав доцільним відправку з Москви в Україну „50–70 товаришів з партійним досвідом“ на місяць для проведення хлібозаготівель, а також якомога швидше „зламати демобілізаційні настрої“. Постачання сіл промтоварами (гас, сіль, сірники) використовували як „засіб заохочення“ хлібозаготівель, а позбавлення предметів першої необхідності виключно „як репресію“.

5 листопада 1932 р. Молотов особисто вимагав „віддати винних до суду“ в колгоспі „Червоне козацтво“ Фурманської сільради Новоукраїнського району Одеської області лише за те, що під час обмолоту не врахували „другого сорту пшениці“, який становив 25–30% намолоченого хліба. Протягом п’яти днів „винних“ знайшли, а 10 листопада секретар Одеського обкому М. М. Майоров доповів Молотову: „Винних віддано до суду, усі Ваші вказівки прийнято до виконання“. Перебуваючи у Москві, Молотов надіслав телеграму секретарю Одеського обкому КП(б)У про організацію судового процесу над керівниками одного з колгоспів, у якому голова видав, крім 15% авансу, додатково 9% збіжжя сортової пшениці. Він вимагав оприлюднення „злочинної діяльності обманщиків та крадіїв колгоспного хліба“. Виділити на зароблені трудовні 9% зерна понад жалюгідну норму авансування він вважав „злочином“, а позбавити мільйони селян хліба шляхом вилучення з колгоспних та селянських комор – благом. Дивна логіка молотобойців голодомору. Безпосередньо за підписом Молотова та членів його групи 5 листопада була відправлена телеграма Косіору, Хатаєвичу, Майорову про посилення темпів хлібозаготівель та заборону витрат хліба і борошна на громадське харчування в колгоспах. Він радив секретарям обкомів застосовувати „судові репресії і безжалісну розправу“ над головами колгоспів, які „розбазарювали і приховували“ хліб.

18–20 листопада 1932 р. Молотов перебував у Харкові, де „розробляли нові практичні вказівки ЦК з хлібозаготівель“, які становили основу постанови політбюро ЦК КП(б)У „Про заходи по посиленню хлібозаготівель“ від 18 листопада 1932 р. Її прийняття означало логічне завершення функцій і повноважень так званої „молотівської хлібозаготівельної кампанії“. Нові заходи стосувалися диференційованого підходу до хлібозаготівель в колгоспах, одноосібному секторі, радгоспах. Постанову ухва-

лювали „відповідно до вказівок ЦК ВКП(б)“, а представником ЦК в Україні був тоді Молотов. Вона мала ознаки політики свідомого створення умов для масового фізичного винищення мирного населення. Принцип „виконання плану хлібозаготівель – першочергове завдання колгоспів, радгоспів, МТС та одноосібників“ нагадував чимось тлумачення „незважаючи на“, тобто для уповноважених було найважливішим виконати план. З’явилася ще одна ідеологема: „колгоспи, що не виконують плану хлібозаготівель“. Ніби були колгоспи, економічно спроможні „виконати“ два-три завдання.

Зміст постанови 18 листопада, ініціатором і замовником якої був Молотов, розкривав механізм творення голодомору, а з політико-правової точки зору мав ознаки геноциду. ЦК КП(б)У зобов’язував місцеві парторганізації: негайно заборонити будь-які витрати всіх натуральних фондів, створених в колгоспах, надати право РВК перераховувати їх у фонд хлібозаготівель, а також насінневі фонди, заборонити видачу будь-яких натуравансів, організувати повернення „незаконно розданого хліба“, тобто понад норму, провести вилучення хліба в колгоспників та одноосібників, повністю зараховувати до плану хлібозаготівель зерно з присадибних ділянок колгоспників, застосовувати натуральні штрафи в розмірі 15-місячної норми здавання м’яса, не звільняючи від виконання плану хлібозаготівель. Запроваджувалася також система „чорних дошок“, тобто повна економічна блокада сотень тисяч колгоспників та селян-одноосібників, приречених на голодну смерть. Перелік окремих пунктів цієї постанови Молотов виклав в телеграмі 20 листопада до керівників Чубарівського району Дніпропетровської області, навчаючи їх „зрозуміти теперішню тактику класового ворога на селі“ (контроль при обмолоті, перевезеннях хліба, повернення зерна, застосування заходів економічного впливу, здійснення репресій). Він вимагав від Косіора негайно скасувати розпорядження в районах про продаж „всюди сірників, солі, гасу“, а від керівництва Дніпропетровського обкому „двинути сили, більшовицьким порядком організуйте перемогу“.

Боротьба за хліб, тобто свідоме позбавлення мільйонів українських хліборобів засобів існування та приречення їх на голодну смерть, виявилось своєрідною безкровною війною держа-

ви проти власного народу. Навіть діяв тимчасовий трибунал – спецкомісія ЦК КП(б)У для ухвалення остаточного рішення про застосування розстрілу за невиконання плану хлібозаготівель. Її утворення запропонував Молотов 21 листопада 1932 р. Перебування його групи в Україні забезпечило „більшовицьку перемогу“ з трагічними наслідками – мільйонними жертвами, морально-психічною деградацією, глумлінням над українцями.

СТАНІСЛАВ КОСІОР: „...ГОЛОДУВАННЯ НЕ НАВЧИЛО ЩЕ ДУЖЕ БАГАТЬОХ КОЛГОСПНИКІВ УМУ-РАЗУМУ“

Протягом десяти років (1928–1938) С. В. Косіор був генеральним секретарем ЦК КП(б)У, успадкувавши посаду від Кагановича весною 1928 р. Генеральний або перший секретар в умовах унітарної держави та монопартійної політичної системи мав обмежені повноваження, позаяк залежав організаційно та ідеологічно від ЦК ВКП(б). Обласний статус КП(б)У та провінційний рівень Раднаркому УСРР позбавляв ініціативності і самодіяльності партійно-радянську номенклатуру України. Виявити власну позицію могли ветерани більшовицької партії Григорій Петровський, Микола Скрипник, які пристали до неї у 1897 р., коли Косіору було 8 років, а Чубарю 6 років, тобто їх готовили до школи.

Політична діяльність Косіора в Україні виявилася дуже „плідною“: саме сільське господарство України за рішенням листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б) обрали випробувальним полем для здійснення колективізації, а відсоток розкуркулених селянських дворів був найвищим по СРСР. Суперечливою і непослідовною була позиція Косіора в роки голодомору, яку невіпадково Сталін назвав „гнилою дипломатією“. 16 лютого 1932 р. ЦК КП(б)У одержав телеграму Сталіна про засуху на Поволжі, про необхідність формування насінневих фондів за рахунок пошуку внутрішніх резервів. Наступного дня Косіор та Чубар направили директивного листа обкомам і райкомам, у якому висловили готовність надати насінневу і продовольчу допомогу недорідним районам Західного Сибіру, Уралу і Волги, тому

„...не може бути і мови про будь-яку видачу насіння для України, де становище з врожаєм достатньо благоприємне і де є усі можливості мобілізувати насіння на місці“. Вони пропонували конкретні заходи „мобілізації насіння“: зібрати насіння в радгоспах „не зупинятися ні перед чим“; зерно ярових культур, незалежно від категорії, відправляти до насінневих фондів; зняти з постачання хлібом осіб, які не пов’язані з виробництвом; скоротити витрати на харчування та корм худоби; провести переобмолот соломи та перевіювання полови; організувати позику насіння у колгоспів з її поверненням восени. Їх реалізація призвела до збільшення кількості голодуючих сіл та районів в Україні. 23 лютого Григорій Петровський інформував політбюро ЦК КП(б)У про голодування в районах Дніпропетровської, Одеської, Харківської, Київської і Вінницької областей, наполягав звернутися до ЦК ВКП(б) з проханням „...видати постанову про зупинення хлібозаготівель на Україні та оголошення вільної торгівлі“. Косіор не підтримав пропозиції Петровського, яка була своєчасною і цілком конструктивною. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило 6 березня інше рішення: відправило членів і кандидатів у члени політбюро (Затонського, Любченка, Петровського, Строганова, Скрипника) до південних і східних районів України для пришвидшення темпів мобілізації насінневих фондів. 22 березня Косіор запропонував обкомам зняти на залізницях „заслонні загони“, які забороняли перевозити хліб людям.

Наприкінці березня – початку квітня, коли настав час посівної кампанії, Україні бракувало насіння. Надмірний оптимізм Косіора стосовно внутрішніх можливостей виявився політичним блефом. Загроза недосіву стала цілком реальною. 26 квітня Косіор звертається з листом до Сталіна, у якому зазначає, що „...у нас є окремі випадки і навіть окремі села голодаючі“, проте „всякі розмови про „голод“ на Україні треба категорично відкинути“. Він запевняв партійного вождя у тому, що „серйозна допомога, яка Україні була надана, дає нам можливість усі такі вогнища ліквідувати“. Уникаючи сталінського гніву, Косіор намагався заспокоїти його, використовуючи обережні фрази: „насіння уже на місці“, „не дуже добре“, „колгоспи однак живуть не погано“, „озимина в усьому Степу блискуча“, „весна видалася для нас надзвичайно сприятлива“, „дещо пізніше доведеться

надати додаткову допомогу просом“. Косіор мав вичерпну інформацію про початок української катастрофи, перебуваючи особисто в районах, а також з селянських листів, яких лише протягом січня – квітня надійшло до ЦК КП(б)У 115, з них чимало від Секретаріату Сталіна. Селяни били на сполох, засвідчуючи факт голодомору: „ми приречені на голодну смерть“, „поголовний голод серед народу“, „вмирають діти в корчах з голоду“, „у нас уже опухлі від голоду діти“, „по багатьох селах голодовка“, „з голоду пропадають, нема чого їсти“, „особливо в 1932 р. коні дохнуть, люди без хліба сидять. Сказати б недорід, посуха, коли ж ні, урожай був гарний, і коли забирали, то казали, що Радянська влада не дасть загинути колгоспнику, а чому колгоспники голодують, голодні не хочуть йти на роботу“, „у бідняків і кволих середняків, які виконали усі зобов’язання по хлібозаготівлях, заходили в хату і забирали останні 2–3 пуди зерна“. Подібних фактів, зазначених селянами, безліч, відтак Косіор і Сталін знали про голод ще на початку 1932 р. Лист Косіора, хоч і витіюватий, виявився офіційним визнанням масового голоду в Україні.

Непослідовність Косіора, відсутність логічної волі і єдності дій трьох гілок влади – ЦК КП(б)У, Раднаркому та ВУЦВКу, сподівання на внутрішні ресурси, одночасне проведення хлібозаготівель і формування насінневих фондів шляхом нав’язування селянському сектору так званої позики на користь колгоспу – надто ускладнили ситуацію. Зізнавшись Сталінові у наявності голоду, Косіор сподівався на політичну індульгенцію, відтак заходився ліквідувати „вогнища голоду“, переймаючись зберегти номенклатурний пост та авторитет республіканського лідера. На початку травня 1932 р. він особисто телеграфував у Москву з проханням надати допомогу буряківним районам Київської та Вінницької областей. Політбюро ЦК ВКП(б) вирішило відвантажити Україні 6,5 млн. пудів хліба, а також 600 тис. пудів зерна та 75 вагонів риби для громадського харчування колгоспників згаданих областей, відправити 300 тракторів і 60 автомашин для забезпечення посіву буряків. В Уманському, Тростянецькому та інших районах голод охопив сотні селянських господарств, але на московську допомогу могли сподіватися лише ті, хто безпосередньо працював на колгоспних ланах.

Усвідомлюючи відповідальність за „зрив“ посівної кампанії, Косіор заходився розсилати телеграми секретарям обкомів та райкомів партії з вимогою про надання допомоги. Так, 21 травня він зобов'язав секретарів Вінницького, Дніпропетровського, Київського, Одеського, Харківського, Молдавського обкомів партії організувати „...громадське харчування колгоспників в районах і селах, що найбільш потребують допомоги“. Телеграми мали уніфіковану форму та зміст, а сама допомога типовий продовольчий раціон: просо і тюлька. Вісім районів Вінницької області, які перебували „в найбільш тяжкому стані“, одержали 4 вагони тюльки; п'ять районів Дніпропетровської – 200 тонн проса та 2 вагони тюльки; тринадцять районів Київської – лише 6 вагонів тюльки; п'ять районів Одеської – 150 тонн проса і 2 вагони тюльки; вісім районів Харківської – 250 тонн проса і 3 вагони тюльки; п'ять районів Автономної Молдавської СРР – 200 тонн проса та 3 вагони тюльки. Для населення 44 районів УСРР, а це декілька мільйонів осіб, виділили 800 тонн проса та 20 вагонів тюльки, ніби там мешкали не люди, а кури та пінгвіни. Розподіляли цю допомогу за принципом: 80% по списку, а 20% по селам і колгоспам інших районів, що „потребують на допомогу“.

25 травня Косіор повторив акцію виділення допомоги для організації громадського харчування колгоспників, обмежившись на цей раз 81800 банками рибних консервів. Комічною виглядала телеграма Косіора від 27 травня про виділення колгоспникам Маріупольщини 3 вагони тюльки, ніби риба назавжди покинула Азовське море. Наприкінці травня „благодійницька діяльність“ Косіора вщухла. Пройгнорувавши пропозицію Петровського від 23 лютого про відміну хлібозаготівель, Косіор сподівався нагодувати просом та тюлькою виснажених тривалим голодуванням колгоспників, домогтися від них належної продуктивності, засіяти зерновими колгоспні поля, не маючи достатньої кількості насіння. Україна, за браком тягла, насіння зернових культур, масового голодування, недосіяла близько 3 млн. га весною 1932 р., тобто свідомо заклала ґрунт для „жнив розпачу“, які досить буйно визрівали в українських селах.

На початку червня 1932 р., коли Чубар і Петровський наважилися офіційно звернутися до Москви за допомогою і систем-

ним вирішенням катастрофічної ситуації, Косіор не приєднався до їхньої заяви. Лист Петровського вирізнявся особливою принциповістю та об'єктивним висвітленням ситуації: село залишилося без хліба, до нового урожаю півтора місяця, отже – „голод буде посилюватися“, тому всеукраїнський староста був відвертим: „я прямо ставлю перед Вами запитання – чи не можна надати допомоги українському селу у розмірі двох чи, у крайньому випадку, півтора мільйона пудів хліба“. Сталін сприйняв „самокритичний“ пафос листів Чубаря і Петровського як намагання зменшити план хлібозаготівель, а з другого боку „...для одержання „допомоги“ ззовні“, тому категорично відмовив: „...Україні видано більше, ніж треба“. Він висловив подив, відповідаючи 15 червня Кагановичу: „саме неприємне у цій справі – мовчання Косіора. Чим пояснити це мовчання. Чи знає він про листи Чубаря – Петровського?“ Вони не візувалися Косіором, а лист Петровського, написаний ним у Прилуках, був відправлений „без тов. Косіора та інших членів політбюро“. Чубар, будучи головою Раднаркому УСРР, виявився офіційним прохачем. 14 червня він зустрівся у Москві з Кагановичем, куди „також приїхав за хлібом“. Його прохання розглянули 16 червня, дозволивши видати Україні 2000 тонн вівса на продовольчі потреби, 100 тис. пудів кукурудзи, а 300 тис. пудів хліба виключно для колгоспів буряківничих районів. Виявляється, що політбюро проігнорувало позицію самого Сталіна: „дати хліба ще немає і нізвідки“. Сподівання на його милість виявилися марними, але політбюро ЦК КП(б)У не втрачало надії, тому схилило Косіора підписати 17 червня телеграму про додаткове завезення в Україну зерна, а натомість Сталін і Молотов відправили телеграму з вимогою „за будь-яку ціну“ виконати хлібозаготівельні завдання на липень – вересень. Стосовно телеграми Косіора політбюро ЦК ВКП(б) висловилося 23 червня категорично: „Обмежитися вже ухваленими рішеннями ЦК і додаткового завезення хліба на Україну не видавати“. Москва перестала вірити сльозам українських високопосадовців, за безпосереднього сприяння яких з України вивезли хліб, залишивши селян без хліба.

22 червня Косіор приїхав до Москви зі звітом про виробництво танків. Під час зустрічі з Кагановичем, визнав, що „...вони були відірвані від районів, але здається він ще не відчуває

усієї серйозності їх помилок в керівництві“. Обставини цієї розмови між ними Каганович виклав у листі до Сталіна 23 червня, зазначивши, що він попередив Косіора, тому „...на нараді нам доведеться їх виокремити як „зразок“ як не треба працювати“. Косіор не заперечував, готуючись до критики.

Протистояння республіканської і союзної партноменклатури завершилося перемогою Москви над офіційним Харковом. 2 липня 1932 р. Сталін, розлючений листами Чубаря і Петровського, назвав позицію Косіора „гнилою дипломатією (стосовно ЦК ВКП(б) та злочинно-легковажним ставленням до справи“, тому зажадав його зміщення з посади. Так, 6 липня, тобто у день відкриття партконференції КП(б)У, Косіор скликав засідання політбюро і разом і іншими членами, як доповідали тоді Сталіну його емісари Молотов та Каганович, „висловились за зменшення плану“, але в доповіді на конференції – „захищав позицію виконання плану“. Косіор здався, але 15 липня Сталін не полишав думки про звільнення з посади секретаря ЦК КП(б)У. 11 серпня, обурений тим, що 50 районів Київської і Дніпропетровської областей висловилися проти плану заготівель, Сталін писав Кагановичу, що Косіор „весь час викручується між директивами ЦК ВКП(б) та вимогами райкомів і ось – довикручувався до ручки“. Він запропонував Кагановичу „взяти з України Косіора і замінити його Вами, залишивши Вас секретарем ЦК ВКП(б)“, а Косіора „можна зробити одним із секретарів ЦК ВКП(б)“. Сталін залишив на посадах Чубаря і Косіора, які стали слухняними виконавцями його вказівок. Наприкінці серпня вони обоє були у Москві, зустрічалися з Кагановичем, „із задоволенням“ сприйняли телеграму Сталіна про зниження плану на 40 млн. пудів для „постраждалих районів“ України.

Якщо протягом першої половини 1932 р. Косіор займався „гнилою дипломатією“, свідомо замовчував масовий характер голоду, намагався уникнути сталінського гніву, балансує між політбюро ЦК ВКП(б) і партійними низами в Україні, то друга половина свідчила про його безпосередню участь в організації та сприянні штучного голодомору. У жовтні 1932 р. він особисто займався „більшовицькою мобілізацією сил та забезпеченням виконання встановленого остаточного плану хлібзаготівель“ в Одеській області. За його підписом набирали політично-право-

вої та адміністративної чинності постанови, виконання яких призвело до жахливого голоду на території УСРР, до масової смертності селян. Деякі з постанов, завізованих ним („Про заходи по посиленню хлібозаготівель“ від 30 червня 1932 р., „Про посилення допомоги в проведенні хлібозаготівель з боку органів юстиції“ від 5 листопада 1932 р., „Про заходи по посиленню хлібозаготівель“ від 18 листопада 1932 р., „Про вжиття репресивних заходів по відношенню до колгоспів, які саботують хлібозаготівлі“ від 27 листопада 1932 р., „Про хід виконання постанов політбюро про хлібозаготівлі“ від 30 жовтня та 18 листопада 1932 р., спільна постанова політбюро ЦК КП(б)У та Раднаркому УСРР „Про занесення на „чорну дошку“ сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі“), а також директивні листи і телеграми секретаря ЦК КП(б)У Косіора, незважаючи на колегіальність вищого партійного органу, позаяк в умовах монопартійної диктатури вирішували перші особи, мають ознаки політики геноциду українського народу.

21 листопада 1932 р., тобто після сумнозвісної для селян постанови від 18 листопада, Косіор фактично очолив спецкомісію ЦК КП(б)У, членами якої також були голова ДПУ УСРР С. Ф. Реденс, а член президії Центральної контрольної комісії КП(б)У О. Л. Кисельов. Вони вирішували питання про остаточне виконання вироку про розстріл. Саме Косіору та Реденсу політбюро ЦК КП(б)У доручило розробити до 23 листопада „...соціальний оперативний план ліквідації основних куркульських і петлюрівських контрреволюційних кубел“ в районах Київської, Чернігівської і Дніпропетровської областей, щоб „...завдати блискавичні і вирішальні удари нахабніючим куркульським елементам не лише після їх виступів, а й для упередження контрреволюційних виступів“. Косіор забезпечував політичне обґрунтування терору проти селян, а Реденс з підрозділами ДПУ займався „конкретними справами“. 8 грудня, звітуючись перед ЦК ВКП(б), Косіор писав, що репресії в колгоспах „застосовані у великій кількості“: арештовано 1230 осіб, з них 340 голів колгоспів, 750 членів правління, 140 рахівників, крім того 140 бригадирів, 265 вагарів, заведено 500 справ по хлібозаготівлях (саботаж, крадіжка зерна тощо). Він зазначав, що „нами“ занесено на „чорну дошку“ 6 сіл, а в областях 400 колгоспів, а ефективним заходом впливу

на „саботажників“ визнав застосування натуральних штрафів за невиконання хлібозаготівельних завдань. Косіор згадує про „нашу комісію“ по оголошенню смертних вироків. Вона розглянула 6 справ, отже „розстрільна комісія“ діяла. Її філії в областях чимось нагадували польові суди воєнного часу. Директивні листи Косіора про масове вилучення хліба виявилися більш руйнівною зброєю масового знищення селян, ніж смертні вирoki його спецкомісії. Так, 24 грудня 1932 р. він вимагав від секретарів райкомів вивезти з колгоспів, які не виконали плану хлібозаготівель, „...усі без винятку наявні колгоспні фонди, у тому числі і насінневі“, а тих, хто буде чинити опір – „арештовувати і віддавати під суд“. Наступного дня він переконував членів і кандидатів в члени політбюро ЦК КП(б)У в необхідності вивезення насіння зернових, щоб не продемонструвати „нашої слабкості і нерішучості“, не поглиблювати „саботажні настрої“. Косіор особисто наполягав на тому, щоб скасувати рішення від 18 листопада про організацію насінневих фондів колгоспів. 29 грудня він офіційно направив секретарям обкомів та райкомів листа про зарахування насіння та інших фондів до плану хлібозаготівель, не залишивши колгоспникам жодного шансу на порятунк. 14 січня 1933 р. Косіор звітував про виконання плану хлібозаготівель колгоспами Київської і Вінницької областей, але одночасно запропонував обкомам „...продовжувати хлібозаготівлі, забезпечивши виконання плану кожним районом, кожним селом, кожним колгоспом“. Цинічна послідовність партноменклатурника коштувала сотень тисяч людських життів.

5 лютого 1933 р., виступаючи на пленумі ЦК КП(б)У, Косіор говорив про „помилки“, тобто про причини невиконання Україною тричі зменшеного плану. У 1930 р. „ми заготовили по селянському сектору 293 млн. пудів, в 1931 р. – 395 млн. пудів, а в 1932 р. при початковому планові по селянському сектору в 356 млн. пудів, який було згодом тричі зменшено загалом на 138 млн. пудів – план виконано на сьогодні по всім секторам лише на 255 млн. пудів“. З’ясовуючи причини, „провалу хлібозаготівель“, Косіор зазначив, що його „...ніякими об’єктивними причинами“ пояснити не можна. Причина, на його переконання, полягали в іншому: благодущність, „атмосфери заспокоєння“, безвідповідальність керівників колгоспів, нова тактика „класо-

вого ворога“. Він визнав цілком реальним план хлібозаготівель для України – 356 млн. пудів, але багато хліба витратили на „так зване громадське харчування“, „насінневі фонди“. Пленум засудив „застосовану на Україні політику утворення і зберігання до виконання плану хлібозаготівель, так званих, засівних фондів, що послабило наші позиції в боротьбі за хліб, за виконання плану хлібозаготівель“. Жахливе рішення, яке свідчило про моральну агонію і політичну безвідповідальність Косіора та власне усіх членів політбюро ЦК КП(б)У. створення фонду „громадського харчування колгоспників“, тобто безпосередньо працюючих на полі, Косіор визнав „злом“.

15 березня 1933 р. Косіор відправив до ЦК ВКП(б) доповідну записку про підготовку до посівної кампанії та про факти масового голодування. Він зазначив, що минулого року переважно „замовчували про важке становище в районах, а в цьому році навпаки – всіляко намагаються виокремити найбільш важкі випадки, зібрати та узагальнити цифри“. Дивує байдужість, з якою він висвітлював факти і явища, визнавши найбільш „важким становище“ у 21 з 49 районів Дніпропетровської області, яка „надто вже афішує і вип’ячує“ себе, а Одеська, навпаки, „багато чого замовчує“. Секретар ЦК КП(б)У Косіор, посилаючись на дані ДПУ, писав про 103 райони, охоплені голодом, хоча висловив сумнів, що „...всі ці цифри про кількість районів правильно відтворюють дійсний стан“. Основна причина голоду, за визначенням Косіора, це „погане господарювання і неприпустиме ставлення до суспільного добра – втрати, злодійство і розтрата хліба“, адже у „...більшості голодаючих районів хліба по заготівлям було взято жалюгідну кількість і говорити, що „хліб забрали“ ніяк не можна“. Він дивувався „чому голодують у Київській області, де хлібозаготівлі ми в цих районах майже не брали“. Косіорівське „майже“ виглядає блюзнірським, тому що саме він звітував про виконання плану хлібозаготівель Київською областю, а також зобов’язав кожен район, колгосп, село виконати їхні зобов’язання. Жодного натяку про його особисту причетність до викачки хліба, до позбавлення колгоспів продовольчого, насінневого і фуражного зерна. „Те, що голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників уму-розуму, – не без цинічної іронії наголошував Косіор, – показує незадовільна підготовка

до посіву як раз у найбільш важких районах“. Вони з’явилися за його грудневими директивами про вилучення усіх колгоспних фондів, у тому числі і насінневих.

Руководний голод в Україні нічому не навчив Косіора, котрий продовжував запевняти союзне керівництво у тому, що деякі області мають можливість для подолання „важких явищ“ шляхом мобілізації внутрішніх ресурсів“, але просив додаткової продовольчої допомоги – не лише 2 млн. пудів для проведення посівної кампанії. Вражає його бюрократично-номенклатурна байдужість, особливо щодо наслідків соціально-економічної політики, яку він особисто насаджував в українському селі: мільйони померлих від голоду, десятки розстріляних за так званій „саботаж хлібозаготівель“ по висновках спецкомісії ЦК КП(б)У.

* * *

Голодомор в Україні, тобто масова смертність мирного населення від штучно створеного голоду, тривав два роки поспіль, спустошуючи селянські подвір’я, села, викорінюючи покоління хліборобів та знекровлюючи націю. Гинули родинами, вулицями, хуторами, а в селах, де затухало життя, вивішували чорні прапори – символ перемоги тоталітарного режиму над українськими селянами.

Руководність голоду беззаперечна. Його особисто визнав Сталін, прочитавши на початку червня 1932 р. листи Чубаря і Петровського, але вимагав від України безумовного виконання хлібозаготівельного плану. Постанови політбюро ЦК ВКП(б), підписані ним, телеграми, листи до Кагановича і Молотова, надіслані у 1932–1933 рр., свідчать про конкретні наміри, дії і вчинки Сталіна, спрямовані на свідоме позбавлення українців засобів існування. Причетність до терору голодом очевидна, позаяк є документи, які засвідчують особисті розпорядження та накази Сталіна про ізоляцію селян, про вилучення хліба, продовольства. Він мав можливість декілька раз скасувати виснажливу і непосильну для сільського господарства політику хлібозаготівель, а натомість запроваджував драконівські форми та методи її здійснення („чорні дошки“, натуральні штрафи, позбавлен-

ня трудоднів, арешти тощо). Знаючи про катастрофічний стан України, селяни якою масово гинуть від голоду, Сталін продовжував політику визиску та масового вилучення хліба, тобто навмисно створював умови, які призвели до голодомору.

Візити Кагановича в Україну, особливо протягом другої половини 1932 р., зламали пасивний опір української партноменклатури, яка намагалася уникнути виконання нереальних хлібозаготівельних завдань. Він особисто вимагав негайного вивозу хліба, нехтуючи катастрофічним станом зернового господарства України, масовим голодом селян. Інформуючи Сталіна про „демобілізаторів“, тобто про одностайність позиції членів політбюро ЦК КП(б)У щодо зменшення хлібозаготівель, Каганович вважав особистою заслугою „перелом настроїв“ українських комуністів. За його сприяння з’явився сумнозвісний закон про „п’ять колосків“.

Діяльність так званої молотівської хлібозаготівельної комісії, тобто групи партійно-державних високопосадовців на чолі з Молотовим, призвела до голодомору в українському селі. Форми і методи хлібозаготівель, які насаджували в Україні Молотов та призначені Москвою уповноважені, мали виразні ознаки геноциду. Він запропонував членам політбюро ЦК КП(б)У прийняти злочинні постанови 18 та 20 листопада, які виявилися смертним вироком для колгоспників та селян-одноосібників. Саме тоді з’явилася ідея „чорних дошок“, тобто політика соціальної ізоляції українських селян, позбавлення сіл, колгоспів, районів хліба, продовольчих та промислових товарів. Голова союзного уряду свідомо і послідовно запроваджував карально-репресивні заходи, які стали зброєю масового винищення селян штучним голодом.

Республіканська номенклатура стала виконавцем директив Москви, а намагання Сталіна звільнити з посад голови уряду Чубаря та секретаря ЦК КП(б)У Косіора, зламало її остаточно. Звернення Чубаря та Петровського стосовно призупинення хлібозаготівель фактично не підтримав Косіор, котрий виявив справді „гнилу дипломатію“, яка не сприяла консолідації дій членів політбюро, секретарів райкомів та обкомів, значна частина яких намагалася уникнути нереальних хлібозаготівель. 6 липня 1932 р. Косіор погодився з вимогами московських емісарів –

Кагановича та Молотова, зобов'язавшись виконати річний план хлібозаготівель. Його наступні дії, судячи з ухвалених та підписаних ним постанов, мали ознаки злочину, позаяк навмисно позбавляли селян засобів існування.

Дії і вчинки Сталіна, Кагановича, Молотова, Косіора в роки голоду 1932–1933 рр. були свідомими, з виразними ознаками наміру позбавити селян хліба та життя. Вони мали можливість відмовитися від бруталних методів хлібозаготівель та репресій, але не стали цього робити, відтак їхня бездіяльність також була злочином. Знаючи про масовий голод в Україні ці високопосадовці заборонили так зване громадське харчування колгоспників, вимагали вилучення натуральних і насінневих фондів, розпинаючи українських селян на „чорних дошках“ штучного голодомору.

Колективізація сільського господарства, політика розкуркулювання та хлібозаготівель завдали непоправних втрат українському суспільству, соціально-демографічні та морально-психологічні наслідки яких ми відчуваємо на початку XXI ст. Україна має найзагрозливішу демографічну ситуацію, коли смертність уже давно перевищує народжуваність, а села, особливо на моему рідному Поліссі перетворилися на притулки для людей похилого віку. Три голодомори, особливо 1932–1933 рр., зруйнували українське село.

Дослідники мають встановити остаточну цифру полеглих від голоду українців, хоча на підставі перепису населення 1937 р. це буде зробити важко. Необхідно шукати нові методи та підходи. В архівах збереглися карти адміністративного поділу УСРР 1932–1933 рр., статистичні дані про кількість сільського населення по районах та сільських радах, нарешті книги Загсів. Якщо в опублікованих документах згадується 139 голодуючих районів, то це означає, що голодувало понад 8 млн. осіб, а відомості про голод у 66 районах Київської області, з яких 34 райони були „особливо тяжкими“, засвідчує документально ураження голодом понад 6 млн. селян, з них більше 3 млн. опинилося в епіцентрі масової смертності. Така методика дозволяє максимально вичерпно і точно встановити кількість сільського населення охопленого голодом, з'ясувати середню смертність по області, відтак і в Україні. У мене немає жодного сумніву, що від голоду

потерпало щонайменше понад 20 млн. сільського населення, а смерть настигла половину з них, тому що держава відмовилася надавати своєчасну медичну і продовольчу допомогу. Архівні документи центральних та обласних державних архівів, а також опубліковані у 1932–1933 рр. статистичні довідники дозволяють відтворити в абсолютних числах національний та соціальний склад сільського населення в УСРР, скласти карту районів з переліком сіл, тобто виявити динаміку смертності українських селян, знайти соціально-демографічну формулу трагедійності та її масштабності.

Жертви голодомору вимагають увічнення світлої пам'яті про них, відтак наше завдання спорудити належний меморіальний комплекс, всенародно згадати полеглих від голодомору українських хліборобів. В Україні і досі не створено державної наукової інституції з вивчення голоду-геноциду, дослідження якого відбувається з ініціативи громадських організацій та окремих істориків.

ПОВОЄННИЙ РАДЯНСЬКИЙ ГОЛОДОМОР

(1946–1947 рр.)

РУЇННИЙ ВОЄННИЙ СПАДОК

Ключ до розуміння природи післявоєнного голодомору таїть-ся в цілому комплексі причин у складних суспільно-політичних умовах антилюдяної політики жорстокого диктатора й тирана Й. Сталіна та його соратників Г. Маленкова, В. Молотова, Л. Кагановича, ін., які стояли на чолі комуністичної партії та радянської держави. Голодоморне лихо було скоєне у суспільстві, наскрізь просякненому тоталітарним насильством.

Як і людомор 30-х років, голод 1946–1947 рр. довго був невідомим: імперська влада в ім'я збереження свого престижу, сама його приховувала. Забороненою, недоступною була тема третього радянського голоду для дослідників.

Абсолютна більшість документів, що стосуються пекучої для народу і малодослідженої науковцями теми, мали гриф „таємно“, „цілком таємно“, „конфіденційно“, „тільки особисто“ й т. п. Найбільш важливі для дослідження документи містились у так званих „особих“ теках закритих фондів.

Після відкриття партійних архівів, особливих, секретних фондів з'явилася можливість вивчення документів, створення збірників для допомоги дослідникам, викладачам вузів, шкільним вчителям, усім, хто цікавиться цією темою і хоче знати правду про третій радянський голод.

Після кривавої війни, що двічі прокотилася усією територією республіки, жаків окупації, в Україні панувала розруха. В руїнах лежало 28 тис. сіл, близько 30 тис. колгоспів, радгоспів і МТС. 250 сіл поділили долю Хатині. Аграрне господарство республіки виявилось майже повністю зруйнованим. У ньому залишалося мало працюючих. Багато молодих чоловіків (селяни броні не ма-

ли), загинуло на фронтах війни, а живих затримували, затягнувши демобілізацію, в армії, тому основною робочою силою села були жінки, чисельність яких серед працюючих 1946 р. становила понад 80%. Широко використовувалася дитяча праця. 1947 р. у колгоспах працювало 792,8 тис. підлітків віком від 12 до 16 років. У колгоспах також нараховувалося понад 1 млн. дорослих непрацездатних – похилого віку та хворих колгоспників, які брали участь у колгоспному виробництві. Загальна нестача робочої сили в колгоспах України і радгоспах Міністерства радгоспів УРСР становила 630,7 тис.чоловік.

Лише 77,2% довоєнних становили 1946 р. посівні площі. Через брак сільськогосподарської техніки та коней, обробіток землі колгоспники змушені були здійснювати за допомогою корів. А бувало й так, що разом впрягаючись у борони, жінки самі боронували поле, буквально запрягались в плуги, щоб зорати городи, бо скота не вистачало.

Незважаючи на надзвичайну ситуацію в українському селі, за планами імперського центру, воно, як і раніше, повинно було фінансувати розвиток промисловості, яку Й. Сталін вважав первинною, а аграрний сектор – вторинним, залежним від розвитку індустрії, її донором.

Сільське господарство, за думкою сталінського керівництва, повинно було фінансувати цей розвиток, платити своєрідну „зверхданину“. Селянство сплачувало державі не лише звичайні податки, прямі й непрямі, але ще й переплачувало за товари промисловості. Сільське господарство недоотримувало через низькі ціни на сільгосппродукти. Данина, про яку Й. Сталін висловлювався, як про тимчасову, зберігалася й після війни. Зросли її розміри. За 1946–1953 рр., наприклад, у сільському господарстві колишнього СРСР було вироблено 298 млрд. крб. національного прибутку, (враховуючи ту його частину, що була реалізована й у інших галузях), а використано з цієї суми в сільському господарстві лише 193 млрд. крб., (з урахуванням частки сільського господарства в загальнодержавних витратах). Це означало, що 105 млрд. крб. перейшло з села в інші сфери економіки.

В післявоєнний період існували, як і раніше, так звані „ножиці цін“ – різниця між низькими заготівельними цінами на сільськогосподарську продукцію й дуже високими роздрібни-

ми. Директивні заготівельні ціни, встановлені державою ще в 1928 р., фактично не змінилися.

У радянській сільськогосподарській науці панували різні псевдонаукові доктрини – В. Вільямса, Т. Лисенка та ін., що пропонували „нові методи праці“.

Широко застосовувалася жорсткий адміністративний тиск. Не сприяла розвитку сільського господарства й практика підміни функцій державних органів партійними.

Вважаючи репресії необхідним елементом наступу, Й. Сталін сприяв широкому їх застосуванню як в економіці в цілому, так і в сільському господарстві. Адміністративно-командне керівництво регламентувало, як, де і коли проводити сільськогосподарські роботи, визначало їх технологію. У постанові ЦК ВКП(б) про агітаційно-пропагандистську роботу у зв'язку з прийняттям 27 березня 1946 р. закону про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 роки“ підкреслювалося, що „парторганізації на селі зобов'язані боротися за успішне й високоякісне проведення усіх сільськогосподарських робіт 1946 р., за підвищення врожайності й продуктивності тваринництва в кожному колгоспі, радгоспі, районі, області...“ Для постійного нагляду за колгоспами при союзному уряді 8 жовтня 1946 р. була утворена Рада у справах колгоспів, яку очолював заступник голови Ради Міністрів СРСР А. Андрєєв.

Під адміністративно-командним тиском економічне становище більшості колгоспів в Україні залишалося тяжким. При вилученні значних засобів із сільського господарства державні капітальні вкладення в цю галузь економіки були вкрай недостатніми, складаючи разом із вкладеннями колгоспів лише 15% від загальних.

Через надмірно високі норми обов'язкових поставок і символічні заготівельні ціни, колгоспи колишнього СРСР одержували низькі прибутки. Тому у перші післявоєнні роки виробничі фонди колгоспів зростали повільно. Але Й. Сталін, як голова Ради Міністрів СРСР, вважав, що саме відсутність прибутку була стимулюючим фактором розвитку сільського господарства. „Вождь народів“ підкреслював, що при соціалізмі „...господарства... не потребують для свого розвитку ні максимуму зиску, ні середньої норми зиску, а можуть обмежитися мінімумом при-

бутку, а іноді обходитися без всякого прибутку, що знов-таки створює сприятливі умови для розвитку крупного зернового господарства“.

Однак неподільні фонди колгоспів в 1946 р. порівняно з 1945 р. збільшилися на 6,7% і становили 3993,5 млн. крб. проти 3675,2 млн. крб. До 3994 млн. крб. збільшилися неподільні фонди й пайові внески колгоспів у 1947 р. Грошові доходи колгоспів в 1946 р. збільшилися порівняно з 1945 р. у тваринництві на 207 млн. крб., в підсобних підприємствах і промислах на 18 млн., в інших – на 117 млн. крб., але в рослинництві зменшилися на 378 млн. крб. В цілому ж за 1946 р. доходи зменшилися усього на 36 млн. крб. (2512 млн. проти 2548 млн. крб.). Це свідчить про те, що голоду в Україні можна було б уникнути. В 1947 р. грошові доходи колгоспників республіки зросли в цілому на 39%. Однак економічне становище більшості колгоспів і у врожайному 1947 р. було складним і дуже тяжким. Таким чином, через вкрай недостатні державні капіталовкладення у сільське господарство та низькі заготівельні ціни, у перші післявоєнні роки виробничі фонди колгоспів зростали дуже повільно.

В системі оподаткування за нормами прибутковості колгоспи України були поставлені в нерівні умови порівняно з колективними господарствами Росії. Так, на 1 га землі такі норми становили для України 58 крб. проти 46 крб. в Росії, для ріллі – 40 проти 37, для луків – 26 крб. проти 16 крб. Ще вищими вони були для деяких регіонів України. Для Харківського, наприклад, відповідно 88 крб., 62 і 40 крб. Те ж саме відбувалося відносно прибутковості на голову худоби.

Ефективність колгоспного виробництва у післявоєнний період залишалася низькою. Хоч колгоспи і мали в себе головну частину основних фондів аграрного сектора, основну частину сільськогосподарської продукції виробляли особисті селянські господарства. Колгоспи мали провідну роль лише у виробництві зерна і технічних культур. І це було характерним як для СРСР в цілому, так і для України.

В усіх регіонах України (за винятком Кам'янець-Подільської і Житомирської обл-й), йшов процес скорочення чисельності господарств колгоспників, що пояснюється перетоком селян у міста за вербуванням, значна кількість переселенців із захід-

них областей, прибулих під час війни, переїхала назад. В 1946 р. порівняно з 1945 р. господарств стало менше на 53,9 тис.

Перші післявоєнні роки характеризувалися гонитвою за освоєнням довоєнних оброблюваних площ. Керівництво України за вказівками центру приймало економічно необґрунтовані плани, спрямовані на відновлення довоєнних посівних площ з низькою агротехнікою. У 1946 р. намічалось засіяти 80% довоєнних площ, фактично було засіяно 77,2%. Цю різницю можна віднести за рахунок загибелі озимих посівів, що мала місце в 1945–1946 рр. Колгоспи і радгоспи УРСР 1946 р. розширили посівні площі порівняно з 1945 р. на 149,8 тис. га. Планувалося одержання більш високого врожаю, ніж у попередньому році. І хоча уряд республіки заперечував проти подальшого форсованого розширення площ посівів, домагаючись їх зменшення, однак змушений був виконувати накази центру.

На українське селянство, змучене тяжкими втратами рідних і близьких, розоренням і бідами, насунулася посуха, що охопила 1946 р. південні й східні області республіки. За даними Республіканського центру спостережень за станом природного середовища, середньомісячна температура весни й літа 1946 р. на 2–8⁰С перевищувала середні показники. Вдвічі, втричі, а нерідко й в 5–6 разів нижчою порівняно з середніми показниками була місячна кількість опадів та набагато більшою – кількість днів з суховіями. Майже таку ж посуху пережили селяни південних областей України в 1945 та 1947 рр., де становище було надзвичайно тяжким. Сильна засуха, а також малосніжна зима спричинили загибель посівів зернових культур. У колгоспах України в 1946 р. загинуло близько 350 тис. га таких посівів.

Від засухи, як відзначав М. Хрущов, найбільше постраждали господарства з низькою агротехнікою. Низькою була якість польових робіт, адже в УРСР у належний термін було засіяно тільки 55% озимини. Якщо до цього додати, що під посіви майже не вносили добрив, а земля була дуже виснажена, то стане зрозумілим, чому в тих умовах важко було розраховувати на високу врожайність.

Засуха викликала недорід як зернових, так і пропашних культур. При врожайності по колишньому СРСР в середньому 4,1 ц з 1 га, в Україні вона становила 3,8 ц. В колгоспах Одеської,

Ворошиловградської, Харківської обл-й було зібрано по 2,3–2,9 ц. У Миколаївській – від 1,9 до 3 ц, в Ізмаїльській – 1 ц з гектара. Середній урожай зернових у колгоспах Херсонської обл. становив 1,25 ц з гектара. Колгоспи ім. Сталіна, ім. Шевченка, ім. Яковенка Білозерського р-ну цієї області, наприклад, зібрали в середньому з гектара по 60 кг. Чимало господарств не зібрали навіть тієї кількості зерна, що засіяли. Мало зерна і овочів було зібрано також й на присадибних ділянках селян.

Однак стихійне лихо вразило не всі регіони однаково, в ряді областей республіки, зокрема, західних, центральних та й навіть сильно уражених посухою, хоч і строкато, зернові й овочі більш-менш вродили. При організованому розподілі всього вирощеного через органи влади, голоду в тих умовах можна було б уникнути, забезпечити населення мінімумом продовольства.

Замість цього, Україна перетворилася у величезне поле битви з голодними й зубожілими селянами „за виконання першої заповіді держави“ – так називалися у наскрізь заідеологізованому радянському суспільстві хлібозаготівлі.

ШТУЧНІСТЬ ГОЛОДУ

За директивами центру через головний інструмент його політики й практики – партійно-державний апарат – почалося здійснення тотальної хлібовикачки з українського села, тобто творення голоду.

Серед цілого комплексу причин виникнення й поширення третього радянського голоду, репресивна сталінська партійно-державна політика хлібозаготівель була основною.

Й. Сталіну та створеній ним системі, що досягла того часу свого апогею, був потрібен хліб для поповнення чималого резерву зерна, щоб раніше за західні країни Європи відмінити карткову систему, продемонструвати світові міфічні „переваги“ побудованого під його керівництвом „соціалізму“, надати допомогу ряду західноєвропейських країн як майбутнім союзникам, отримати кошти для розширення й зміцнення військово-промислового комплексу. Керівництво СРСР планувало зберегти й поповнити великі продовольчі мобілізаційні резерви на час нової світо-

Ворошиловградської, Харківської обл-й було зібрано по 2,3–2,9 ц. У Миколаївській – від 1,9 до 3 ц, в Ізмаїльській – 1 ц з гектара. Середній урожай зернових у колгоспах Херсонської обл. становив 1,25 ц з гектара. Колгоспи ім. Сталіна, ім. Шевченка, ім. Яковенка Білозерського р-ну цієї області, наприклад, зібрали в середньому з гектара по 60 кг. Чимало господарств не зібрали навіть тієї кількості зерна, що засіяли. Мало зерна і овочів було зібрано також й на присадибних ділянках селян.

Однак стихійне лихо вразило не всі регіони однаково, в ряді областей республіки, зокрема, західних, центральних та й навіть сильно уражених посухою, хоч і строкато, зернові й овочі більш-менш вродили. При організованому розподілі всього вирощеного через органи влади, голоду в тих умовах можна було б уникнути, забезпечити населення мінімумом продовольства.

Замість цього, Україна перетворилася у величезне поле битви з голодними й зубожілими селянами „за виконання першої заповіді держави“ – так називалися у наскрізь заідеологізованому радянському суспільстві хлібозаготівлі.

ШТУЧНІСТЬ ГОЛОДУ

За директивами центру через головний інструмент його політики й практики – партійно-державний апарат – почалося здійснення тотальної хлібовикачки з українського села, тобто творення голоду.

Серед цілого комплексу причин виникнення й поширення третього радянського голоду, репресивна сталінська партійно-державна політика хлібозаготівель була основною.

Й. Сталіну та створеній ним системі, що досягла того часу свого апогею, був потрібен хліб для поповнення чималого резерву зерна, щоб раніше за західні країни Європи відмінити карткову систему, продемонструвати світові міфічні „переваги“ побудованого під його керівництвом „соціалізму“, надати допомогу ряду західноєвропейських країн як майбутнім союзникам, отримати кошти для розширення й зміцнення військово-промислового комплексу. Керівництво СРСР планувало зберегти й поповнити великі продовольчі мобілізаційні резерви на час нової світо-

вої війни, до можливості спалаху якої, як агресії західних держав, воно готувалось, мілітаризуючи країну й ведучи широку ідеологічну обробку населення.

Директиви щодо планування, організації й проведення хлібозаготівель йшли безпосередньо від Й. Сталіна. Усі важелі керівництва їх здійснення знаходилися в руках вищої державної влади. Й. Сталін – секретар ЦК ВКП(б) і голова Ради Міністрів СРСР – був головним режисером і диригентом творення голоду. Діяв через політбюро та оргбюро ЦК ВКП(б), радянський уряд, найближчих соратників: Г. Маленкова, В. Молотова, А. Жданова, ін. Вказівки „вождя народів“ щодо практичного проведення хлібозаготівель надсилалися до республік, областей у вигляді постанов ЦК ВКП(б) та Ради Міністрів СРСР, як правило, за підписом Й. Сталіна, який уособлював партійно-державну владу у тоталітарній імперії СРСР, та його особистих директив. Постанови московського центру мали силу закону й для виконання були обов’язковими.

Одержуючи вказівки центру, директиви „батька народів“, і прагнучи виконати їх за будь-яку ціну, ЦК КП(б)У та Рада Міністрів УРСР в свою чергу, давали завдання областям, обкоми та облвиконкоми – районам, а далі – сільрадам й парторганізаціям колгоспів. Уся ця вертикаль спрямовувала партійні та радянські органи на вилучення хліба з колгоспів, викачування зерна із села.

Для „успішного проведення“ кампанії хлібозаготівель використовувалася ціла низка вже відпрацьованих у 30-х роках засобів: від визначення врожайності не за реальними показниками, як пропонувалося на місцях, а видовими – вирахуванням так званого „біологічного врожаю“ з кожного гектара ріллі, створення нереальних в умовах неврожаю планів держпоставок – до репресій щодо різних верств населення, партійних та радянських працівників, голів колгоспів, рядових колгоспників, повного пограбування села.

Згадуючи про післявоєнний голод, планування хлібозаготівель з урожаю 1946 р., М. Хрущов, який на той час був першим секретарем ЦК КП(б)У і головою Ради Міністрів УРСР, у своїх мемуарах зазначав: „План встановлювався вольовим методом, хоча в органах преси і офіційних документах він „обґрунтову-

вався науковими даними...“ При цьому виходили, головним чином, не з того, що було вирощено, а з того, скільки можна одержати в принципі, вибити у народу в засіки держави. І ось почалося це вибивання. Я бачив, що рік загрожує катастрофою. Чим це скінчиться, важко було передбачити“. Засушливого, неврожайного 1946 р. Україні центр встановив непосильний для виконання хлібозаготівельний план – 340 млн. пудів зерна, а згодом збільшив його до 362 млн. 750 тис. пудів. План було створено за принципами заготівельної політики, що склалися ще в довоєнні роки й під час війни.

Лишився без змін податковий характер заготівель. Обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції нараховувалися з гектара ріллі (зерно, картопля), чи з гектара усіх сільськогосподарських угідь (продукція тваринництва). При цьому не враховувалося, що значні площі колгоспів через нестачу техніки та людей не засівалися, з них теж нараховувалися держпоставки. Норми поставок продукції тваринництва з колгоспів, збільшені в роки війни, 1946 р. залишилися без змін. Біологічний облік врожаю існував з 1939 р. аж до вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС. Оцінка врожайності проводилася грубо, з допомогою метровки, в результаті чого видова біологічна врожайність в 1,52 раза перевищувала фактичну. Такий „врожай на корені“ не враховував значних втрат при збиранні та перевезенні продукції.

До осіб, які намагалися занизити врожайність, застосовувалися адміністративні, а то й судові покарання. Однак, як показала осінь, через вкрай несприятливі умови весни й літа 1946 р. врожайність зернових виявилася значно нижчою навіть від оцінок голів колгоспів і працівників районних органів. У листі до Й. Сталіна 15 жовтня 1946 р. М. Хрущов зазначав, що засуха, що мала місце на Україні того року, знизилася врожайність хлібів наполовину проти первісних видових оцінок, за якими валовий збір усіх зернових культур, включаючи просо і кукурудзу, міг скласти по колгоспах УРСР 635 млн. пудів, але пізніше, за оцінками ЦСУ, знизився майже на 130 млн. пудів. Якщо ж виходити з даних МТС про намот хлібів і збирання кукурудзи, то врожай в колгоспах України становив всього близько 325 млн. пудів, або менше проти видових оцінок ЦСУ на 180 млн. пудів. Таким чином, в результаті засухи валовий збір зернових культур

по колгоспах зменшився проти первісних оцінок на 310 млн. пудів. По просу й кукурудзі – на 40 – 50 млн. пудів.

Звернення М. Хрущова до Й. Сталіна з проханням знизити заготівельний план позитивного результату не дали. Й. Сталін у телеграмі, що надійшла слідом за його листом, назвав М. Хрущова „сумнівною особою“. ЦК ВКП(б) – навпаки – вимагав створення „напруженої обстановки“, безсуперечного виконання плану хлібозаготівель, посилення темпів надходження хліба, здачі зерна будь-що. 1946 р. центр висунув вимогу про проведення повторної перевірки колгоспів, радгоспів та індивідуальних селянських господарств з вилученням усього зерна, записаного у які б то не було фонди. Однак через неврожай виконати такий план Україна була неспроможна. М. Хрущов згадував, що за це звернення до Й. Сталіна він міг потрапити в графу „ворогів народу“: „Тоді це робилося в одну мить – тільки оком встиг кліпнути, як вже відчинилися двері, і ти опинився на Луб’янці. Хоч як я переконував, що записки, котрі послав, відображають дійсний стан справ, і Україна потребує допомоги, але лиш ще більше збуджував у Сталіні гнів“. У численних постановах ЦК КП(б)У невиконання планів зернопоставок було оголошено „злочином“ перед партією і державою.

Через критичне становище з хлібозаготівлями з проханням зменшення заготівельного плану зверталися до уряду й керівники областей республіки. Але центральний уряд у цьому їм відмовив. Колгоспи України не отримали навіть відстрочки для погашення заборгованості минулих років із заготівель й натурплати.

У липні 1946 р. керівництво УРСР одержало телеграму-вказівку голови Ради Міністрів Союзу РСР Й. Сталіна про доведення до районів ще більшого плану здачі хліба державі проти затвердженого з тим, щоб забезпечити таким чином не тільки виконання, а й перевиконання плану в цілому.

Сталінське керівництво не тільки не зменшило для республіки планових завдань з хлібозаготівель, що вимагали здачі 70% валового збору, але й наполягало на повному його виконанні.

На хлібовикачку була спрямована, як і під час голоду-геноциду 1932–1933 рр., діяльність уповноважених Міністерства заготівель СРСР, штат яких 1946 р. порівняно з 1945 р. було збільшено з 5 до 11,5 тис. чоловік, чисельність працівників апарату заготівель складала в 1946 р. близько 400 тис. чоловік. „3 району

були прислані спеціальні уповноважені, які контролювали здачу хліба. Ось, наприклад: приїжджаємо на поле, на тік, а приїжджали партіями по 10 – 12 підвід, набирали зерна по 5–6 ц на підводу, зважували, й уповноважений нас супроводжував на станцію. Щоб ніхто з нас не поїхав у колгосп. В 1946 р. врожай... здали на „план“, а людям не дали нічого“, – так написав про хлібозаготівлі колишній колгоспник з с. Курган Лебединського р-ну Сумської обл. М. В. Удод. „...В 1946 р. весь урожай селяни віддали державі і залишилися без нічого. Запасів не було як у людей, так і в колгоспах, все забрала держава“, – зазначав у своїх спогадах Д. Л. Стадник з с. Великої Клітви Базалійського р-ну Кам'янець-Подільської обл. „Хліб у колгоспах збирали, але люди його не бачили, бо вивозили зерно хтозна куди“, – згадувала О. М. Онищук з Красилова на Поділлі.

Заготівлі хліба проводилися за принципом продрозкладки. Але з колгоспних комор та присадибних господарств часто вилучалося не лише продовольче, а й насіннєве зерно та вся картопля. Постановами пленумів ЦК КП(б)У від 22 червня 1946 р. багатьом обкомам партії надавалося право підвищувати плани хлібозаготівель для колгоспів і селянських господарств до 50%, а від 17 серпня 1946 р. – до 100%. Партійно-радянське керівництво республіки домагалося через жорстокий терор, безпрецедентний тиск на колгоспи виконання цих встановлених завдань. Деяким областям, районам, колгоспам хлібозаготівельний план підвищувався по кілька разів і був обов'язковий для виконання. Але, незважаючи на ідеологічний та репресивний тиск, надходження хліба було дуже повільним і слабким, хоча колгоспи і селянські господарства здавали майже все вирощене.

Однак центр вважав, що плани держпоставок не виконуються не через об'єктивні причини, а тому, що партійні та радянські органи „не ведуть більшовицької боротьби за хліб: проявляють терпимість до несумлінного ставлення до державних інтересів деяких керівників на місцях“. Місцеві керівники, в свою чергу, звинувачували голів колгоспів. Партійні органи, уповноважені з держзаготівель суворо вимагали здачі хліба без врахування справжнього стану з наявністю зерна в господарствах. Найпоширенішими були звинувачення у „приховуванні зерна“, його „розкраданні“, „саботажі хлібозаготівель“. „Такого роду терміни не заставили чекати на себе у Москві, де завжди знаходилися ви-

правдання і для репресій, і для вибивання колгоспної продукції...“ – згадував М. Хрущов.

В урядовій телеграмі до Ради Міністрів УРСР М. Хрущова та уповноваженого Міністерства заготівель СРСР по УРСР В. Калашникова було надіслано текст виписки з постанови Ради Міністрів СРСР від 5 жовтня 1946 р., у якій відмічався вкрай незадовільний хід хлібозаготівель на Україні, містилися звинувачення у прямому приховуванні хліба від держави... У прийнятій 14 жовтня 1946 р. постанові „Про хід хлібозаготівель“ ЦК КП(б)У ставив вимогу здійснення за виконанням плану держпоставок більш посиленого, жорсткого контролю. Через короткий проміжок часу – 26 жовтня 1946 р. – ЦК КП(б)У прийняв ще одну постанову про незадовільний стан хлібозаготівель. Для так званої „допомоги“ відстаючим районам у виконанні держпоставок зерна, заготовити яке було неможливо через його фізичну відсутність, направлялися уповноважені додатково. Але області, райони, колгоспи виконати держпоставки, здати зерно були неспроможні.

Загроза невиконання завдань та репресії центру штовхали обкоми на репресивні заходи щодо працівників районної ланки. Багато керівників сільських райкомів партії й райвиконкомів було знято з роботи, в основному за „недостатній контроль за ходом хлібозаготівель“. Секретаря Оржицького райкому партії Полтавської обл. Наталуху, наприклад, знаючи, що в районі дуже багато хліба вимерзло, звинуватили у невжитті заходів з прискорення хлібоздачі.

За низхідною вертикаллю партійні та радянські районні працівники надзвичайно посилювали тиск на колгоспи і колгоспників. За невиконання плану хлібозаготівель знімали з роботи, виносили догани, виключали з партії, засуджували. Так, у Чернігівській обл. 1946 р. було змінено 728 голів колгоспів, причому в 659 господарствах по 1 разу, в 66 – по 2, в 3 – по 3 рази. Основною категорією „злочинів“, за які віддавалися під суд голови колгоспів, були „зрив збиральних робіт“, „розбазарювання сільгосппродукції“, „шкідництво“, ін. Кожен 16-й голова колгоспу України був ув'язнений. За 1946 – 1-й квартал 1947 рр. було засуджено 1312 голів колгоспів, з них на 3 роки позбавлення волі – 513 чоловік, на 5 – 219, на 10 – 112, до розстрілу – 2 чоловіки. Голову колгоспу ім. XII партз'їзду Д. Марченка було притяг-

нуто до карної відповідальності за видачу колгоспникам в рахунок авансу на трудовні й витрату таким чином на внутрікологоспні потреби 30 ц зерна, а також „розбазарювання“ хліба шляхом дозволу голодуючим дітям колгоспників збирати колоски і „допущення“ таким чином „великих втрат врожаю“. Голову колгоспу „16 років РККА“ Брусилівського р-ну Житомирської обл. Мандрику було заарештовано за те, що скопив і намолотив 15 кг жита та розподілив серед колгоспників. Голова колгоспу ім. Сталіна Софіївського р-ну Дніпропетровської обл. Гаркуша до кримінальної відповідальності був притягнутий за витрачання на внутрікологоспні потреби (видачу зерна голодуючим селянам) 247 кг пшениці. Ф. П. Пашкевич з с. Новогилиці Кіровоградської обл. свідчив, що „голова сусіднього колгоспу, який не був жорстоким до своїх односельчан, залишаючи їм хоч тришечки зерна, дорого за це заплатив: після анонімного доносу його забрали до райвідділу міліції, після чого ніхто з односельців його більше не бачив“. „Пригадую випадок, коли голову сусіднього колгоспу, який дозволив людям збирати для себе кукурудзу, що залишилася незібраною, засудили й вислали. Весь зібраний хліб вивозили“, – свідчила А. М. (прізвище не назвала) із с. Сичавка Комінтернівського р-ну Одеської обл. У доповідній записці в.о. прокурора УРСР П. Ношенка Л. Кагановичу від 16 липня 1947 р. повідомлялося: „Широко розповсюджені факти роздачі хліба колгоспникам до здачі державі. По одній Вінницькій обл. порушено 11 кримінальних справ проти голів колгоспів за такого роду антидержавну тенденцію“.

Про те, як імперський центр не рахувався з керівництвом республік, зневажливо ставився до них, свідчить телеграма міністра заготівель СРСР Двинського главі уряду України від 4 листопада 1946 р.: „Незважаючи на неодноразові вказівки посилення заготівель продовольчих культур, Ви цьому найважливішому заходу не приділяєте достатньої уваги. Станом на 20 жовтня по Вашій республіці поступило 120 млн. 783 тис. пудів жита і пшениці, залишається до здачі 111 млн. 97 тис. пудів. Наказую дати райуповмінзагам вказівку здійснити за особовими рахунками колгоспів, радгоспів перевірку здачі усієї належної кількості продкультур, пред’явити жорсткі вимоги першочергової здачі їх державі у найкоротший строк. Винних у навмисній затримці здачі продкультур притягуйте до суворой відповідальності. Про

вжиті заходи Ви повинні доповісти“. Центр збільшував тиск, вимагаючи посилення хлібозаготівель, прискорення їх темпів. В телеграмі 26 листопада 1946 р., підписаній Й. Сталіним і А. Ждановим М. Хрущову та Д. Коротченку були висловлені звинувачення в тому, що вони стали на шлях згортання здачі хліба, вимагалось „покінчити з небільшовицьким ставленням до справи „організації хлібозаготівель і забезпечити виконання державного плану“; підкреслювалося, що в „ряді колгоспів антидержавні елементи гальмують обмолот й очищення зерна, заганяють багато зерна у так звані відходи, навмисне проводять неякісний обмолот, залишаючи велику кількість зерна у соломі, приховують необмолочений хліб у скирдах, незаконно засипають в насінневий фонд, а місцеві партійні та радянські організації, а також органи суду й прокуратури часто-густо проходять повз ці злочинні дії“. Партійні та радянські органи одержали директиву рішуче припиняти „всі ці протидержавні дії, викривати і судити розкрадачів шляхом боротьби з антидержавними діями розкрадачів зерна, виявляти прихований хліб і забезпечити здачу його державі“.

На 1 жовтня 1946 р. питома вага найважливіших зернових культур у загальних фактичних заготівлях хліба в УРСР складала по пшениці – 33%, по житу – 25%. Шукаючи виходу із ситуації з відсутністю пшениці та жита через недорід та вичерпання, керівництво республіки попросило у центра дозволу про прийняття від колгоспів у держпоставку інших зернових культур, про що свідчить лист М.Хрущова А. Мікояну від 27 грудня 1946 р. Але це прохання було відхилене. В свою чергу Рада Міністрів УРСР відмовила у такого роду клопотаннях ряду областей.

Застосовуючи командно-примусові методи хлібозаготівель, насильницьку експропріацію зерна, ЦК КП(б)У в постанові „Про хлібозаготівлі на 20 листопада“ відзначив Сталінську, Дніпропетровську, Кіровоградську, Миколаївську, Одеську, Кам'янець-Подільську й Київську обл-ті як такі, що „допустили... зниження здачі хліба... й потурають саботажникам хлібозаготівель“. Найвищий партійний орган республіки вимагав винних у протидії хлібозаготівлям притягувати до найсуворішої відповідальності. 1946 р. уряд пішов на вимоги найбільш жорсткої відповідальності колгоспів за виконання планів держпоставок.

Але хлібозаготівельний план навіть з урахуванням усього: й продовольчого, й насіннєвого, й фуражного зерна виконати повністю було неможливо. Його було виконано на 62,4%.

Репресивна політика хлібовикачки давала свій „результат“. Повсюдно поширювалося голодування людей. „Комуністи забрали весь хліб, а тепер ми помremo з голоду“, – так висловився Р. Хрисенко – громадянин с. Ново-Липове Ново-Георгіївського р-ну Кіровоградської обл. Жителька Полтави Андрусенко у розмові з товаришами по роботі свою думку сформулювала таким чином: „...просто вирішили виморити людей голодом, наша держава має достатню кількість хліба, але зовсім не проявляє піклування про людей“.

Незважаючи на голодування населення, голод, що поширювався, керівництво як СРСР, так і УРСР вимагало безумовного виконання хлібозаготівельних завдань. Вся адміністративно-командна бюрократична машина була спрямована не на врятування людей від голоду, а навпаки, на подальше вилучення хліба з голодуючих сіл. Здійснювався щоденний „оперативний контроль“ за хлібозаготівлями, щоденна звітність райкомів перед обкомами партії. Заготівлі з врожаю 1946 р. проводились до кінця 1946 р. й на початку 1947 р. Лютневий пленум ЦК ВКП(б) 1947 р. підтвердив „правильність“ політики заготівель сільськогосподарської продукції. Для посилення темпів хлібозаготівельної діяльності, „взяття хліба“ в Україні, Й. Сталін направив до Києва свого поплічника, одного з головних творців голодомору 1932–1933 рр. в Україні, „вірного соратника“ Л. Кагановича, який 3 березня 1947 р. став секретарем ЦК КП(б)У. Л. Каганович та М. Хрущов, який залишився головою Ради Міністрів УРСР, постійно доповідали Й. Сталіну про хід хлібовикачки, кількість зібраного й обмолоченого кожної п'ятиденки зерна. У відповідь на особисту директиву Й. Сталіна від 28 червня 1947 р. Л. Каганович доповідав „вождю народів“ про відрядження до областей більшості секретарів ЦК КП(б)У та інших працівників для „боротьби з антидержавними тенденціями зниження врожайності й контролю за виконанням постанов Пленуму ЦК КП(б)У про збирання і хлібозаготівлі“. У листі Й. Сталіну від 11 листопада 1947 р. Л. Каганович та М. Хрущов писали, що за постановою політбюро ЦК КП(б)У забезпечується контроль за роботою кожної молотарки, за охороною хліба біля мо-

лотарок, вивезенням намоложеного хліба на зсипні пункти, не допускаючи його осідання на токах колгоспів. Але центр не задовольняли повільні темпи хлібозаготівель у голодуючій Україні, він вимагав забезпечення виконання плану держпоставок шляхом „боротьби з протидержавними діями розкрадачів та приховувачів зерна“.

Систематично надсилаючи інформацію Й. Сталіну про хід хлібозаготівель, М. Хрущов та Л. Каганович у листі, датованому 17 вересня 1947 р., писали: „Крім названих абсолютно вірно у Вашій директиві від 15 вересня 1947 р., ми відмітили Вінницьку, Кам'янець-Подільську, Миколаївську, Ізмаїльську й Чернівецьку області як такі, що погано проводять хлібозаготівлі“. Про те, що ці області з числа найбільш потерпілих й страждених від голоду „батьки українського народу“ не зазначали. Проводячи жорстку, репресивну хлібозаготівельну політику, 1947 р. М. Хрущов і Л. Каганович звітували перед вождем кожної п'ятиденки. 10 жовтня 1947 р. вони, нарешті, доповіли „дорогому товаришу Сталіну“, що „колгоспи, радгоспи і селянські господарства Української РСР виконали план здачі хліба державі на 101,3%“. Саме виконання рішень партії й уряду з хлібозаготівель було головною причиною штучно створеного післявоєнного голодомору. Запасів на прожиття людям не залишилось ніяких – все забрала держава.

В ПОДАТКОВИХ ЛЕЩАТАХ

Одну з причин лютування голоду селяни цілком вірно вбачали в непомірних, грабїжницьких податках, що накладалися владою на присадибні ділянки колгоспників.

У зв'язку з тим, що хліб, вирощений у колективних господарствах, насильно відбирався і вивозився, надію щодо виживання колгоспники покладали на свої особисті господарства. Але присадибні ділянки колгоспників теж повинні були брати участь у хлібоздачі. По УРСР заготівлі зерна з цих господарств, незалежно від того, посилено їм це було, чи ні, складали 3 млн. пудів. До поставок залучалися також підсобні господарства підприємств, військових частин і навіть таборів ув'язнених. Кожен селянський двір повинен був сплачувати податок за землю, а та-

лотарок, вивезенням намоложеного хліба на зсипні пункти, не допускаючи його осідання на токах колгоспів. Але центр не задовольняли повільні темпи хлібозаготівель у голодуючій Україні, він вимагав забезпечення виконання плану держпоставок шляхом „боротьби з протидержавними діями розкрадачів та приховувачів зерна“.

Систематично надсилаючи інформацію Й. Сталіну про хід хлібозаготівель, М. Хрущов та Л. Каганович у листі, датованому 17 вересня 1947 р., писали: „Крім названих абсолютно вірно у Вашій директиві від 15 вересня 1947 р., ми відмітили Вінницьку, Кам'янець-Подільську, Миколаївську, Ізмаїльську й Чернівецьку області як такі, що погано проводять хлібозаготівлі“. Про те, що ці області з числа найбільш потерпілих й страждених від голоду „батьки українського народу“ не зазначали. Проводячи жорстку, репресивну хлібозаготівельну політику, 1947 р. М. Хрущов і Л. Каганович звітували перед вождем кожної п'ятиденки. 10 жовтня 1947 р. вони, нарешті, доповіли „дорогому товаришу Сталіну“, що „колгоспи, радгоспи і селянські господарства Української РСР виконали план здачі хліба державі на 101,3%“. Саме виконання рішень партії й уряду з хлібозаготівель було головною причиною штучно створеного післявоєнного голодомору. Запасів на прожиття людям не залишилось ніяких – все забрала держава.

В ПОДАТКОВИХ ЛЕЩАТАХ

Одну з причин лютування голоду селяни цілком вірно вбачали в непомірних, грабїжницьких податках, що накладалися владою на присадибні ділянки колгоспників.

У зв'язку з тим, що хліб, вирощений у колективних господарствах, насильно відбирався і вивозився, надію щодо виживання колгоспники покладали на свої особисті господарства. Але присадибні ділянки колгоспників теж повинні були брати участь у хлібоздачі. По УРСР заготівлі зерна з цих господарств, незалежно від того, посилено їм це було, чи ні, складали 3 млн. пудів. До поставок залучалися також підсобні господарства підприємств, військових частин і навіть таборів ув'язнених. Кожен селянський двір повинен був сплачувати податок за землю, а та-

кож поставляти державі певну, часто надмірну, кількість м'яса, молока, яєць, овочів та інших продуктів. Розміри ділянок суворо обмежувалися. Податок встановлювався владою на кожне фруктове дерево, кожну домашню тварину, навіть шкури з худоби. Не маючи змоги сплачувати надвисокі податки за землю, плодові дерева, домашніх тварин, селяни змушені були вирубувати садки й вирізати худобу.

Як свідчив житель Кіровоградщини В. Г. Гайчук, з колгоспу все зібране вивезли повністю, а з кожного двору стягували великі побори за скотину, продукти, садові дерева. „Великими податками обкладали селян: хто тримав свиней чи корів, повинен був здавати шкури, за корову – 250 л молока на рік. Обкладали податком кожне фруктове дерево“. Багато сімей просто розорувалось, тому що у тих, хто не в змозі був сплачувати податки, „активісти забирали все, що залишилось у господарстві“, – свідчила жителька Олександрійського р-ну К. Пилипко. М. Шевченко, який в ті роки проживав в Онуфріївському р-ні, згадував, що „в період сівби по хатах ходили „активісти“ і так само забирали все до останньої картоплини. „Як забрали у нас хліб, так само забрали й огірки солені. Все-все! Матуся моя була добра хазяйка. І ми все мали. За якийсь день все те вишкресли“, – оповідала О. Федоренко.

Восени 1946 р., пильно стежачи за виконанням держпоставок підсобними господарствами, ЦК КП(б)У відзначав, що обкоми КП(б)У, облвиконкоми і уповноважені Міністерства заготівель по областях не забезпечили виконання постанови ЦК КП(б)У від 2 листопада 1946 р. у частині стягнення до 20 листопада з індивідуальних господарств хліба за врученими зобов'язаннями минулих років. Незважаючи на посуху, розміри поставок продукції з присадибних ділянок зменшено не було. Працюючи у колгоспі весь світловий день без вихідних, селяни були позбавлені можливості обробляти свої ділянки. Та й не у всіх колгоспників, робітників і службовців, які проживали у сільській місцевості, присадибні ділянки були. У 1946 р. 17 тис. 367 дворів колгоспників присадибних ділянок не мали, або мали в розмірах, значно менших за мінімальні норми (від 0,25 до 1,0 га), встановлені Статутом сільськогосподарської артілі. Як свідчить доповідна записка міністра земельних справ УРСР Бутенка Раді

Міністрів України від 23 серпня 1946 р., 12 тис. 795 колгоспів (із загальної кількості 26 тис. 248) не мали присадибного фонду. А ділянки, що належали колгоспникам, часто-густо урізали. Таке становище в присадибному користуванні призводило до численних заяв і скарг від колгоспників, прохань про відвід присадибних ділянок, а в ряді випадків і до самочинних захоплень громадських земель, що відбувалися навіть при „потуранні з боку правлінь колгоспів, а іноді й з боку районних організацій“. Лише за 5 місяців 1946 р. до Міністерства земельних справ України надійшло 1025 скарг з питань присадибного землекористування колгоспників, робітників і службовців.

Скруту селян посилювало стягнення з них грошового податку, яким була „добровільно“-примусова позика державі. Під ідеологічним, а подекуди й фізичним тиском, боячись репресій, селяни змушені були вносити досить великі суми грошей за облігації держпозики. Жителі с. Соболівки Броварського р-ну Київської обл. пам'ятають ці голодні позики, як людей викликали до сільради і наказували підписуватись, наприклад, на 1000 крб. Поки людина не підписувала, її не відпускали додому, або ж, відпустивши, викликали знов й знов. Склад уповноважених з підписки на позичку і зі збору позикових внесків на підприємствах, в установах, будинкоуправліннях і сільрадах затверджувався у ЦК КП(б)У. Облігації позик „на відбудову народного господарства“ погашалися лише в 70 – 80-х рр.

Податки люди повинні були сплачувати будь-що. „Йде зима, а в нас топить нічим, їсти теж нічого. Сільрада податки тягне, і не знаємо, як бути. Взуття й одягу також немає, купувати нема за що...“, – писав Полук з с. Западинців Красилівського р-ну Дніпропетровської обл. М. Полюку на адресу п/п 93573 ст. Тосово Ленінградської обл.

В 1946–1947 рр. було багато недоїмників та недоплатників. Недоїмки в УРСР по м'ясу становили 37,8%, по молоку – 46,5, по яйцю – 60,8, по вовні – 18,2, по бринзі – 57,1%. Для тих, хто вчасно не здавав поставки, застосовувались штрафи. На селянку Бацько зі Сталінської обл., наприклад, господарство якої постраждало під час війни, згорів будинок, чоловік загинув на фронті, в син служив в армії, за недостачу 40 кг м'яса, 170 кг молока, 38 кг картоплі й 60 кг зернових було накладено штраф розміром

6 тис. 210 крб. Такі ж слабкі господарства мали оштрафовані селяни Завгородній, Переметько та ін.

„Тов. Гречуха, може, я сплатила трохи із запізненням, то Ви знаєте, що рік був трудний, а в мене сім'я велика – 12 душ. Я не мала звідкіля, а мала всього-навсього одну корову-первістку... я не мала за що дітей кормити і чим кормити. А я купувала молоко, яєчка і здавала державі.

Я весь час із своїми дітками працюю в колгоспі, виробила в цьому році 727 трудоднів на 1 листопада 1947 р. І коли я заболіла, лежала в городі в лікарні, мене суд 1-го участка (суддя т. Власенко) судив, но заочно за неуплату своєчасно податку і присудив 6 тис. руб. штрафу, і у мене прийшли забрали останню корову і посиротили моїх дев'ятеро дітей, оставили без молока, і поки я прийшла з лікарні, корову забрали і продали на ярмарку за 3 тис. руб. Я ж одна на все село багатодітна, син із 1927 р. в армії служив, прийшов у вересні. Так чим же я провинилася перед нашою батьківщиною, що в мене забирають останню корову, я ж її тільки і діждалася із теляти, а то все время мої діти були голодні без молока.

Дорогий наш, т. Гречуха, просимо Вас всі, як рідного нашого батька, розберіться з нашою заявою та допоможіть нам, щоб вернули нам корову.

Ми (за) всі борги з державою розрахувалися“, – промовляє архівний документ про лист-скаргу Т. Ткачук до голови Верховної Ради України від 2 грудня 1947 р.

Таке явище, як стягнення непосильних податків, для українського села у голодні роки було типовим.

ВІДБРАННЯ У СІЛЬСЬКИХ ЖИТЕЛІВ ХЛІБНИХ КАРТОК

До голоду населення України призводила система встановлення і розподілу ліміту на хлібні картки, що існувала, як і в роки війни, тобто невидача значній частині населення карток на хліб, невнесення людей у списки на отримання карток. Ліміти пайкового постачання для областей були вкрай недостатніми. Вони визначалися для України доволіно партійно-державним керівництвом

6 тис. 210 крб. Такі ж слабкі господарства мали оштрафовані селяни Завгородній, Переметько та ін.

„Тов. Гречуха, може, я сплатила трохи із запізненням, то Ви знаєте, що рік був трудний, а в мене сім'я велика – 12 душ. Я не мала звідкіля, а мала всього-навсього одну корову-первістку... я не мала за що дітей кормити і чим кормити. А я купувала молоко, яєчка і здавала державі.

Я весь час із своїми дітками працюю в колгоспі, виробила в цьому році 727 трудоднів на 1 листопада 1947 р. І коли я заболіла, лежала в городі в лікарні, мене суд 1-го участка (суддя т. Власенко) судив, но заочно за неуплату своєчасно податку і присудив 6 тис. руб. штрафу, і у мене прийшли забрали останню корову і посиротили моїх дев'ятеро дітей, оставили без молока, і поки я прийшла з лікарні, корову забрали і продали на ярмарку за 3 тис. руб. Я ж одна на все село багатодітна, син із 1927 р. в армії служив, прийшов у вересні. Так чим же я провинилася перед нашою батьківщиною, що в мене забирають останню корову, я ж її тільки і діждалася із теляти, а то все время мої діти були голодні без молока.

Дорогий наш, т. Гречуха, просимо Вас всі, як рідного нашого батька, розберіться з нашою заявою та допоможіть нам, щоб вернули нам корову.

Ми (за) всі борги з державою розрахувалися“, – промовляє архівний документ про лист-скаргу Т. Ткачук до голови Верховної Ради України від 2 грудня 1947 р.

Таке явище, як стягнення непосильних податків, для українського села у голодні роки було типовим.

ВІДБРАННЯ У СІЛЬСЬКИХ ЖИТЕЛІВ ХЛІБНИХ КАРТОК

До голоду населення України призводила система встановлення і розподілу ліміту на хлібні картки, що існувала, як і в роки війни, тобто невидача значній частині населення карток на хліб, невнесення людей у списки на отримання карток. Ліміти пайкового постачання для областей були вкрай недостатніми. Вони визначалися для України доволіно партійно-державним керівництвом

у Москві, як і для кожної з республік, а партійно-державним керівництвом УРСР спускались областям за рознарядкою.

Однією з основних причин поширення голоду, що ставав масовим, було зняття з 1 жовтня 1946 р. з пайкового постачання хлібом за картками жителів сільської місцевості, робітників та службовців радгоспів, промислових підприємств невеликих міст та робітничих селищ, а також їх дітей та утриманців. Підставою для цієї акції стали постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1946 р. „Про економію у витрачання хліба“, „Про додаткові заходи з економії і витрачання хліба й посиленню контролю за роботою Міністерства торгівлі та його органів“ і 25 жовтня 1946 р. „Про заходи з посилення контролю обкомів, крайкомів і ЦК Компартій союзних республік за роботою органів Міністерства торгівлі на місцях“. Контингент населення, яке постачалося пайковим хлібом, було обмежено по колишньому СРСР 60 млн. чоловік порівняно з 87 млн. у вересні 1946 р. Це скоротило витрачання хліба на 30%. 3 млн. 634,5 тис. людей, з них – 2 млн. 892,1 тис. сільських мешканців з метою економії хліба за спеціальними партійно-урядовими постановами були зняті з гарантованого постачання хлібом в Україні. Якщо у містах за картками у жовтні 1946 р. постачалося 8 млн. 868 тис. людей, то в селах – усього 700 тис. чоловік. Центр при цьому спрямовував регіональне керівництво на використання місцевих ресурсів, фондів областей. Але в областях вже все було виметено. В ході були терміни: „економія по контингенту“, „економія по хлібу“, навіть „економія по дітях“. Не було економії людського здоров'я, людських життів.

Злива обурень, листів-прохань про взяття сільського населення знову на централізоване пайкове постачання від секретарів обкомів партії та голів облвиконкомів, керівників підприємств та установ, навчальних закладів, колгоспів, окремих осіб надходила до ЦК КП(б)У та Ради Міністрів УРСР. Виходило, що люди шукали захисту у тих, хто підписав постанову про вилучення їх зі списків на отримання хліба. „Я одержував листи від голів колгоспів просто страшенні. Запали мені у пам'ять, наприклад, рядки такого листа: „Ось, товаришу Хрущов, виконали ми свій план хлібозаготівель повністю, здали все, й у нас тепер нічого не лишилось. Ми впевнені, що держава і партія нас

не забудуть, що вони прийдуть до нас на допомогу“. Отже, автор листа вважав, що від мене залежить доля селян... й він гадав, що раз я очолюю українську державу, то не забуду й селян. Я бачив, що він обманюється. Адже я не міг нічого зробити при всьому своєму бажанні, тому що, коли хліб здається на державний приймальний пункт, я не владний розпоряджатися ним, а сам змушений благодати залишити якусь кількість зерна, що ми потребували...“, – відверто писав у мемуарах М. Хрущов. У більшості областей було знято з продовольчого постачання утриманців та дітей жителів міст. В Дніпропетровському авіапідрозділі, наприклад, у зв'язку з цим трапилося 26 випадків захворювання дистрофією працівників і членів їх сімей від недоїдання. За повідомленням більшості обласних відділів народної освіти (Кіровоградського, Київського, Харківського, Чернігівського, Вінницького, Ворошиловградського, Полтавського, Харківського та ін.), дітей, які перебували у дитячих садках районних центрів сільського типу, з 1 жовтня 1946 р. з постачанням хлібом та крупами було знято, внаслідок чого багато дитячих садків і ясел припинили роботу.

„...Хліба іноді не буває у нас по 2–3 дні. Вільна торгівля на ринку заборонена“, – писав 17 грудня 1946 р. в листі на ім'я Г. Маленкова донецький гірник Карандашов. – Я голодний і уся моя сім'я. Діти до 13 років хліба не одержують, утриманням норму урізали...“ Начальник 1-го відділення паровозного господарства підполковник тяги ст. Слов'янськ Кривошеєв та секретар парторганізації Семейка у листі до Хрущова від 12 лютого 1947 р. писали: „У зв'язку з випадками невиходу на роботу, що частішали і мають груповий характер, побутова комісія відділення паровозного господарства ст. Слов'янськ Південно-Донецької залізниці своїм дослідженням на селах встановила, що переважна кількість сімей залізничників, які мешкають у сільській місцевості вказаних районів, перебуває у надзвичайно тяжкому стані, і особливо діти, яким ніхто ніякої допомоги не надає, не дивлячись на ряд вимог“.

Дуже багато було листів-скарг на „раптове“ зняття робітників, службовців заводів (у сільській місцевості) та їх утриманців з постачання. „Шофери, ремонтні робітники й службовці нашої автобази ... пайка ніякого не отримують і тільки тому, що наша

автобаза носить назву „Піщано-Блідська“, а Піщано-Блідський район належить до сільської місцевості, є факти самовільного залишення виробництва робітниками тому, що їх існування в подальшому неможливе. Робітники бази у більшості – демобілізовані і з колгоспами не пов'язані, городів 1946 р. також не мали“. На цей лист-прохання дирекції автобази на початку 1947 р. до секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича про занесення робітників автобази до списку на отримання продовольчих карток 22 квітня 1947 р. була отримана відповідь Республіканського Контрольно-облікового бюро: „Предусмотреть для снабжения пайковым хлебом контингент работников автобазы „Союззаготавтотранса“ Министерство торговли УССР лишено возможности“. Серед листів – прохання допомогти малечі знятого з постачання дитячого садка №18 м. Єнакієва Сталінської обл., батьки яких – інваліди війни – працювали в радгоспі „Центральний-1“ комбінату „Артемвугілля“ тресту „Орджонікідзевугілля“, й багато ін. Під зазначену постанову про економію витрачання хліба підпадали робітники підприємств, розташованих у сільській місцевості, де нерідко працювали й жителі міст, які не мали ні присадибних ділянок, ні городів – ніяких підсобних господарств.

Про виконання вказівок центру щодо позбавлення людей найважливішого продукту харчування секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко систематично інформував секретарів ЦК ВКП(б) А. Жданова та А. Кузнецова. В інформаційному листі, датованому 5 листопада 1946 р., він повідомляв, що в Україні у жовтні місяці прийнято на пайкове постачання 9 млн. 568 тис. людей, майже на 4 млн. менше проти контингенту, який отримував пайковий хліб у вересні місяці, що дало можливість скоротити витрати борошна і круп у жовтні порівняно з витратами у вересні більш ніж на 27 тис. 300 т. З них – на 10 тис. 924,9 т за рахунок скорочення контингенту, який постачався хлібом у сільській місцевості чисельністю 2 млн. 892,1 тис. чоловік. На 7 тис. 98,2 т скоротилися витрати хліба за рахунок зменшення з жовтня 1946 р. видачі утриманням з 300 г до 250 г хліба в день на людину, а дітям – з 400 г до 300 г. Пенсіонерка Шептицька з Києва запитувала: „Чому нам, старикам і старухам не дають хліба, адже нам недовго залишилось жити, а тепер доведеться помирати голодною смертю...“. Економія фонду за рахунок зменшення норм ді-

тям становила в жовтні 1946 р. 5 млн. 425,8 тис. т і свідчила, що 2 млн. 712,9 тис. дітей недоїдали. Зовсім було припинено продаж зернофуражу за комерційними цінами, що дало можливість скоротити витрати хлібопродуктів на 3 тис. 700 т на місяць. У листопаді 1946 р. Д. Коротченко повідомляв, як досягнення в діяльності з економії хліба, що станом на 5 листопада у містах Української РСР за листопадним лімітом видано 8 млн. 452 тис. карток, або на 480,8 тис. менше визначеного, і далі підкреслював: „Вся робота з економії витрачання хліба і зміцнення кадрів органів торгівлі проводиться під керівництвом партійних органів на місцях. Для надання допомоги обкомам КП(б)У у всіх областях працюють уповноважені ЦК КП(б)У...“ Інформації обкомів для секретарів ЦК КП(б)У свідчать про беззаперечне виконання цих антилюдських постанов. Так, наприклад, в одній з інформацій повідомлялося, що в Полтавській обл. економія з контингенту складала 5 тис. 378 чоловік, по хлібу – 298,2 кг, по дітях – менше на 994 дитини.

Колгоспники виявилися відрізаними від централізованого державного постачання й були повністю залежні від свого господарства, обкладеного зверхнадмірними податками.

В 2-й половині 1946 р. з карткового постачання було знято й сільську інтелігенцію – вчителів, лікарів, інвалідів війни.

За хліб з різними домішками, що люди отримували за картками, треба було платити гроші. Але й такого хліба усім потрібним не вистачало.

Вдвічі з початку вересня 1946 р. влада підвищила на хліб пайкові ціни в державній торгівлі. 1 кг житнього хліба коштував 3 крб. 40 коп., пшеничного – 5 крб. З перебоями постачалися хлібом міста. Не було коштів для купівлі хліба за картками у багатодітних сімей загиблих на фронті годувальників.

Багато колгоспників та колгоспних сімей, сільських жителів тяжко голодували.

ПОРОЖНІЙ ТРУДОДЕНЬ

Зневага „держави трудящих“ до трудівника-хлібороба – годувальника підсилена до того ж недородом, невиконання колгоспами нереальних зверхнадмірних хлібозаготівельних планів – все

тям становила в жовтні 1946 р. 5 млн. 425,8 тис. т і свідчила, що 2 млн. 712,9 тис. дітей недоїдали. Зовсім було припинено продаж зернофуражу за комерційними цінами, що дало можливість скоротити витрати хлібопродуктів на 3 тис. 700 т на місяць. У листопаді 1946 р. Д. Коротченко повідомляв, як досягнення в діяльності з економії хліба, що станом на 5 листопада у містах Української РСР за листопадним лімітом видано 8 млн. 452 тис. карток, або на 480,8 тис. менше визначеного, і далі підкреслював: „Вся робота з економії витрачання хліба і зміцнення кадрів органів торгівлі проводиться під керівництвом партійних органів на місцях. Для надання допомоги обкомам КП(б)У у всіх областях працюють уповноважені ЦК КП(б)У...“ Інформації обкомів для секретарів ЦК КП(б)У свідчать про беззаперечне виконання цих антилюдських постанов. Так, наприклад, в одній з інформацій повідомлялося, що в Полтавській обл. економія з контингенту складала 5 тис. 378 чоловік, по хлібу – 298,2 кг, по дітях – менше на 994 дитини.

Колгоспники виявилися відрізаними від централізованого державного постачання й були повністю залежні від свого господарства, обкладеного зверхнадмірними податками.

В 2-й половині 1946 р. з карткового постачання було знято й сільську інтелігенцію – вчителів, лікарів, інвалідів війни.

За хліб з різними домішками, що люди отримували за картками, треба було платити гроші. Але й такого хліба усім потрібним не вистачало.

Вдвічі з початку вересня 1946 р. влада підвищила на хліб пайкові ціни в державній торгівлі. 1 кг житнього хліба коштував 3 крб. 40 коп., пшеничного – 5 крб. З перебоями постачалися хлібом міста. Не було коштів для купівлі хліба за картками у багатодітних сімей загиблих на фронті годувальників.

Багато колгоспників та колгоспних сімей, сільських жителів тяжко голодували.

ПОРОЖНІЙ ТРУДОДЕНЬ

Зневага „держави трудящих“ до трудівника-хлібороба – годувальника підсилена до того ж недородом, невиконання колгоспами нереальних зверхнадмірних хлібозаготівельних планів – все

це спричинило й мізерну оплату трудодня. В 1946 р. колгоспникам України на трудодень в середньому було нараховано по 257 г зерна і 64 коп. грошей (по СРСР – 520 г і 90 коп.). Однак в багатьох колгоспах ці цифри були значно нижчими. 365 колгоспів зерна не видавали зовсім, 2 тис. 767 колгоспів не видавали грошей. У значній кількості колгоспів оплата трудоднів зовсім не проводилась, або ж відбувалася чисто формально. Колгоспники, виробивши багато трудоднів, голодували. Опухали, голодували й помирали їх діти. У більшості це були вдови і діти загиблих фронтовиків, сім'ї інвалідів війни. Так, у числі голодуючих колгоспу ім. Куйбишева Широківського р-ну Дніпропетровської обл. були Д. Скирко, демобілізований з лав Радянської армії, батько 5 дітей, який виробив 412 трудоднів, М. Швець – вдова загиблого на фронті, мати 3 дітей, яка виробила 274 трудодні, У. Мамот – мати 3 дітей, вдова загиблого фронтовика, яка виробила 221 трудодень, А. Лагода – інвалід війни, який виробив 575 трудоднів, багато ін.

У переважній більшості колгоспів хліб на трудодні колгоспникам видавався лише в рахунок 15% зданого у держпоставку за умови виконання плану хлібозаготівель. У значній частині колгоспів зовсім не видавали людям картоплю, овочі, а також сіно та солому для годівлі худоби. Спроби місцевих партійних і радянських службовців, голів колгоспів залишати частку зерна для потреб господарств, видавати колгоспникам зерно на трудодні до виконання плану держзаготівель нерідко розглядалося як „саботаж хлібозаготівель“, „антидержавна діяльність“, винні притягувалися до суворой відповідальності. Немало партійних і радянських районних працівників, голів колгоспів було знято з роботи, віддано під суд.

„...Життя у нас важке тому, що у колгоспі люди працювали по року, а їсти нічого не дали. Багато людей страждають від голоду, немає навіть картоплі, люди зараз працюють голодними...“, – писала А. Самохвалова з с. Нижня Сироватка Краснопільського р-ну Сумської обл. Висловлювання І. Коновалова з колгоспу „Тріумф“ Петриківського р-ну Дніпропетровської обл. влітку 1946 р.: „Хліб уродив, але колгоспники на трудодні нічого не отримують і будуть сидіти голодні. Хліб забере держава...“ Начальником управління МДБ по Дніпропетровській обл.

було названо антирадянською агітацією. „Хліб у нас добрий, зараз косять, але він не наш... Ми зараз багаті всім, а ходимо пухлі“, – говорив колгоспник І. Жердина у липні 1947 р., – про це, як свідчать документи, доповів начальник управління МДБ по Дніпропетровській обл. Л. Кагановичу. Виробивши багато трудоднів, колгоспники, їхні сім'ї голодували.

Правда про утворений й приховуваний державою голод проникає до нас через перлюстровані органами МДБ листи людей до своїх рідних і близьких. С. Сіріуйко з с. Андрушків Житомирської обл. у вересні 1946 р. писав: „...У нас в селі голод... Хліб поганий і той вивозять, а людям не дали ні грама...“ Такого роду листів тільки за незначний період 1946 р. зафіксовано лише в Київській, Вінницькій, Житомирській, Чернігівській, Кам'янець-Подільській обл-х 15 тис. 507. В одному з листів у грудні 1946 р. А. Архипенко з с. Широке Ізмаїльської обл. на адресу п/п 53884 писав: „...Батько такий худий, що страшно дивитися, їсти зовсім нічого. Щодня люди вмирають з голоду, щоденно везуть покійників“. З с. Спаського Татарбунарського р-ну Ізмаїльської обл. на адресу п/п 70920 П. Рябоконт повідомляв Рябоконт: „...У нас зовсім нічим харчуватися, і не знаю, як ми цю зиму переживемо. Я, як інвалід II групи, одержую всього 90 крб. на місяць, що я можу за них купити, коли пуд кукурудзи коштує 300–400 крб. і ніде її купити. Скільки живу на світі, я не пам'ятаю такого голоду, як у нас тепер“.

Голод ставав масштабним. Українські селяни та їхні діти, виснажені голодуванням, ставали дистрофіками. Сім'я колгоспника колективного господарства ім. Свердлова Кобеляцького р-ну Полтавської обл. Ф. Коби – інваліда війни, який виробив у колгоспі 509 трудоднів і був нагороджений медаллю „За трудову доблесть“, з 8 осіб, в 1946 р. перебувала у тяжкому матеріальному становищі з ознаками повного виснаження. Всі члени сім'ї колгоспника колгоспу „XX років Жовтня“ Полтавської обл. І. Сивога, яка складалася з 5 дорослих і 3 дітей, з городу нічого не зібрала, одержала на вироблені 700 трудоднів 138 кг зерна – в січні 1947 р. і дорослі й діти цієї родини перебували в стані граничного виснаження. О. Оноприченко з колгоспу „Червоний лан“ Гельмязівського р-ну Полтавської обл., нагороджена в грудні 1946 р. за сумлінну роботу у колгоспі медаллю „За трудову

доблесть“, з 3 малолітніми дітьми, чоловік її загинув на фронті, перебувала у тяжкому матеріальному становищі, продуктів харчування не мала. Вся сім'я хворіла на дистрофію. У колгоспниці колгоспу ім. Фрунзе Піщано-Брідського р-ну Кіровоградської обл. Г. Доносій-Гуцол, яка в 1946 р. виробила 786 трудоднів, на ґрунті недоїдання опухли 5 дітей. Один її син загинув на фронті.

В січні 1947 р. Легенький з с. Новгородка Новгородківського р-ну Кіровоградської обл. писав у листі до брата в Новоросійськ: „...У нас зовсім нічого немає з продуктів, хліб ми вже забули, коли бачили. Зараз становище дуже тяжке. Батько й мати пухлі від голоду. Батько – інвалід й працювати не може, а я маленький. Доведеться нам, брате, померти голодною смертю...“ Таких сімей було дуже багато. В Україні 1946–1947 рр. голодувало більше 3 млн. людей. В цілому 1946 р. колгоспниками було вироблено трудоднів більше, ніж 1945 р., але заплачено людям за працю – менше.

В. Ф. Ситник з с. Завадівка Кіровоградського р-ну Кіровоградської обл. писав А. Ф. Ситнику на адресу п/п 47655 21 квітня 1946 р.: „...Андрійку, працювали цілий рік, заробили багато трудоднів, залишились на весну напівроздягненими, без куска хліба, не знаю, як далі жити, доведеться пропадати тут від голоду...“ „...Дорогий брате, ходила я в школу три чверті, а тепер доводиться кидати, тому що ціле літо працювали у колгоспі всі троє, я маю 250 трудоднів (навіть при нормі для підлітків 50! – *Авт.*), а на них нічого не дали, тільки аванс – і все, я не маю можливості вчитися. Дуже мені жаль кидати, коли я вже ходила три чверті, іще походжу кілька днів, а потім не знаю, що прийдеться робити, бо їсти нічого...“, – це рядки з листа Ф. Бурдинюк В. Бурдинюку до війська. Колгоспники с. Попелюхи Піщанського р-ну Вінницької обл. в листі до М. Хрущова зазначали, що „...колгоспу все одно, як не працюй, а гарантії нема, що щось отримаєш“.

У містах люди змушені були брати городи і, щоб вижити, вирощували на них картоплю та овочі. Норма робітничого городу становила 0,15 га.

Голод розповзався, тягнуци за собою супутні хвороби – туберкульоз, дизентерію, тиф тощо.

СЕЛЯНИ – „ГВИНТИКИ“ – КРІПАКИ

До посилення голоду спричиняло загальне ставлення владоможців до людини-трудівника. Офіційно можновладці називали себе „слугами народу“, а насправді проста трудова людина „країни соціалізму“ була перетворена на „гвинтика“ тоталітарної машини, раба, на селі панувало кріпосництво у найбільш жорстких, безжальних формах. Життя селянина-кріпака було повністю регламентованим. В умовах безмежної сталінщини на колгоспників не поширювалося пенсійне забезпечення. Їм не видавали паспортів, не дозволяли залишати села. У 1947 р. українське селянство до того ж називали „головним винуватцем продовольчих труднощів“ як начебто заражене дрібнобуржуазністю через перебування під час війни на окупованій території.

Під страхом репресій часто погано одягнених й босих жінок, старих й немічних, жінок з малими дітьми колгоспні бригадири гнали працювати в поле. Для селян не було нормованого робочого дня. Рішенням липневого 1946 р. пленуму ЦК КП(б)У було поставлене завдання перед керівними органами планувати роботу так, щоб колгоспники працювали протягом всього світлового часу.

Голод посилювався. Систематично займаючись вибиванням зерна, хлібовикачкою із страждених сіл, владоможці в умовах голоду у численних документах, як завжди – таємних, жодним словом не згадували про людей, турбувалися лише про планові та понадпланові показники. Офіційна преса писала, що українські селяни „охоплені загальним трудовим піднесенням у боротьбі за підвищення врожайності та подальший розвиток соціалістичного сільського господарства“. Одночасно непоодинокими були випадки побиття колгоспників уповноваженими з хлібозаготівель, керівними працівниками, як це сталося, наприклад, у селах Снятинського р-ну Станіславської обл., Радехівського р-ну Львівської обл., Ярмолинецького р-ну Кам'янець-Подільської обл., ін. місцях. Перебуваючи постійно під репресивним тиском, голови колгоспів, районні керівники перевищували свою владу. Причину невиконання планів хлібозаготівель вони услід за найвищими можновладцями вбачали саме в тих селянах, які пережили окупацію. Брали приклад з „вождя і вчителя“ Сталіна,

який вважав, що як у селян, так і в районних керівників після війни з'явилися „дрібнобуржуазні“ та „націоналістичні“ настрої. Підозрілість „батька народів“ не обминула і представників вищого ешелону партійно-радянських діячів. Навіть М. Хрущов, за його мемуарами, в очах Сталіна якийсь час був „ледь чи не націоналістом, що не заслуговує на довіру“.

На підставі постанови уряду СРСР і ЦК КП(б)У 1939 р. широко застосовувалися й після війни адміністративні й судові репресивні заходи щодо колгоспників, які не виробили встановленого мінімуму трудоднів, що для дорослої людини становив 120, для дітей з 12 років – 50.

В цілому трудоднів за 1946 р. було нараховано в колгоспах УРСР 1307 млн. проти 1295 млн. у 1945 р., тобто на 12 млн. більше. Але збільшилося й число людей, які не виробили призначеного мінімуму. Причини цього були різні. Люди не бажали працювати задарма, були слабкі, виснажені голодом.

В той же час більшість селян, які виробили по кілька мінімумів трудоднів, терпіли величезні нестатки, голодували. Люди опухали, а працювати йшли, бо непрацюючих засуджували. „...Женуть нас, як собак, носити на плечах гній на колгоспні поля, а хліба немає. Ось таке наше життя добре, тільки жаль, що Бог смерті не дає, було б краще, не мучилась би на білому світі“, – писала в квітні 1946 р. М. Мельникова з с. Новокостянтинівка Летичівського р-ну Кам'янець-Подільської обл. на адресу п/п М. Цветаєву.

Як бачимо, третій радянський голод в зруйнованій і згорьованій післявоєнній Україні, як і голодомор 30-х років, був штучним, рукотворним. Його призвідцями-творцями були державна комуністична партія, уряд тоталітарного СРСР, на чолі яких стояв диктатор Й. Сталін.

Позбавлення населення продуктів харчування шляхом запланованого вилучення хліба, іншої сільгосппродукції через непосильні хлібозаготівлі та податки, неவிдача колгоспникам заробленого тяжкою працею на трудодні, зняття з централізованого забезпечення хлібом за картками сільських жителів, утриманців і дітей, уразливе, кривдне ставлення вищої влади до селян-хліборобів, які перебували під постійним репресивним тиском – основні причини голодомору.

ВИГОЛОДЖУВАННЯ ЛЮДЕЙ

Позбавлення або граничне обмеження продуктів харчування людей, доведення до голодування, голоду, виснаження, голодомору – є однією з величезних репресивних акцій, що стали в умовах тоталітаризму практикою сталінського керівництва. Голод віддзеркалював репресивну політику тоталітарної держави

Конфіскаційний характер хлібозаготівель, стягнення надвисоких податків призводили до голодування колгоспників та членів їх сімей.

Як свідчить повідомлення міністра МДБ УРСР Савченка до ЦК КП(б)У від 30 березня 1946 р., у переглянутих без відома адресатів листах жителів Київської, Вінницької, Житомирської, Чернівецької та Кам'янець-Подільської обл-й було висловлено більше 44 тис. скарг на неоплату праці в колгоспах і голод. А. Сталюк з с. Харпачки Вінницької обл. 28 липня 1946 р. у листі П. Симонову на адресу п/п 33592, наприклад, писала: „Ніхто про мене не думає, що я з дітьми хочу їсти. Поки ще літо, а що взимку буде? У дні війни все пережила, залишилася живою, а тепер з голоду доведеться померти“. Т. Шульк з с. Оринине Оришинського р-ну Кам'янець-Подільської обл. 11 серпня 1946 р. писав на адресу Д. Шульк до Латвійської РСР: „У нас зараз справжній голод. Від спеки все посохло, з колгоспу хліба не дають і давати не будуть, сподіватися ні на що, страшна смерть перед очима“. „Микита Сергійович, батечко наш, заступник. Важко нам, обірвані ми, голі й босі, брудні й голодні, на людей не схожі, гірше худоби живемо. Ніколи нам не було так важко, як у цю хвилину. Люди з голоду мруть, діти від недоїдання стали каліками. Харчуємося ми лободою, корою... З колгоспу ми нічого не отримали... і як виконаємо план, то всі подохнемо... Допоможіть нам хоч у цьому році“, – благали голодуючі с. Попелюхи Піщанського р-ну Вінницької обл., звертаючись до М. Хрущова. „Живемо погано, бо їсти нічого, купити ні за що... Якщо ти живеш добре, то не думай повернутися додому, тому що у нас незносний голод, люди пухнуть і вмирають...“, – це рядки, виписані цензором з листа Т. Мельника, жителя с. Рункушев Старо-Ушицького р-ну Кам'янець-Подільської обл., надісланого до П. Снігура (п/п 022571) у квітні 1946 р. „...У нашому селі стано-

вище кепське. Люди голодують. Є багато опухлих від голоду. Немає ні хліба, ні картоплі...“ – сповіщав у листі, датованому 5 квітня 1946 р. Пороховський із с. Подібна Маньківського р-ну Київської обл. Селяни писали своїм рідним, благаючи про допомогу, про нестерпний голод, опухання та смерть дорослих і дітей.

За свідченням документів архівів, з 7 тис. 330 листів, виявлених військовою цензурою МДБ УРСР в процесі перегляду поштової кореспонденції за час з 10 квітня по 15 травня 1946 р., зі скаргами на продовольчі утруднення, 2 тис. 815 було відправлено цивільним населенням Кіровоградської обл., 3 тис. 557 – Київської, 589 – Кам'янець-Подільської, а також листи із Запорізької, Вінницької, Сумської, Одеської, Житомирської, Ізмаїльської, Полтавської обл-й. Як підкреслювалося в документі, автори листів переживали „великі продовольчі утруднення у зв'язку з відсутністю хліба й інших продуктів харчування, на цьому ґрунті мали місце смертні випадки“. „Ганяли нас щодня на полоття. Піду, рядок-два прополю і падаю непритомна...“, – згадувала Н. Плетінь з с. Костянтинівка Запорізької обл. й запитувала: ...А мене не засудять?“ (Це – за спогади.. – *Авт.*).

Через недоїдання, голод, швидко поширювалася по республіці дистрофія та супутні з голодом хвороби: висипний і зворотний тиф, ін. Найбільше – саме в „пік голоду“ – взимку 1946–1947 рр. та весною 1947 р. Виснаження дорослих та дітей на ґрунті голоду, опухання набули масового характеру. Так, про масове захворювання людей на дистрофію повідомляв у листі на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича секретар Полтавського обкому КП(б)У Марков, висловлюючи при цьому прохання про виділення пайкового хліба для 55 тис. 994 чоловік. В січні 1947 р. у ряді районів Ізмаїльської обл. нараховувалося 13 тис. 378 хворих на дистрофію, більшість яких не було госпіталізовано через відсутність харчування у лікарнях. Подібна картина спостерігалася і в ін. областях. Масовою захворюваністю дистрофією ставала серед залізничників. Документи архівів Міністерства охорони здоров'я, МВС і Служби безпеки України свідчать, що з 31 березня по 20 червня 1947 р. кількість хворих на дистрофію зростає з 635 тис. 844 чоловік до більш ніж 1 млн. 100 тис. чоловік. 80% таких нещасних припадало на село.

В колгоспі „Червона преса“ Дніпропетровської обл. на початку січня 1947 р. захворіли на дистрофію 40 сімей, 26 грудня 1946 р. до голови цього колгоспу з'явилися 10 колгоспниць: П. А. Берестова, А. Р. Гордієнко, В. Л. Прокопенко та ін. з вимогою надати допомогу хлібом, заявляючи, що їхні сім'ї пухнуть з голоду. Через відсутність у колгоспі хліба в допомозі їм було відмовлено. Сім'я колгоспника Головка з 7 осіб – двох дорослих і п'ятьох дітей, опухла. Сам Головка від виснаження помер, двоє його дітей були відправлені до лікарні. В Любимівській сільраді Дніпропетровської обл. з 39 потребуючих сімей 23 – удови, чоловіки яких загинули на фронті, 6 сімей демобілізованих з Радянської армії, 2 – інваліди війни, 3 сім'ї військовослужбовців. Сім'я члена колгоспу „1 травня“ Матвеева, з 6 чоловік, та військовослужбовця Родина, з 5 чоловік, через повне виснаження, відправлені до лікарні. У Ямбурзькій сільраді 3 сім'ї переселенців із Західної України були хворі на дистрофію. Сім'я переселенця І. Ф. Кузнера, з 7 чоловік, знаходилася у тяжкому стані. Від виснаження І. Ф. Кузнер помер.

В. Х. Дураченко з м. Лубни писала в січні 1947 р. В. Я. Дураченку листа до війська з таким проханням: „...Прости у свого начальства, хай тобі дадуть відпустку чи довідку, щоб твоїх дітей прийняли до дитбудинку, а то діти вже пухлі, і не знаю, що з ними далі робити. У мене самої пухнуть руки, так що знаходь сам вихід, таку муку далі переносити не можу. Спочатку опухали не так страшно, а зараз, як ранком встануть, так і очима не дивляться. ...Особливо пухне Льоня, пропали ми зовсім. В хаті на 2 пальці льоду, а ми голодні й босі, пропали ми, нещасні, й захисту нізвідки немає. На базарі у нас гірше, ніж було в 1933 р., все дорого... Мені страшно дивитися на жертви, які будуть вмирати з голоду. Гинемо як собаки, голодні, холодні й босі...“

Страждання від голоду, муки виснаження заставляли голодуючих вживати у їжу траву, різні сурогати, дрібних гризунів тощо. „Селяни змушені були їсти спориш та кропиву. Але від споживання цих рослин діставали водянку і вмирили. Першими вмирили чоловіки і діти. Люди від голоду втрачали розум, – згадувала Г. І. Михайлова з Кіровоградщини, – збирали різне коріння. Не було чим топити. Піч топили перекотиполем, або гнилою соломою“.

Діти до 12 років цілісінькими днями перебували у пошуках якогось поживку. Їли різну траву: щиріцу, лободу; корінці, бруньки дерев, жолуді, жом, качани з кукурудзи (без зерна), розкопували мишаки. Ловили ховрахів, горобців, жаб, мишей, ворон, граків, ракушок, слимаків – все, що рухалось.

Голод ще більше наростав і посилювався. Частішали смертні випадки. Хліб випікався з різними домішками: ячменя, проса, картоплі, ін. продуктів. Але й такого хліба було замало, не вистачало. Не було солі, мила.

Листи, спецповідомлення, донесення офіційних осіб 1946 р. інформували вищі органи влади про голодні набряки, опухання людей, виснаження селян, як правило, через відсутність продуктів харчування, невидачу хліба на трудовні. Облвиконком та обком КП(б)У Дніпропетровської обл. інформували М. Хрущова та Д. Коротченка про те, що у колгоспах області, особливо в Павлоградському, Щорському та ін. р-нах встановлено випадки голодних набряків у близько 2 тис. родин кількістю до 3 тис. чоловік. Захворювали у більшості випадків сім'ї загиблих на фронті воїнів Радянської армії, самотні люди похилого віку й багатосімейні, у яких був відсутній чи непрацездатний глава сім'ї, переселенці з Польщі, репатрійовані. Багато було випадків виснаження дітей на ґрунті голоду.

В районах Херсонської обл. продовольчої допомоги потребували 10 тис. господарств з населенням 50 тис. чоловік. Загальна чисельність колгоспних дворів в Одеській обл., яких необхідно було якось підтримати, складала 153 тис. чоловік.

Прагнучи вирватися зі смертельних об'ємів голоду, люди вживали у їжу жолуді, лушпиння з картоплі, кору і листя дерев, бур'яни. Трудівники-хлібороби змушені були їсти м'ясо собак, кішок, загиблих тварин, від чого нерідко наражалися на небезпеку отруєнь.

Найбільше голод вразив село. Станом на 1 червня 1947 р. в Україні, за неповними даними, нараховувалося 1 млн. 74 тис. 314 дистрофіків, з яких 77,1% (828 тис. 429 чоловік) були сільськими жителями. Найбільше виснажених селян-дистрофіків було у Вінницькій обл. – 133 тис. 442 чоловіки, у Київській – 66 тис., у Харківській – 63 тис. 677, у Запорізькій – 56 тис. 507, в Ізмаїльській – 52 тис. 447, у Миколаївській – 50 тис. 807, в Дніпропетровській – 52 тис. 767, в Одеській – 48 тис. 316,

в Полтавській – 44 тис. 929, в Кам'янець-Подільській – 44 тис.533, у Херсонській – 36 тис. 312, в Сумській – 36 тис. 427 чоловік. На 20 червня 1947 р. в Україні було вже 1 млн. 154 тис. 378 дистрофіків.

Пік голоду припадав на зиму 1946–1947 рр., перетворившись весною і літом 1947 р. на голодомор.

Голодуючих селян з районів мешкання за межі України не випускали. Але голодна людська маса спрямовувалася в крупні промислові та адміністративні центри. Однак, і в містах населенню при постачанні хлібом за картками, з якого було знято багато утриманців та дітей, було теж сутужно. Голодуючі люди шукали порятунку.

ВИСНАЖЕНІ ГОЛОДОМ „ЗЛОЧИНЦІ“

З посиленням голоду зростали „крадіжки“ хліба. Статистика, що зберігається в архівах, свідчить: з 1 по 20 липня 1947 р., наприклад, в Україні було порушено 3001 справу, у т.ч. на тих, хто „крав“, – 1 тис. 426 справ. Голодні селяни збирали у полі колоски навіть під страхом смертельних покарань.

Головною причиною крадіжок та арештів була участь голодуючого населення в масовому збиранні хліба. Адже переважна кількість крадіжок зерна здійснювалася саме „гостропотребуючими“, тобто виснаженими голодом колгоспниками.

Було, звичайно, у післявоєнний час багато справжніх бандитів, лиходіїв. А голодуючі селяни, по суті, брали вирощений ними ж хліб. Адже держава першою обкрадала людей, використовувала їх працю, здоров'я, не забезпечуючи навіть елементарного прожиткового мінімуму для їх фізичного існування.

„Ожили ми, як заколосився хліб. Коли скосили хліба, діти пішли збирати колоски, але їх ганяли, били батогами, топтали кіньми, доводячи до нестями від переляку. Робили це сільські активісти. Їх називали чорноротими. Ні вони, ні їх родичі з голоду не пухли, сім'ї бригадирів і їх родичів не голодували“, – згадувала В. Чечина з Харківщини.

На зроблених вручну жорнах селяни мололи зерно і пекли коржики, оладки, ліпеники, маторженики... Але й цієї можливості вижити влада їх позбавляла.

в Полтавській – 44 тис. 929, в Кам'янець-Подільській – 44 тис.533, у Херсонській – 36 тис. 312, в Сумській – 36 тис. 427 чоловік. На 20 червня 1947 р. в Україні було вже 1 млн. 154 тис. 378 дистрофіків.

Пік голоду припадав на зиму 1946–1947 рр., перетворившись весною і літом 1947 р. на голодомор.

Голодуючих селян з районів мешкання за межі України не випускали. Але голодна людська маса спрямовувалася в крупні промислові та адміністративні центри. Однак, і в містах населенню при постачанні хлібом за картками, з якого було знято багато утриманців та дітей, було теж сутужно. Голодуючі люди шукали порятунку.

ВИСНАЖЕНІ ГОЛОДОМ „ЗЛОЧИНЦІ“

З посиленням голоду зростали „крадіжки“ хліба. Статистика, що зберігається в архівах, свідчить: з 1 по 20 липня 1947 р., наприклад, в Україні було порушено 3001 справу, у т.ч. на тих, хто „крав“, – 1 тис. 426 справ. Голодні селяни збирали у полі колоски навіть під страхом смертельних покарань.

Головною причиною крадіжок та арештів була участь голодуючого населення в масовому збиранні хліба. Адже переважна кількість крадіжок зерна здійснювалася саме „гостропотребуючими“, тобто виснаженими голодом колгоспниками.

Було, звичайно, у післявоєнний час багато справжніх бандитів, лиходіїв. А голодуючі селяни, по суті, брали вирощений ними ж хліб. Адже держава першою обкрадала людей, використовувала їх працю, здоров'я, не забезпечуючи навіть елементарного прожиткового мінімуму для їх фізичного існування.

„Ожили ми, як заколосився хліб. Коли скосили хліба, діти пішли збирати колоски, але їх ганяли, били батогами, топтали кіньми, доводячи до нестями від переляку. Робили це сільські активісти. Їх називали чорноротими. Ні вони, ні їх родичі з голоду не пухли, сім'ї бригадирів і їх родичів не голодували“, – згадувала В. Чечина з Харківщини.

На зроблених вручну жорнах селяни мололи зерно і пекли коржики, оладки, ліпеники, маторженики... Але й цієї можливості вижити влада їх позбавляла.

В час, коли найбільше людей гинуло від штучно створеного „партією-державою“ рукотворного голоду, указом президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. „Про відповідальність за крадіжки, розбазарювання та псування соціалістичної власності“ виснажені хлібороби та їхні діти, які збирали на колгоспному полі вирощені ними ж колоски – оголошувалися „розкрадачами соціалістичної власності“, злодіями.

Історія повторювалася. В оборот було пущено прокляту народом сумнозвісну сталінську постанову від 7 серпня 1932 р. про „п’ять колосків“. 90% кримінальних справ, що розглядалися судами в 1947 р., становили саме „дела“ про крадіжки колосків рядовими колгоспниками. Н. Ліско з Чернятинського р-ну Одеської обл. за крадіжку 3 кг колосків була засуджена до 8 років позбавлення волі. До 10 років ув’язнення засудили З. Соломаха за 5 кг колосків, зібраних на полі колгоспу „20 років Жовтня“ Біловодського р-ну Ворошиловградської обл. Станом на 15 липня 1947 р. за „колоски“ було засуджено 1727 „злодіїв“ – голодуючих людей. П. Годун, який нарізав 7 кг колосків у колгоспі ім. Тельмана с. Коломійцівка Лосинівського р-ну Чернігівської обл. і Яценко – сторож радгоспу Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. за викрадені з поля 16 кг гороху отримали по 8 років тюремного ув’язнення. З початку року до 10 серпня 1947 р. до кримінальної відповідальності „за колоски“ було притягнуто 3 тис. 943 чоловіки, з них 3 тис. 226 – заарештовано. Владоможці пов’язували боротьбу зі зростанням чисельності крадіжок з покараннями, репресіями, не зважаючи на головне – голодних людей, яких сам режим, позбавивши засобів існування, штовхав на здійснення правопорушень.

„Зараз колгоспи почали збирання хліба, збирають, молотять і зразу ж навантажують у вагони і вивозять невідомо куди, а тому, хто збирає – дзуськи. Як зможеш вкрасти і не попадеш – то твоє, а піймали – 5 років“, – таке висловлювання колгоспника Удовенка з Н. Кайданів наводив у доповідній записці 15 липня 1947 р. Л. Кагановичу начальник управління МДБ по Дніпропетровській обл. Сурков. „А жити ж треба було з чогось, вдома чекали голодні діти, от і доводилося красти, хоч жменьку жита, хоч декілька колосків сховати за пазуху. Та й чи була то крадіжка, коли все нашими руками було вирощене?!“, – запитувала й від-

повідала О. Онищук. „Та ж як візьмеш на полі того нещасного півкілограма жита, і зловлять з ним, то за постановою Сталіна засудять не менш як на 5–10 років, а за 2–3 кг вкраденого хліба засуджували навіть до розстрілу. Покарання страшні, а їсти хотілося – болісно було дивитися, як пухнуть діти, помирають старі“, – згадувала О. Комар, жителька Красилова Кам'янець-Подільської обл. Ось такими були вони на людській, не офіційній мові, „злочини, пов'язані з жнивими“.

Змушені виконувати надмірні плани сінопоставок, здачі фуражу, сільські трудівники, в яких було відібрано усі вирощені корми, звинувачувалися у падежі худоби. 1946 р. у Запорізькій обл., наприклад, за „порушення правил використання кормів та їх розкрадання“ було притягнуто до карної відповідальності 127 чоловік, в Сталінській – 401. Голова колгоспу „Червоний лан“ Чорнухинського р-ну Полтавської обл. Шило звинувачувався у тому, що під виглядом відходів „приховав від держави“ 106 ц жита і пшениці, присипавши це доброякісне зерно відходами. „Посилаючись на те, що треба годувати худобу, цей нероба не потурбувався заготовити своєчасно корми для худоби. І зараз хоче годувати її високоякісним зерном за рахунок держави. А уповноважений райпарткому – голова райплану Гавриленко замість викриття цієї махінації, став на шлях підтримання Шила, намагаючись твердити, що в цьому колгоспі справді хліба немає, а самі відходи“, – писала типово для свого часу 29 жовтня 1946 р. газета „Зоря Полтавщини“.

Була поширена фабрикація звинувачень, траплялися й випадки самосуду. Так, колгоспники артiлі ім. Молотова Кілійського р-ну Ізмаїльської обл. спійманих з краденим зерном двох своїх односельчан за розпорядженням голови колгоспу Борби підвісили за ноги головами вниз і били до втрати свідомості.

П. Дубова з Дніпропетровщини свідчила, що вже дорослою довідалася, як її мати заплатила життям за кілька качанів кукурудзи, котрі несла для дочки: „8 років „від дзвінка до дзвінка“ спокотувала свою „провину“, а на лісоповалі була тяжко травмована і залишила невдовзі мене круглою сиротою (батько загинув у партизанці на Донеччині)“. „А починали кожен день в школі ми піснею, – згадувала О. І. Назаренко з с. Лисянка Черкаської обл.: „Учителька: „Так, дітки, станьмо струнко і разом за мною...

*Піснею про Сталіна–
Починаєм день,
Кращих ми не знаємо
На землі пісень...“*

Протяжний такий був мотив у тої пісні...“.

Голод викликав небачений навіть під час війни ріст злочинності. Набув поширення жорстокий, звірячий бандитизм: пограбування, розбій, вбивства і поруч з цим – виготовлення котлет, холодцю з людського м'яса, інші подібні злочини.

Під час голоду спотворювалися моральні норми поведінки людей. У своїх односельців колгоспники крали на городах картоплю, інші овочі, навіть ті, що тільки-но сходили. Рятуючись від голодної смерті, все тягли, що можна. Люди свідчать, що солдати, повертаючись з фронту, за найменшу крадіжку через штучно створену голодовку попадали до в'язниць і таборів. Але людям і красти майже нічого було, бо все забирала держава.

НАСИЛЬНИЦЬКА КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Як у 30-х роках у східних, так в 40-х – в західних областях УРСР основним методом стягнення продрозкладки залишалася насильницька колективізація.

Вважаючи селянське питання основою питання національного, Й. Сталін ставив завдання знищення індивідуального селянського господарства як соціальної бази „українського націоналізму“. В 1947 р., якраз у розпал голоду, почав означатися процес колективізації у Чернівецькій та Ізмаїльській обл-х. Якщо на 1 січня 1948 р. в Західній Україні в цілому було колективізовано 5,4%, то в Чернівецькій – 22,2%, а в Ізмаїльській – 56,7% господарств. Під час примусової колективізації в західних, Ізмаїльській та Чернівецькій обл. особливо постраждали дві останні. Станом на 1 травня 1947 р. в Ізмаїльській обл. було створено 296 колгоспів, вони мали 30 тис. господарств (майже 33%), 240 тис. 740 га (або 30%) орних земель.

„1947-го поставили вимогу: або підеш до колгоспу, або поїдеш до Сибіру“, – згадував мешканець с. Мокрець Турійсько-

*Піснею про Сталіна–
Починаєм день,
Кращих ми не знаємо
На землі пісень...“*

Протяжний такий був мотив у тої пісні...“.

Голод викликав небачений навіть під час війни ріст злочинності. Набув поширення жорстокий, звірячий бандитизм: пограбування, розбій, вбивства і поруч з цим – виготовлення котлет, холодцю з людського м'яса, інші подібні злочини.

Під час голоду спотворювалися моральні норми поведінки людей. У своїх односельців колгоспники крали на городах картоплю, інші овочі, навіть ті, що тільки-но сходили. Рятуючись від голодної смерті, все тягли, що можна. Люди свідчать, що солдати, повертаючись з фронту, за найменшу крадіжку через штучно створену голодовку попадали до в'язниць і таборів. Але людям і красти майже нічого було, бо все забирала держава.

НАСИЛЬНИЦЬКА КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Як у 30-х роках у східних, так в 40-х – в західних областях УРСР основним методом стягнення продрозкладки залишалася насильницька колективізація.

Вважаючи селянське питання основою питання національного, Й. Сталін ставив завдання знищення індивідуального селянського господарства як соціальної бази „українського націоналізму“. В 1947 р., якраз у розпал голоду, почав означатися процес колективізації у Чернівецькій та Ізмаїльській обл-х. Якщо на 1 січня 1948 р. в Західній Україні в цілому було колективізовано 5,4%, то в Чернівецькій – 22,2%, а в Ізмаїльській – 56,7% господарств. Під час примусової колективізації в західних, Ізмаїльській та Чернівецькій обл. особливо постраждали дві останні. Станом на 1 травня 1947 р. в Ізмаїльській обл. було створено 296 колгоспів, вони мали 30 тис. господарств (майже 33%), 240 тис. 740 га (або 30%) орних земель.

„1947-го поставили вимогу: або підеш до колгоспу, або поїдеш до Сибіру“, – згадував мешканець с. Мокрець Турійсько-

го р-ну Волинської обл. На практиці мали місце швидке форсування колективізації і примушування селян до вступу у колгоспи, це були насильницькі дії. Активісти так само, як у 30-х в Східній Україні „шарили по горищах й забирали кукурудзу, всяке збіжжя, що знаходили: вузлики квасолі, проса, насіння...“, – згадували старожили.

Як справедливо підкреслює Р. Конквест у своєму фундаментальному дослідженні „Жнива скорботи“, перші післявоєнні роки в Україні стали свідками дальшого „закручування гайок“ у сільському господарстві. У 1946–1947 рр. 5,6 млн. га колгоспних полів, що до того передали селянам у приватне користування, були знову „колективізовані“.

Хазяїв селянських господарств знаходили репресії. З них вимагали поставки сільгосппродуктів за підвищеними нормами, засуджували. Зможним селянам („куркулям“) ставили вимогу вибирати між вступом до колгоспу і відправленням до віддалених районів СРСР. Родини розкуркулених виселяли у східні райони імперії. У с. Богданівці Підволочиського р-ну Тернопільської обл. сесія обласного суду засудила „куркуля“ Герасименка за „саботаж хлібоздачі“ на 25 років позбавлення волі. За таку ж „провину“ було засуджено ряд „куркулів“ в Заложницькому, Білобожницькому та ін. районах цієї області. В Томенському р-ні Тернопільської обл. в серпні 1947 р. до 10 років позбавлення волі і штрафу в 25 тис.крб. був засуджений „куркуль“ Антошин, „куркуль“ Репін – до 10 років позбавлення волі і грошового штрафу в 15 тис. крб. П. Т. Розумний, уродженець Рівненської обл., згадував: „...Тяжко жилося тоді селянам. Їх силували іти до колгоспів. По кілька діб тримали у льохах, били, усіляко залякували, примушуючи підписати заяву про вступ у колгосп“. „Я був ще хлопцем, коли в 1946–1947 рр. в Галичині більшовики створювали колгоспи. Людей силою заганяли до колективних господарств, забирали все їхнє майно, реманент, пшеницю, жито, овес, худобу, залишаючи порожні хати. Люди плакали, кричали, але на них ніхто не зважав. А потім почали масово вивозити людей до Сибіру. Вночі виганяли з хат, хто в чому був, забирали й вивозили. А майно конфісковували.

1947 року у нас був великий голод. Ми, дітлахи, збирали кропиву, лободу, і мама з того варила юшку. Мама вимінювала все,

що було в хаті, на жито, пшеницю, кукурудзу, щоб якось прогодувати сім'ю.

Енкаведисти винищили безліч народу. Забирали вночі, вивозили машинами, і ніхто живим не повернувся“, – це розповідь-спогад В. та М. Завадських з м. Івано-Франківська.

Сільське населення під тягарем репресивного тиску чинило спротив владі. Серед тих, хто активно відстоював інтереси колгоспників та одноосібників, нерідко виступали демобілізовані фронтовики. В західних областях республіки політичні й збройні акції проти сталінської політики пограбування села, колективізації вели загони УПА.

Колективізація в західноукраїнських землях здійснювалась в складних умовах братовбивчої війни. Державні органи вдавалися до надзвичайних заходів: виселяли у східні райони СРСР, до Сибіру родини активних членів ОУН-УПА. Багато сімей виселялися безпідставно. Середняцькі господарства заносилися до куркульських.

Одноосібні господарства в Західній Україні в 40-х влада грабувала подібно до пограбування селян Східної України в 30-х роках. За постановою Ради Міністрів УРСР від 3 липня 1947 р. „Про порядок заготівель сільськогосподарських продуктів у „куркульських господарств“, затвердженою Радою Міністрів СРСР, до списків куркульських були внесені й обкладені держпоставками за завищеними нормами усі середняцькі господарства. Тих, хто чинив опір, або не виконував хлібопоставок, засуджували за ст.581 частини II Кримінального кодексу УРСР на строк від 5 до 10 років з конфіскацією майна.

В. Порохницький з с. Кононча Канівського р-ну Черкаської обл. згадує про долю сімей західних українців, у яких він знайшов спасіння від голоду: „Рано-вранці мене розбудив вуйко Юрко, щоби показати виселення. „Глянь-но, Васильку, як москалі знущуються над людьми“, – говорив він. І я бачив. На дорозі стояли фіри. Їх було багато. Солдати забігали до хат, витягали людей і, як стій, заганяли на фіри. Тужили жінки, діти. Я бачив, як вивозили й ...священника, який давав притулок усім голодуючим.

Далі й мені не можна було залишатися в Жирівці – не стало їжі й тут, висмоктав колгосп реквізіціями. Отож мати відвела мене в інше село, Милятичі, що недалеко від моєї рідної

Жирівки (кажу рідної. – *Авт.*), бо вона назавжди стала моєю другою батьківщиною). Прийняв до себе Василь Джуман, я допомагав по господарству, у полі, пас худобу, навчався різної роботи. Але й тут пробув недовго – ... і в Милятичах почалася колективізація. Вуйка Василя забрали до сільради, тримали там три дні, били, нівечили – заставляли підписати заяву в колгосп. Він був учасником війни, воював у Червоній армії, неодноразово поранений і нагороджений. Та все це ніяк не допомогло. Через три дні його привезла на санчатах до двору сусідка...

Вуйко покликав мене до себе і сказав: „Подивись на мене, який я побитий. А я ж за них кров на війні пролляв. Запам’ятай це, Васильку“. І я запам’ятав це і зараз свідчу про це!“

Скарги селян про неправильне включення до куркульських списків до кінця хлібозаготівель не розглядалися. В Тернопільській облвиконком надійшло понад 1000 такого роду скарг. Однак лиш після застосування усіх можливих видів репресій зі списків куркульських господарів середняків було викреслено.

Таким чином протиставлялися різні за майновим станом верстви селянства. Колективізація викликала руйнування продуктивних сил сільського господарства, виселені люди прирікалися на голод.

В інформації Л. Мельникова до ЦК КП(б)У від 11 серпня 1947 р. про роботу партійних органів йшлося про невжиття належних заходів до виявлення куркульських господарств у Львівській обл. і залучення їх до поставок за підвищеними нормами. Тернопільський обком партії повідомляв ЦК КП(б)У про те, що місцеві партійні і радянські органи, органи суду й прокуратури посилили боротьбу з „куркулями“. На щастя, становище з хлібом в Західній Україні було не таке зле, як у східних та південних областях, де лютував голод.

Проте голод вразив й деякі західні області. Під час колективізації особливо сильно страждали селяни Ізмаїльської та Чернівецької обл-й. Сильний голод відчувався у Станіславській обл. Голодне лихоліття в Ізмаїльській та Чернівецькій обл-х викликало, крім ряду інших факторів, проведення раніше, ніж в інших західних областях, насильницької колективізації. „В Ізмаїльській обл. створено 253 колгоспи. Мені думається, що деякі селяни пішли у колгоспи не тому, що усвідомили вигоди в кол-

госпному господарстві, а керувались розрахунками, що в колгоспі легше буде пережити тяжкий рік“ – підкреслював М. Хрущов у виступі на ХУ пленумі ЦК КП(б)У 10 березня 1947 р.

М. Гамалюк з с. Горішні Шерівці Заставнівського р-ну Чернівецької обл. згадувала, що, „...оскільки 1946 р. був неврожайним, то здавати було нічого. Та на це ніхто не зважав. Вимагали здати ту частину зерна, що „положено“. Тоді ми змушені були записатися в колгосп, бо хто записувався у колгосп, той не здавав „здачу“. Вступаючим до колгоспу видавалася зернова позичка. О. Я. Жебко з с. Плахтіївка Саратського р-ну Ізмаїльської обл. свідчила про це так: „З сім’ї ніхто не вступив до колгоспу, а ті, що вступили – одержали позику – 200 кг хліба (ті й вижили)“. „Хліб забирали державні уповноважені у людей майже весь. Колгоспи ще не були створені, але були списки людей, які хотіли бути в колгоспі. Тому особливо жорстоко забирали хліб у людей, які не були у цьому списку“, – свідчила жителька с. Білівці Хотинського р-ну Чернівецької обл. М. Базь. Весною 1947 р. – в розпал вже голодомору – селяни масово стали вступати до колгоспів, бо працюючим там давали баланду.

Але спротив колективізації було зломлено лише на початку 50-х років.

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ СЕЛЯН

Післявоєнний голод в Україні в цілому був величезною репресивною акцією держави проти населення. Її складові – насильницькі зверхнадмірні хлібозаготівлі, непосильні податки, ставлення до трудящих, як до рабів-кріпаків, примусова колективізація в Західній Україні, виселення людей з рідних місць, позбавлення продуктів харчування, неоплата чи вкрай низька оплата праці, довгий ряд ін.

Універсальним засобом вирішення всіх політичних й економічних питань була система покарань.

Ідеологічне стимулювання праці селян у колгоспах примушувало їх брати підвищені соцзобов’язання, приймати підготовлені в обкомах партії від імені хліборобів-колгоспників листи „батькові українських селян“ Й. Сталіну, повсюдно діяв примус

госпному господарстві, а керувались розрахунками, що в колгоспі легше буде пережити тяжкий рік“ – підкреслював М. Хрущов у виступі на ХУ пленумі ЦК КП(б)У 10 березня 1947 р.

М. Гамалюк з с. Горішні Шерівці Заставнівського р-ну Чернівецької обл. згадувала, що, „...оскільки 1946 р. був неврожайним, то здавати було нічого. Та на це ніхто не зважав. Вимагали здати ту частину зерна, що „положено“. Тоді ми змушені були записатися в колгосп, бо хто записувався у колгосп, той не здавав „здачу“. Вступаючим до колгоспу видавалася зернова позичка. О. Я. Жебко з с. Плахтіївка Саратського р-ну Ізмаїльської обл. свідчила про це так: „З сім’ї ніхто не вступив до колгоспу, а ті, що вступили – одержали позику – 200 кг хліба (ті й вижили)“. „Хліб забирали державні уповноважені у людей майже весь. Колгоспи ще не були створені, але були списки людей, які хотіли бути в колгоспі. Тому особливо жорстоко забирали хліб у людей, які не були у цьому списку“, – свідчила жителька с. Білівці Хотинського р-ну Чернівецької обл. М. Базь. Весною 1947 р. – в розпал вже голодомору – селяни масово стали вступати до колгоспів, бо працюючим там давали баланду.

Але спротив колективізації було зломлено лише на початку 50-х років.

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ СЕЛЯН

Післявоєнний голод в Україні в цілому був величезною репресивною акцією держави проти населення. Її складові – насильницькі зверхнадмірні хлібозаготівлі, непосильні податки, ставлення до трудящих, як до рабів-кріпаків, примусова колективізація в Західній Україні, виселення людей з рідних місць, позбавлення продуктів харчування, неоплата чи вкрай низька оплата праці, довгий ряд ін.

Універсальним засобом вирішення всіх політичних й економічних питань була система покарань.

Ідеологічне стимулювання праці селян у колгоспах примушувало їх брати підвищені соцзобов’язання, приймати підготовлені в обкомах партії від імені хліборобів-колгоспників листи „батькові українських селян“ Й. Сталіну, повсюдно діяв примус

до праці. Під страхом репресій часто убого одягнені й босі жінки з малими дітьми, дряхлі старухи йшли працювати в поле. На весь світловий день...

Нерідким явищем було побиття колгоспників членами адміністрації колгоспів, про що свідчать листи на ім'я М. Хрущова та інших керівників УРСР. Селяни колгоспу ім. Леніна Царичанського р-ну Дніпропетровської обл. просили М. Хрущова змінити їм голову колгоспу – п'яницю. За побиття колгоспників кілька голів колгоспів було притягнуто навіть до кримінальної відповідальності.

Одночасно непоодинокими були випадки побиття колгоспників уповноваженими з хлібозаготівель, керівними працівниками, як сталося у селах Снятинського р-ну Станіславської обл., Радехівського Львівської, Ярмолинецького Кам'янець-Подільської обл., інших місцях. Було так, як писав наш великий класик Г. Сковорода: „Всякий, хто вище, то нижчого гне. Дужий безсильного давить і жме...“ Перебуваючи постійно під репресивним тиском, деякі голови колгоспів, районні керівники перевершували свою владу, зриваючись на фізичне знущання з сільських трудівників.

Перетворені на кріпаків, колгоспники несли тягар непосильної праці, надмірних податків, насильницьких позик, зазнавали обкрадань і побиття. Лише деякі приклади. Секретар Краснянського райкому комсомолу Львівської обл. Бесчасний, як уповноважений райкому КП(б)У з хлібозаготівель, бив та незаконно арештовував селян, знущався з них. Так, наприклад, застріг старих чоловіка й жінку в підводу й примусив їх півтора кілометри везти хліб на пункт Заготзерно. Секретар Стрілківського райкому партії Дрогобицької обл. Добродеев, приїхавши в с. Лепуханку для вивершення плану хлібозаготівель, викликав голову сільради Волощанського, повісив йому на шию тризуб – „знак українсько-німецьких націоналістів“, як він вважав, й наказав з цим знаком йти по дворах селян й заготовляти хліб і м'ясо в рахунок державних поставок.

Одним з репресивних заходів проти населення була постанова Ради Міністрів СРСР від 31 липня 1946 р. про заборону продажу хліба на ринку колгоспами, колгоспниками та одноосібними господарствами до виконання ними планів здачі хліба дер-

жаві з врожаю 1945–1946 рр. Від заборони здача хліба не зростала, але селяни жорстоко страждали. Однак можновладців це не зупинило. В квітні 1947 р. секретар ЦК ВКП(б) А. Жданов підкреслював: „Ми не можемо прийняти рішення про те, щоб роздути колгоспну торгівлю, тому що відомою мірою роздмухання колгоспної торгівлі окрім шкоди нічого не принесе“. Для тоталітарної держави вільний ринок вважався небезпечним.

Голод відбувався в обстановці зростаючих репресій проти інакодумців, робітників, службовців, інтелігенції, сільських трудівників. „З метою підриву трудової дисципліни в радгоспі „Реконструкція“ Новгородківського р-ну секретар Рибчанської сільради Бойко на засіданні правління колгоспу вносив пропозицію, щоб правління колгоспу встановило черговість виходу жінок-колгоспниць на роботу зі збирання врожаю, надаючи їм через день відпочинок. Бойко в 1941 р. до повної капітуляції гітлерівських військ перебував у полоні в Німеччині“, – писав 15 вересня 1947 р. секретар Кіровоградського обкому КП(б)У в інформації Л. Кагановичу про політичні настрої населення Кіровоградської обл. за серпень 1947 р. Як бачимо, жінкам, на яких вдома чекали робота й малолітні (а то й грудні) голодні діти, можливість працювати в колгоспі не повний світловий день й безперервно, а менше, вважалася злочином.

Була поширена фабрикація звинувачень. Людей безпідставно засуджували. Так, вироком народного суду Аржамського р-ну Кіровоградської обл. було засуджено І. Дубину до 2 років позбавлення волі за те, що він „не забезпечив якість збирання колосків з 30 га пшениці, 30 га соняшнику і 24 га проса“. Однак, було встановлено, що І. Дубина фактично головою колгоспу не був, що обов’язки голови колгоспу на нього було покладено тимчасово, і він на цій посаді працював 11 днів. Таким чином, підстави для притягнення його до карної відповідальності не було. Прикладом доносу може прислужитися телеграма голові Ради Міністрів УРСР М. Хрущову від директора радгоспу „Комсомолец“ Юровського р-ну Дніпропетровської обл. від 24 січня 1947 р. про звинувачення колишнього директора Санка у злочинних діях: виявлення гнилого хліба, розкрадання, псування зерна.

Злочинцями оголошували навіть малолітніх, виснажених, хворих дітей, які у полі збирали колоски. На 2 роки позбавлен-

ня волі була засуджена у серпні 1947 р. А. Терещенко – мати 8 дітей та її старший 17-річний син – до 12 років позбавлення волі за те, що узяв на полі трохи зерна для голодуючих братів і сестри. Судове переслідування голодуючих селян „за колоски“ було одним з найганебніших видів репресій.

Дітей судили нарівні з дорослими.

„Я дізналася, що ти без мого дозволу вступив до партії. Для мене це дуже прикро. Ти повинен був спитати поради у матері. Ти партійний, а я тут страждаю без хліба. Людей судять за колоски, за крадіжку хліба, соломи“, – писала синові мати О. Петрова із с. Дмитрівка Каховського р-ну Херсонської обл. Навіть ідеологічно одурманені люди розуміли, хто є справжнім винуватцем їх страждань.

Вибивачі сільгосппродукції – уповноважені та активісти обрушувалися на селян-кріпаків жорсткими вимаганнями, знущаннями, побиттями, щоб вилучити зерно, вичавити податки та недоїмки. М. М. Логвиненко з с. Томаківки Дніпропетровської обл. свідчила: „Голод 1946–1947 рр., як і голодомор 1932–1933 р., було зроблено штучно. Весь хліб вивозили. А по хатах ходили активісти і забирали запаси, в кого які були. Розбивали груби, шукали хліб у горщиках для квітів, забирали все. А людям залишалися бур’ян та миші“. „Багато селян попало за ґрати за те, що їх ловили з колосками“, – свідчать документи й згадують люди.

Негаразди у нарахуванні трудоднів (щоб заробити трудовень, доводилося нерідко працювати й 2–3 дні), неоплата праці, прагнення людей заробити на прожиток не в колгоспах, а іншим способом, хвороби та ін. причини викликали поширення такого явища, як невиробіток мінімуму трудоднів. Під це звинувачення часто підпадали вагітні жінки, матері з немовлятами, багатодітні, а також інваліди, старі й хворі колгоспники.

В УРСР мінімум для дорослих колгоспників складав 120 трудоднів, для підлітків з 12-річного віку – 50.

На підставі постанови уряду СРСР і ЦК ВКП(б) 1939 р. широко застосовувалися й після війни адміністративні та судові репресивні заходи щодо колгоспників, які не виробляли цього мінімуму. Причини були різні: слабі, виснажені люди не бажали працювати задарма.

За невироблення трудовневого мінімуму колгоспників виключали з колгоспів з конфіскацією їх присадибних ділянок. Виселяли із сіл. Для такої розправи було достатньо постанови колгоспних зборів, або правління колгоспу, підтвердженої райви-конкомом.

В той же час більшість селян, які виробили по кілька мінімумів трудовнів, терпіли величезні нестатки, голодували. Люди опу-хали, а працювати йшли, бо непрацюючих засуджували. В 1947 р. за „злочини“ такого роду, що кваліфікувалися як „паразитичний спосіб життя“, було засуджено 29 тис. колгоспників. Нерідко оголошували „дармоїдами“ й відправляли у заслання селян, які не вступали до колгоспу. Репресії цього виду селяни називали „другим розкуркулюванням“. Люди, виселені з рідних осель, прирікалися на виснаження голодом і смерть.

На поле виганяли усіх – від учнів початкових класів до інвалідів й хворих престарілих людей.

Уповноважений РК КП(б)У Кутасов у колгоспі „Красний партизан“ Ярмолинецького р-ну Кам’янець-Подільської обл. заарештовував і бив громадян-“нероб“, учиняв незаконні мобілізації і т. п. 3 серпня 1946 р. за його вказівкою були заарештовані 6 чоловік, в т.ч. 70-річна жінка. Вони перебували в ув’язненні у stodолі протягом 7 годин. Колгоспниця Мазуркевич була залишена під вартою до 6 год. ранку. Двоє її дітей, 5 і 12 років, всю ніч простояли біля stodолі, чекаючи звільнення матері. Мазуркевич виробила 65 трудовнів. 4 серпня 1946 р. за розпорядженням Кутасова були заарештовані 3 колгоспниці, загнані у погреб і зачинені на замок. Коли колгоспниці вступились за ланкову, Кутасов накинувся на них і став бити, ручкою пістолета наніс тяжкі побої 58-річній колгоспниці М. Рогачевській – матері загибло-го на фронті червоноармійця, яка мала на своєму утриманні двох інвалідів – чоловіка і другого сина.

30–40% заробленого селянами поглинали „добровільно“-примусові державні позики. Полієнко з с. Романівка Тальнівського р-ну Київської обл. згадувала: „Тих, хто не хотів брати облігації, держали в закуті, не годуючи. Люди вмирали“. „Забирали людей без суду й слідства, й досі про них нічого не відомо, де вони і чи живі zostались...“, – свідчила В. М. Пітничук з с. Звонецьке-на-Дніпрі Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.

Молох набирав обертів.

„Коли помер Сталін, в нашій хаті було свято“, – згадувала Р. Терещенко з Дніпропетровщини. На все життя вона запам’ятала слова матері про нього: „Вже такого душогуба не буде, як оце був“. Сталін хотів усіх людей України видушити. Якби я таке раніше написала, мене повісили б. Та старші люди й досі боються“, – продовжувала ця одна з жертв репресій.

Про страх, боязнь навіть підписатися під своїми свідченнями про післявоєнний людомор дослідникам, науковцям, студентам, краєзнавцям, небайдужим до нашої історії людям, які записували спогади очевидців, громадян, переживших голодоморне жахіття, говорили немало страждених. Адже репресії, як і під час голоду-геноциду 1932–1933 рр., залишили в народі тяжкі соціально-психологічні наслідки. Страх запам’ятовся, бо страшно людям було постійно.

Голод державною партією утаємничувався, і людям було незрозуміло, чому при величезній нестачі продуктів харчування, зерна, хліб вивозиться до інших країн, чому міста постачаються краще, ніж села. Але владою це розглядалося як прояв „нездорових настроїв“.

Населення виявляло спротив. У Болградському р-ні Ізмаїльської обл. селяни написали заяву про продовольчі утруднення з проською дати хліба. Але навіть це прохання допомоги було розцінене, як кримінал. В Ананіївському р-ні Одеської обл., зафіксовано в документі архіву СБУ, А. Сопільняк (ветлікар) і бухгалтер райвиконкому П. Буряк вели розмови про те, що „який би добрий урожай не був, все одно колгоспники хліба не отримають, весь хліб забере держава“. Такі розмови про голод кваліфікувалися владою як поширення „антидержавних, антирадянських, антиколгоспних“ чуток і вважалися контрреволюційними.

Документи архівів розповідають про спротив грабівницьким хлібозаготівлям. Серед тих, хто активно відстоював інтереси колгоспників, часто були колишні фронтовики. У колгоспі „10 років Жовтня“ с. Камбурліївка Онуфріївського р-ну Кіровоградської обл. колгоспник М. Баранов заявив райпрокурору Макаренку і начальнику РВ МВС Тарасюку: „До яких пір ви будете забирати весь хліб у нас і віддавати його Сталіну?“ Цей колгоспник зразу ж був заарештований. В Полонійській сільраді Підвисоцького р-ну Кіровоградської обл. було вивішено афішу, в якій говорилося: „Товариші колгоспники і колгоспниці! Крадьте хліб

на всіх фронтах, де б він вам не попадався, тягніть нещадно без міри і кордонів на це, а хто буде відбирати у вас, тому буде соба-ча смерть“.

У деяких районах влітку 1946 р. відбулися заворушення се-лян. В с. Утконосівка Суворовського р-ну юрба жительок нама-галася розібрати зерно із глибинних пунктів. Притиснуті тяга-рем непосильних планів і норм держпоставок, люди виявляли непокору владі. Так, у селах Гуків Орининського р-ну, Горчичне Миньківського р-ну Кам'янець-Подільської обл. були розкидані видрукувані на склографі листівки, що закликали колгоспників не здавати хліб державі. У м. Волчанську Харківської обл. 6 січня 1946 р. було зроблено напис: „Геть колгоспи!“ В с. Вербів-ці Ружинського р-ну Житомирської обл. літом 1947 р. було виві-шено листівку із закликом розкрадати хліб і зривати хлібозаго-тівлі. Як доповідав 24 липня 1947 р. ЦК КП(б)У начальник МДБ по Дніпропетровської обл. Сурков: „І. Пушкар, землемір з Кри-ворізького р-ну зводив наклеп на радянську владу і комуністів: „Для чого і на кого ми працюємо у колгоспі, держава і в цьому році забере весь хліб, а ми все одно будемо голодувати“.

З посиленням голоду пасивний спротив людей подекуди пе-реходив, незважаючи на репресії, в активний.

Листівки із закликом не здавати хліб державі було виявлено у колгоспі ім. Шевченка Щорсівського р-ну Чернігівської обл., с. Новоселівці Зачепилівського р-ну Харківської обл. 7 липня 1947 р. з поштових скриньок у м. Миколаєві вилучено 57 при-мірників „листівок антирадянського характеру, спрямованих проти хлібопоставок“. Тоді ж виявлена листівка, що закликала розкрадати колгоспний хліб в с. Пісочин Липовецького р-ну Він-ницької обл. 15 липня 1947 р. в с. Гурівка Долинського р-ну Кі-ровоградської обл. знайдена листівка з вимогою не здавати хліб державі.

1947 р. міністр МДБ УРСР Савченко повідомляв ЦК КП(б)У „про активні антирадянські прояви на селі“. Колгоспник колгос-пу „Червоний орач“ Дашівського р-ну Вінницької обл. Ільниць-кий 2 серпня 1947 р. наніс удар в голову і руку уповноваженій РК КП(б)У Черепановій. Це трапилось в той момент, коли Чере-панова намагалася за-тримати Ільницького із зерном, вкраденим ним з колгоспного поля. У колгоспах Сталінської та Сумської

обл-й вбито голів колгоспів та сільрад. Уповноважених з хлібозаготівель, голів колгоспів та сільрад вбивали і в інших областях. Л. Каганович змушений був літом 1947 р. направити листи секретарям обкомів партії „Про факти прояву ворожої агітації і саботажу в областях“, спрямовані на подальше посилення репресивної заготівельної політики.

Протидію репресивним заходам у західних областях здійснювали ОУН-УПА, не дозволяючи реквізувати хліб у селянських господарствах. Завдяки цьому населення Західної України було, в основному, з хлібом, хоч голод якоюсь мірою зачепив і його.

Керівництво ОУН та УПА роз'яснювали людям причини виникнення й поширення голоду в Україні. В листівці УПА 1947 р. „Брати-голодуючі!“ говорилося: „Голодом сталінські душогиби здійснюють масове винищення українського народу. Тюрем, розстрілів, Сибіру є замало!“ УПА стверджувала, що „хліб мусить залишитись в руках народу“.

„Брати!“ – закликала листівка. – Поки не знищимо сталінських розбійників, поки не проженемо большевицьких наїзників з України, доти не може бути в нас жодних сподіванок на краще.

Сталінські обіцянки про те, що, переборовши післявоєнні труднощі, ми станемо краще жити – підла брехня. Подібними обіцянками нас обдурюють уже 30 років. Але протягом цього часу ми ще не жили людським життям. Зате ми вже голодували в 1922, в 1933 р. і оце втретє. Годі довше!

...Не для допомоги приїхав на Україну відомий уже нам кат Каганович, і не для наради привіз він з собою нового Постишева – Патоличева. ...Нова хвиля терору залила всю Україну!

...Смерть Сталіну і його кліці – організаторам нового голоду на Україні!

...Геть сталінські колгоспи – знаряддя грабежу хліба і визиску селян!“

Намагаючись допомогти землякам зі Східної, Центральної й Південної України, борці за незалежну самостійну Українську державу у листівці „Брати з-над Дніпра“ писали: „Вас гонить голод в Західну Україну з надією, що вдасться тут здобути дещо харчів. Голодова смерть заглядає вам у вічі. Нещастя ваше таке безмірне, що докорів робити вам не можемо. Але знайте, що

в Західній Україні народ не пухне ще дотепер з голоду тільки тому, що збройним і пасивним опором не дозволив видерти з себе всього урожаю. Ми тут, в західних областях, наплювали на „першу заповідь – хліб державі“ і всіма можливими способами, жертвуючи в багатьох випадках життям і проливаючи кров, відбирали в большевицьких грабіжників „свій не свій“ хліб.

Брати з-над Дніпра, не давайте хліба більшовицькій державі. Не дозвольте вивезти хліба з України, бо хліб сьогодні – це бути чи не бути всього народу, цілої нації“.

В 1947 р. на території 8 областей було зафіксовано 906 різноманітних акцій УПА, вогневі сутички і бої з відділами МВС-МДБ, озброєними партійними і радянськими чиновниками, які забирали хліб у селян...

Подекуди збройні акції траплялися й у Східній Україні. Так, у липні 1947 р. в с. Азаричі Конотопського р-ну Сумської обл. було вбито голову колгоспу „Червоний скотар“ А. В. Грушу, в с. Кошари Дубов’язівського р-ну – голову сільради Т. Т. Удота. Організатор голодомору – „батько народів“ Й. Сталін не постраждав, як і його „партія-держава“, гинули носії і втілювачі у життя тоталітарної ідеології – голови сільрад, колгоспів і радгоспів, рядові трудівники.

Однак, незважаючи на серйозний опір проведенню хлібозаготівель, хвиля репресій не спадала.

Посилювались страждання голодуючих. Т. І. Майтаков писав 1946 р. з Козульської сільради Верхньохортицького р-ну Запорізької обл. Майтакову до м. Ленінграда на адресу в/ч 2213: „...Життя наше дуже погане, їсти зовсім нічого. Тато лежить хворий, голодний. Їмо жолуді, макуху, буряки і лушпиння з картоплі, ось який хліб їмо, і собака його їсти не буде...“. Люди вживали у їжу різні сурогати, гнилу картоплю, м’ясо загиблих тварин, листя з дерев, цвіт акації й ін. Голодуючих селян за межі України не випускали загороджувальні заони транспортної міліції. Голодні ж люди прагнули дістатись до великих міст, будов.

Голодоморне лихоліття свого піку досягло в 1-й половині 1947 р. Рятуючи від голоду виснажених дітей, колгоспники відвозили їх до міст й залишали, сподіваючись, що малюків заберуть до дитбудинків.

Маса голодуючих, оминаючи загороджувальні загони, їхала до західних областей України, де сподівалися знайти порятунок. Їх сподівання не були марними. Селяни-“західняки“ від голодної смерті рятували не лише українців, а й росіян, молдаван, білорусів.

Зовсім не зважаючи на голод, можновладці на чолі з Л. Кагановичем, який прибув до Києва у березні 1947 р. за особистою вказівкою Й. Сталіна, щоб очолити КП(б)У й „взяти“-таки хліб з України вже з врожаю 1947 р., продовжували репресивну зернозаготівельну політику.

Ігноруючи голод, керівництво як СРСР, так і УРСР вимагало безумовного виконання хлібозаготівельних завдань. Вся адміністративно-командна бюрократична машина була направлена на вичавлення хліба із голодуючих сіл. Здійснювався щоденний „оперативний контроль“ за хлібозаготівлями, щоденна звітність райкомів перед обкомами партії.

Проводячи жорстку, репресивну хлібозаготівельну політику, М. Хрущов і Л. Каганович звітували перед вождем кожної п'ятиденки. 10 жовтня 1947 р. вони, нарешті, доповіли „дорогому товаришу Сталіну“, що колгоспи, радгоспи і селянські господарства Української РСР виконали план здачі хліба державі на 101,3%. „Успішне виконання плану хлібозаготівель є результатом Вашої особисто, товариш Сталін, батьківської турботи про колгоспи і колгоспників України, великої допомоги, наданої партією і радянським урядом Україні...“, – славословили „соратники“.

Репресії щодо селян тривали.

Отже, через організований вищою владою тоталітарної імперії СРСР голод в Україні, що став величезною тривалою репресивною акцією проти населення, переважно сільського, люди надзвичайно страждали, змушені харчуватися сурогатами, травою, листям дерев, опухали, виснажувались. Найбільш під час масового голоду страждали багатодітні сім'ї загиблих фронтовиків, інвалідів війни, люди похилого віку, діти. Голодували в Україні більш 3 млн. людей.

Виснажені, виголоджені, опухлі селяни, їхні діти за зібрані на колгоспних ланах колоски чи кукурудзяні качани й схоплені наглядачами-бригадирами чи об'їждчиками оголошувались небезпечними державними злочинцями, зазнавали принижень, знущань, побиття, засудження на великі строки ув'язнення.

Репресіям підлягали під час насильницької колективізації в Західній Україні справжні хазяї – трудівники, названі „куркулями“, у яких забирали все зароблене за життя, виселяли з власних домівок, засуджували, відправляли до Сибіру, в східні регіони радянської імперії. За 1946–1952 рр. до віддалених районів Уралу й Сибіру із Західної України вислано понад 12 тис. розкуркулених селян та їхні родини.

Населення Чернівеччини та Ізмаїльщини, де раніше за інші західні області йшла масова форсована колективізація, дуже сильно страждало від мук голоду. Тяжко голодували також селяни Станіславщини.

Великого розмаху набули в час голоду репресії проти голодуючих. Головною їх складовою були насильницькі хлібозготівлі, податкове удушення, виселення людей з рідних місць, мізерна чи зовсім неоплата праці, свавілля партійно-державних функціонерів різних рангів, усілякі приниження й побиття колгоспників та членів їх сімей, нещадне стягнення недоїмок, вислання знесилених голодом селян з конфіскацією господарств і майна за невиробіток мінімуму трудоднів, знущання за непідписування на примусові позики й ін.

Незважаючи на постійний репресивний пресинг, люди з останніх сил нерідко чинили пасивний і навіть активний спротив владі. Інтереси колгоспників нерідко відстоювали колишні фронтовики. В західних областях України сміливо протидіяли репресивним порядкам ОУН і УПА, які роз'яснювали справжні причини голоду й закликали населення до активних дій, не дозволяти вивозити хліб з колгоспів, як це реально здійснювали самі в умовах громадянської війни.

Однак держава „трудящих“ репресії проти свого народу продовжувала.

ЗАХІДНА УКРАЇНА – ГОЛОДУЮЧИМ

Голод дещо менше захопив західні області України – там було зібрано непоганий урожай, ще мало колгоспів, з боку ОУН та загонів УПА здійснювався опір вивезенню зерна з регіону.

Репресіям підлягали під час насильницької колективізації в Західній Україні справжні хазяї – трудівники, названі „куркулями“, у яких забирали все зароблене за життя, виселяли з власних домівок, засуджували, відправляли до Сибіру, в східні регіони радянської імперії. За 1946–1952 рр. до віддалених районів Уралу й Сибіру із Західної України вислано понад 12 тис. розкуркулених селян та їхні родини.

Населення Чернівеччини та Ізмаїльщини, де раніше за інші західні області йшла масова форсована колективізація, дуже сильно страждало від мук голоду. Тяжко голодували також селяни Станіславщини.

Великого розмаху набули в час голоду репресії проти голодуючих. Головною їх складовою були насильницькі хлібозготівлі, податкове удушення, виселення людей з рідних місць, мізерна чи зовсім неоплата праці, свавілля партійно-державних функціонерів різних рангів, усіякі приниження й побиття колгоспників та членів їх сімей, нещадне стягнення недоїмок, вислання знесилених голодом селян з конфіскацією господарств і майна за невиробіток мінімуму трудоднів, знущання за непідписування на примусові позики й ін.

Незважаючи на постійний репресивний пресинг, люди з останніх сил нерідко чинили пасивний і навіть активний спротив владі. Інтереси колгоспників нерідко відстоювали колишні фронтовики. В західних областях України сміливо протидіяли репресивним порядкам ОУН і УПА, які роз'яснювали справжні причини голоду й закликали населення до активних дій, не дозволяти вивозити хліб з колгоспів, як це реально здійснювали самі в умовах громадянської війни.

Однак держава „трудящих“ репресії проти свого народу продовжувала.

ЗАХІДНА УКРАЇНА – ГОЛОДУЮЧИМ

Голод дещо менше захопив західні області України – там було зібрано непоганий урожай, ще мало колгоспів, з боку ОУН та загонів УПА здійснювався опір вивезенню зерна з регіону.

Величезна кількість голодуючих, шукаючи порятунку, з початку 1946 р. рушала до західних областей республіки. Прибулі в села західних областей колгоспники купували за гроші чи обмінювали на різні речі хліб, крупи, картоплю та інші продукти й, пробувши там деякий час, поверталися додому. Дехто з них наймався на роботу тимчасово, або постійно. І тисячі страждених знаходили в Західній Україні допомогу. Селяни західних областей рятували від голодної смерті не тільки своїх земляків-українців, а й виснажених голодом людей з Воронезької, Курської, Орловської, Тамбовської, ін. областей Росії, а також білорусів й молдаван.

Не зменшився потік сільського населення по хліб з Одеської, Полтавської, Київської, Кам'янець-Подільської, Вінницької та ін. областей і влітку 1946 р. У червні органами транспортної міліції Львівської обл. тільки з поїздів було знято 62 тис. 400 чоловік, а за останню декаду – 97 тис. 633 людей. Особливо великий вплив голодуючих спостерігався в районах, що були розташовані поблизу залізниць. Так, у Краснянський р-н Львівської обл. щоденно прибувало 300 – 400 чоловік, головним чином, жінок, велика кількість колгоспників зупинялася в Івано-Франківському, Бродському, Пониковецькому, Львівському сільському та ін. районах області. Для „боротьби с незаконним провозенням хліба селянами“ на великих станціях залізниць органи транспортної міліції організовували оперативні загороджувальні загони, які відбирали у людей продукти. Секретар Львівського обкому партії І. Грушецький в інформації „Про вплив колгоспників зі східних областей УРСР і РРФСР по сільськогосподарські продукти в райони Львівської області“ до ЦК КП(б)У в червні 1946 р. повідомляв, що приїжджі поширювали серед селян „провокаційні чутки“, спрямовані проти колгоспного ладу про, начебто, існуючий голод у вказаних областях, і що в колгоспах на трудодні нічого не дали. По лінії КДБ була дана вказівка заарештовувати і віддавати під суд осіб, які поширюють антирадянські і наклепницькі розмови, спрямовані проти колгоспного ладу“.

„У 1947 р. зі Східної України до нас тікали люди від голоду. Деякі умирали в полі, по дорозі, деякі прямо в парку, де висів портрет Сталіна з написом „Спасибі товаришу Сталіну на наше

щасливе життя“, – згадував І. Вальчак. Селяни Західної України, хоча й самі знаходилися в тяжкому становищі в умовах братовбивчої війни, співчували й допомагали „східнякам“.

На початку липня 1946 р. Провід ОУН дав вказівку своїм організаціям зривати проведення хлібопоставок. В листівці „Брати червоноармійці-українці!“ командування УПА повідомляло: „Вдома з голоду пухнуть внаслідок грабежу зерна в Україні ваші батьки, ваші діти“. „Ховайте і бережіть хліб, щоб не повторився 1933 рік“, – закликала УПА в листівці „Громадяни України!“ А в іншій листівці проводила гасла: „Геть колгоспну панщину!“, „Хай живе вільне користування землею!“ „Смерть сталінським грабіжникам!“ „Смерть Сталіну, який перетворив селян на жебраків!“

В листівці „Брати голодуючі!“ керівництво УПА зазначало: „Відгрімилі бої, закінчилася війна, але український народ не перестає приносити незліченні жертви. На Україні шаліє новий голод. Смерть косить підряд і здорових чоловіків, і немічних стариків, і жінок-матерів, і дітей-немовлят. Вимирають наші села, виростають нові, свіжі могили. Мільйони опухлих почорнілих людей-скелетів мандрують за хлібом у найвіддаленіші кутки Західної України, щоб по дорозі знайти від виснаження смерть у придорожному рові чи товарному вагоні, або загинути, з’ївши перший випрошений шматок хліба.

Брати! Чому ж це ми, сини найбагатшої і найурожайнішої на світі землі, приречені на голодну смерть? Чому ж це наша квітуча Україна перетворена в голодну країну?

Тому, що Україна в неволі, тому, що Україна не самостійна держава. Тому, що сталінські вельможі відібрали від нас землю, а нас перемінили в безправних рабів, у нужденних жебраків. Гинемо від голоду тому, що не ми господарі на своїй землі, а згряя сталінських імперіалістів; тому, що багатства України належать не українському народові, а більшовицьким грабіжникам.

Новий голод викликали і підготували Сталін і його кліка. Це вони, ці кремлівські вбивці, винні в новому масовому винищуванні українського народу.

Бо чи можна з’ясувати голод післявоєнними труднощами? Ні, ніколи в світі! Адже ж не було голоду навіть тоді, коли через Україну тільки що перекотилися фронти і коли воєнні руйнуван-

ня були найбільші, коли мільйони чоловіків були не при праці, а в армії. Голод вибухнув аж у 1946 р., через рік після закінчення війни, коли Україна вже 2 роки перестала бути тереном воєнних дій. Голод виник щойно тоді, коли сталінські розбійники після закінчення війни, закріпившись в Україні, могли заграбити весь хліб з України.

А, може, причиною голоду була посуха в 1946 р.? Адже ж, хоч посуха була і велика, все ж таки вродило настільки, щоб український народ не вмирав з голоду. Але сталінські грабіжники, не зважаючи на посуху, не то що цілком не знесли хлібопоставок, а навіть не знизили їх. Вони насильно вивезли з України стільки хліба, скільки лише вдалося. Цим вони остаточно прирекли український народ на новий голод.

Кинувши українські працюючі маси в смертні обійми голоду, сталінські вельможі не подали голодуючим жодної допомоги. Вони навіть не признаються, що в Україні голод. Навпаки, вони безлічно заявляють, що колгоспний лад врятував нас від голоду!

Таким чином, голод – не наслідок післявоєнних труднощів чи навіть посухи. Голод викликала і підтримує сталінська кліка навмисно. Вона підготувала голод планово шляхом повного пограбування хліба з України. Хліб потрібний сталінським банди-там для підготовки до нової війни...

Знищуйте заготпункти, елеватори, магазини, транспорт, призначений для вивезення хліба з колгоспів. Зривайте хлібоздачі! Не допустіть до вивезення хліба з України, бо це продовжить голод! Беріть хліб з колгоспів, бо він ваш, бо ви біля нього працюєте! Зривайте і затягуйте молотьбу!“

Згодом в одному із звернень повстанці писали: „Пам“ятайте, що коли б у Західній Україні були колгоспи, то ви вмирили б від голоду... А так не тільки в Західній Україні не було голоду, а ще й скільки наших братів зі Східної України врятувалося від голодної смерті“.

УПА розповсюджувала серед селян відозви, в яких закликала допомагати продуктами голодуючим, які приїжджали, аби роздобути бодай якийсь харч.

Архівні документи свідчать про те, що гнані голодом люди з сіл та міст Східної і Південної України в переповнених поїздах, частіше на дахах вагонів, товарних платформах, на вугіллі

товарняків, їхали до Західної України по хліб, а селяни західних областей рятували їх від голодної смерті. Свідчать про те й спогади людей. Очевидці розповідають, що багато людей гинуло в дорозі. „Люди були дуже слабкі, падали на рейки, і поїзди їх переїжджали. Бачила, – пише жінка-очевидець, – як молода дівчина трапила під поїзд. Кров тече, а в руці розірваний вузлик, сиплеться квасоля і одразу червоніє...“. Про те, що подібний випадок не був винятком, свідчить спогад О. Ф. Литвин з Вінниччини: „Я була в Тернопільській області. Люди там дуже добрі, співчували нам, розпитували про колгосп. Ми не крилися, казали правду... Селяни давали їсти, а то й хлібину сунуть у руки. Важке було життя. І нині бачу, як молода жінка попала під поїзд, нога відрізана, кров тече, а в руці розірваний вузлик, пшоно сиплеться“...

Але транспортна міліція, загороджувальні загони все продовольство, тяжкими зусиллями здобує, відбирали. „Люди на дахах вагонів поїздів їхали в Західну Україну. Їх знімали. Відбирали все, що вони везли“, – свідчила П. М. Самойленко з с. Єгорівка Біляївського р-ну, що на Одещині. С. Є. Конарський кілька разів їздив на запрошення фронтового товариша до Станіславської обл., міняв речі (зі своєї ж фронтової посилки рідним) на ячмінь, картоплю. Завдяки цьому, сім'я вижила. Л. Я. Лисенко з с. Лютарівка Хмельницької обл. згадувала: „Під час голоду 1946–1947 рр. я й ще деякі жінки з села їздили на заробітки в Ровенську обл. Це хоч трохи дало змогу пережити голод. За 5 кіп (в одній копі – 60 снопів) мені дали 20 кг жита. За це сім'ю ледь не виселили з села“. „Якби не галичани, то знов був би 1933 рік...“, – згадувала Н. Г. Кармалюк з с. Кармелюкове на Вінниччині. „Тисячі жебраків, заробітчани бродили в 1946–1947 роках по містах і селах Західної України. Їх можна було зустріти на території Тернопільської, Волинської, Львівської та інших західних областей України. Місцеве населення співчутливо ставилося до побратимів, ділилося з ними хлібом-сіллю. На жаль, багато хто вже забув своїх рятівників. Західна Україна в ті тяжкі часи прихистила багатьох українців, росіян, молдаван, білорусів, врятувавши їх від голодної погибелі...“, – писав знайний дослідник голодоморів І. Г. Шульга (колишній фронтовик, тоді студент Львівського держуніверситету), який все те бачив

на власні очі. В. Порохницький, який 10-річним хлопчиком мандрував в пошуках хліба насущного з матір'ю й меншими братами і сестрами в голодні роки по Західній Україні, розповідав: „У с. Жирівка Пустомитівського р-ну Львівської обл. ми зупинилися у місцевого священика, котрий усім біженцям, як ми, давав притулок на день-другий, годував і благославляв у дорогу. У цьому селі мене забрали до себе одні бідні, але добрі люди. Це були Батош – Юрко та Анна. Я в них пас корову, допомагав по господарству. Ці люди вперше нагодували мене вволю, справили одягу, прийняли до себе, як рідного. Я був щасливий“.

Приїжджих прохачів – „міщеників“ приймали люди Західної України привітно, по-християнському, ділилися останнім. Західноукраїнський край подав руку братньої допомоги людям з Київської, Запорізької, Миколаївської, Одеської та ін. обл-й України. „Всі, хто навідувався в наш куток з вітряком на горбі, швидко дізнавалися, що тут пахне борошном. Тож на ніч до нас сходилося стільки люду, скільки могла вмістити найпросторіша кімната... Наварювали ночви лупленої картоплі і засмажували її дрібними свинячими шкварками. Це була вечеря подорожніх. Картоплю вони їли з хлібом, що нас спочатку дивувало. Відтак батько вносив з клуні два-три кулі соломи, розпускав їх по підлозі, це була без усяких простирадл постіль. Вранці, коли нічліжники просиналися, на них уже чекав казан гарячої юшки з картоплею та пшеничними кльощками, засмаженої тим же самим салом з цибулею.

Солома викидалася на підстилку свиням, отже, інфекції ми не боялися. Увечері заносилися з морозу нові кулі. Поснідавши, гості одержували в торбу по своїй місці житнього борошна і відходили, чемно та зворушливо прощаючись. Ніхто нічого взамін не пропонував, бо всі знали, що тут, як зрештою, скрізь у містечку, платні не беруть.

...Люди, які до нас навідувалися, усі були різні, несхожі між собою в своєму невимовному горі. До нас найчастіше заходили колгоспники з Житомирщини, Київщини. Певен відсоток був їх з Хмельниччини та Вінниччини. Звичайно, з ними найпростіше налагоджувалися людські контакти. Але дуже багато було прошаків з Росії, зокрема з Брянської та Калузької областей. Вони настільки нам запам'яталися, що й досі будь-якого простого

росіянина у нас називають „калугою“. Вони були якісь ніби при-тишені, беззахисніші, начеб менше сподівалися на милосердя. Але це їм не йшло на зло, бо люди ставились до них не з меншим, якщо не з більшим жалем...

Як ставилася до прохачів неофіційна влада, що в нічний час ставала цілком офіційною, тобто всі ланки командування УПА – це окреме делікатне питання. Ніяких перешкод нещасним не чинилося, а населення до жертв навіть заохочувалося. Мало того, на хуторах та в довкрузних селах повстанці самі й обдаровували прибулих, або ж заохочували це робити селян...“, – згадував нині знаний письменник, а під час голодомору – студент Львівського держуніверситету С. Пінчук, уродженець районно-го центру Степань Рівненської обл.

Українські повстанці у листівці „Українці!“ відзначали: „Ділити нас, сіяти роздор між нами – це стара практика всіх поневолювачів наших. Не відстають в цьому і російсько-більшовицькі гнобителі. Горлаючи про „воз’єднання“ усіх українських земель, в той час вони роблять усе, щоб поділити, порізнити українців західних і східних областей України.

...Українці Західної України! Серед вас живе багато братів ваших зі Східної України. Це робітники, трудова інтелігенція, студенти, червоноармійці. Лише частина з них стоїть на послугах російсько-більшовицьких загарбників. Більшість з них ненавидить сталінських гнобителів так само, як і ви. Тому не відокремлюйтеся і не замикайтеся від них. Не називайте їх „советами“ і „москалями“. Ставтеся до них приязно, приймайте гостинно як братів своїх... Допомагайте собі взаємно, по-братньому“. І це була дійсно справжня братня допомога.

Один з сотень тисяч голодуючих В. Б. Михайловський з м. Кобеляки Полтавської обл., висловлюючи вдячність братам-„західнякам“, свідчив: „Нам милосердно допомагало подружжя Кардашів: Софія Миколаївна та Тимофій Микитович із с. Новосілки (Підгаєцького р-ну Тернопільської обл. – *Авт.*). Сім’я Кардашів врятувала нашу сім’ю від голоду. Тимофій Микитович фактично замінив мені тата“. „Моя мама Танасія, я, брати Іван і Григорій, сестри Марійка й Меланя порятувалися на Західній Україні. Сьогодні, слава Богу, всі живі-здорові. Ми часто згадуємо ті часи. Мама плаче, каже: „Там, у Західній, гарні люди, спа-

си їх, Господи“, – оповідав В. Порохницький з м. Черкаси (уродженець с. Кононча Канівського р-ну Черкаської обл.).

Але можновладці закрили цей благодатний шлях самозабезпечення населення УРСР продовольством, людяний надійний канал порятунку кинutih владою напризволяще голодуючих від смертельних лещат голоду. „Сталінські кати, кровопивці заборонили голодуючим привозити хліб із Західної України. Вони наказали своїм енкаведівським опричникам відбирати від голодуючих мізерні кілограми випрошеної бараболі чи квасолі. Вони, нарешті, цілком закрили весною 1947 р. доступ в Західну Україну“, – писали українські повстанці у листівці „Брати голодуючі!“.

Так, саме „бандерівці“, – підкреслював відомий історик В. І. Сергійчук, – як у нас зневажливо дехто називає українців із західного регіону, – подали допомогу східнякам“.

Таким чином, чітко видно, що в масштабах 1932–1933 рр. голодова трагедія після війни не повторилася тільки тому, що нас порятувала Західна Україна, де ще не було колгоспів, і селянин-одноосібник лишками своєї продукції міг поділитися зі своїми голодними братами з Великої України.

ДЕРЖАВНА ДОПОМОГА

Вибивши з українського села сільгосппродукцію та позбавивши сільське населення постачання за картками, можновладці залишили людей з голодоморним жажіттям сам на сам.

Однак з настанням весни 1947 р. й необхідністю проведення весняно-польових робіт, посівної під хлібозаготівлі поточного, голодоморного 1947 р. вони почали усвідомлювати загрозиливість ситуації не лише для селян, а й для себе, своїх керівних посад.

У зв'язку з поширенням голоду з метою забезпечення мінімумом їжі хоча б працюючих колгоспників, представники керівництва регіонів зверталися до голови Ради Міністрів УРСР М. Хрушова та секретарів ЦК КП(б)У, найбільше до Д. Коротченка та Л. Кагановича, з проханням надання областям продовольчої допомоги. Кількість таких листів, аргументованих дани-

си їх, Господи“, – оповідав В. Порохницький з м. Черкаси (уродженець с. Кононча Канівського р-ну Черкаської обл.).

Але можновладці закрили цей благодатний шлях самозабезпечення населення УРСР продовольством, людяний надійний канал порятунку кинutih владою напризволяще голодуючих від смертельних лещат голоду. „Сталінські кати, кровопивці заборонили голодуючим привозити хліб із Західної України. Вони наказали своїм енкаведівським опричникам відбирати від голодуючих мізерні кілограми випрошеної бараболі чи квасолі. Вони, нарешті, цілком закрили весною 1947 р. доступ в Західну Україну“, – писали українські повстанці у листівці „Брати голодуючі!“.

Так, саме „бандерівці“, – підкреслював відомий історик В. І. Сергійчук, – як у нас зневажливо дехто називає українців із західного регіону, – подали допомогу східнякам“.

Таким чином, чітко видно, що в масштабах 1932–1933 рр. голодова трагедія після війни не повторилася тільки тому, що нас порятувала Західна Україна, де ще не було колгоспів, і селянин-одноосібник лишками своєї продукції міг поділитися зі своїми голодними братами з Великої України.

ДЕРЖАВНА ДОПОМОГА

Вибивши з українського села сільгосппродукцію та позбавивши сільське населення постачання за картками, можновладці залишили людей з голодоморним жажіттям сам на сам.

Однак з настанням весни 1947 р. й необхідністю проведення весняно-польових робіт, посівної під хлібозаготівлі поточного, голодоморного 1947 р. вони почали усвідомлювати загрозиливість ситуації не лише для селян, а й для себе, своїх керівних посад.

У зв'язку з поширенням голоду з метою забезпечення мінімумом їжі хоча б працюючих колгоспників, представники керівництва регіонів зверталися до голови Ради Міністрів УРСР М. Хрущова та секретарів ЦК КП(б)У, найбільше до Д. Коротченка та Л. Кагановича, з проханням надання областям продовольчої допомоги. Кількість таких листів, аргументованих дани-

ми про тяжке становище людей, зростала. Секретар Полтавського обкому КП(б)У Марков у листі до Л. Кагановича в квітні 1947 р., повідомляючи про „стан боротьби із захворюваністю на дистрофію“, просив виділити продпозичку кількістю 1500 т зерна та ліміт пайкового хліба на 55 тис. 994 чоловіки. Секретар Запорізького обкому КП(б)У Л. Брежнев настійно просив надати допомогу взяттям на державне продпостачання 4 тис. 125 робітників підсобних господарств, їх утриманців та дітей за нормою 200 г й 4 тис. 323 чоловік за нормою 100 г хліба.

Село, позбавлене держзаготівлями продовольства, було повністю відрізане від ринку, для нього головним джерелом хліба в голодні роки були державні продовольчі, насінневі та фуражні позички. В телеграмі секретарю Чернівецького обкому КП(б)У Вовку від секретаря Садгірського райкому партії Кудельникова в січні 1947 р. сповіщалося, що „по Садгірському району в селах Ревківці, Лугучани, Тевтули та ін. створилася виняткова ситуація через відсутність хліба. Цілий ряд родин, абсолютно не мають хліба і тому голодують, що негативно відбивається на заходах, що ми проводимо. Просимо Вас порушити клопотання перед урядом про надання допомоги цим селам“. Звичайно ж, мова йшла про колективізацію.

Допомога виділялася, але незначна. В грудні 1946 р. колгоспам УРСР із держресурсів була відпущена продовольча позичка у кількості 40 тис.т зерна, в т.ч. 50% зерна продовольчих культур на умовах повернення з врожаю 1947 р. Колгоспам було також відпущено з маслозаводів Міністерства харчової промисловості України 5 тис.т макухи. Але на місцях інколи навіть не могли погосподарськи нею розпорядитися. Розподіл проводився повільно і безконтрольно, з порушенням законності. Подекуди державна зернова продовольча позичка для рятування голодуючих використовувалася для виконання плану обов'язкових поставок зерна.

М. Хрущов неодноразово звертався в кінці 1946 – на початку 1947 р. до союзного уряду з проханням про виділення хліба, насіння, фуражу, але необхідної допомоги, яка б задовольнила потреби України, центр не виділяв. В середині лютого 1947 р. було надано суворо обмежену позичку Чернівецькій обл. Постановою Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У, прийнятою 11 лютого 1947 р. про надання продовольчої допомоги селянським гос-

подарствам Чернівецької обл., наприклад, розмір відпуску зерна був визначений не більш як 6 кг на одну людину. Але навіть для того, щоб видати продовольчу позичку, дозволена центром, необхідно було одержати ще й дозвіл в ЦК ВКП(б) і Раді Міністрів СРСР на розбронювання зерна. Про таку систему одержання допомоги свідчать багато документів, серед них – лист секретаря ЦК КП(б)У М. Патоличева Г. Маленкову від 22 березня 1947 р. з проською про дозвіл розбронювання 2 тис. 600 т продовольчих культур, виділених для продпозички Одеської обл.

Протягом весни 1947 р. (станом на 1 червня) колгоспам республіки було відпущено 45 тис. 870 т хліба та 29 тис. 280 т фуражу. Майже безкоштовно беручи з колгоспів та радгоспів продовольство, допомогу голодуючим держава надавала у вигляді позичок з процентами при нарахуванні 10 ц на кожні видані 100 ц при поверненні з чергового врожаю. Всі партійно-урядові постанови і розпорядження про надання допомоги закінчувалися вимогою повернути її до держрезерву в найстисліший термін.

„Поїздивши по колгоспах України, Л. Каганович переконався, що... становище дуже тяжке, колгоспники хитаються від вітру, непрацездатні, виснажені голодом и мруть“, – розповідав у мемуарах М. Хрущов.

Заслугують на увагу листи-прохання з місць до керівних органів УРСР про надання допомоги в організації громадського харчування працюючих колгоспників, утриманців, дітей шляхом виділення продпозичок. Телеграми з такими просьбами з Ворошиловградської та Миколаївської обл-й пояснювали тим, що відсутність можливості організації харчування на польових роботах викликала зниження продуктивності праці колгоспників. Керівництво республіки й особисто М. Хрущов намагалися поліпшити становище працюючих голодуючих. Організували додаткову закупівлю зерна в західних областях України.

Власними ресурсами Україна не мала права розпоряджатися. Все вирощене здавалося до загальної „комори“, а потім видавалися насіннєві позички, рідше – продовольчі й фуражні за умови повернення, як правило, з нового врожаю з 10%-м нарахуванням на кожні 100 ц зерна.

Центр розумів, що голодні хлібороби не зможуть працювати. Згадуючи 1947 р., М. Хрущов зазначав: „Ні про яку посівну

не може бути й мови, якщо ми не організуємо громадське харчування. Навряд чи зараз ми отримаємо таку кількість зерна, щоб видати позичку, доведеться харчувати людей якоюсь баландою, щоб вони з голоду не вмирали“. Таке харчування було організовано. В 1947 р. союзний уряд на настійні прохання керівництва України, врешті-решт, виділив 140 млн. крб. для організації харчування населення. За станом на 1 березня 1947 р. в республіці працювало 4 тис. 36 сільських їдалень, у яких харчувалося 423 тис. 300 чоловік гостропотребуючого працюючого населення. Уряд СРСР виділив 60 тис.т хліба для харчування 3 млн. 400 тис. селян під час польових робіт. Мережа їдалень з одноразовим гарячим харчуванням була розгорнута в березні для 800 тис., з квітня 1947 р. – для 1 млн. людей. Харчові пункти, дитячі майданчики допомогли протриматися в тяжкий час тисячам людей в областях, що були охоплені посухою. Але врятувати усіх від голоду і пов'язаних з ним хвороб не вдалося. Партійно-державне керівництво колишнього Союзу РСР і особисто Й. Сталін, маючи безмежні зернові резерви, не зробили нічого з можливого для порятунку населення. Упущено було більше року часу, адже необхідно було харчувати людей з початку 1946 р.

8 липня 1947 р. Рада Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову „Про забезпечення колгоспів власним насінням“. Але практика насінневих позичок продовжувалася.

Те ж саме було й з фуражною допомогою. Колгоспи, здавши всі вирощені корми для худоби в держпоставку, залишилися зовсім без нічого і гостро потребували фуражної позички через падіж худоби від голодного виснаження. 1947 р. в колгоспах УРСР загинило 80,5 тис. голів великої рогатої худоби, 104,4 тис. голів свиней, 81,5 тис. голів овець і кіз та 151,4 тис. коней. Загибле поголів'я великої рогатої худоби становило 21% від зданого колгоспами державі в рахунок м'ясопоставок. Відповідно по вівцях і козах воно становило 90%, а загибле поголів'я свиней перевищувало здане державі більш ніж учетверо. Падіж коней становив 1/6 частку усього їх поголів'я на початок року. 17 грудня 1946 р. М. Хрущов надіслав Й. Сталіну листа, в якому йшлося про найнагальнішу потребу колгоспів України у фуражній позиці, результатом чого був дозвіл центру на відпуск 30 тис.т зерна фуражних культур та продаж за готівку 50 тис.т сіна.

В травні 1947 р. М. Хрущов і Л. Каганович звернулися з листом до Сталіна з проханням дозволити взяти на пайкове постачання хлібом 636 тис. чоловік у сільській місцевості, збільшити контингент дитячих будинків і виділити 300 тис. продовольчих пайків для хворих на дистрофію. Всього в 1947 р. колгоспникам України було надано 93 тис. т продовольчого зерна.

Але не всі голодуючі могли одержати допомогу. Виступаючи на березневому пленумі ЦК КП(б)У 1947 р., Хрущов говорив: „...Продовольчу позичку, яку ми одержали, потрібно економно й вірно використати. Необхідно підтримати колгоспників, які цього потребують, похилого віку людей, жінок, дітей. Однак... тих, хто потребує, багато, й ми не можемо усіх забезпечити“.

Пограбувавши селян і створивши значний фонд зерна, „благодійники“–можновладці на численні прохання з місць надавали селянам з того самого фонду нужденну допомогу.

Зерно, викачане з колгоспів та радгоспів, забране у колгоспників та односібників, за вказівками центру концентрувалося у „державних запасах“, в „резерві“. Розподілялося зерно на потреби Радянської армії, Міністерства внутрішніх справ, харчової промисловості, для постачання населення за хлібними картками, виділення насінневих та продовольчих позичок, а головне – для подальшого нарощування запасів, держрезервів продовольства.

Доповідаючи Й. Сталіну про стан з продовольчими культурами для виконання завдань з відвантаження і забезпечення внутрішньоукраїнського постачання до нового врожаю, М. Хрущов зазначав, що на 1 вересня 1946 р. залишок продовольчих культур пшениці, жита і ячменя на держзаготівельних пунктах і підприємствах УРСР становив 1 млн. 746,3 тис. т. Розраховувати за умов, що склалися, на більше надходження продкультур не доводилося. Але потреба України в продовольчих культурах до 1 липня 1947 р. – нового врожаю – обчислювалася 2 млн. 361 тис. т. При цьому недостача продовольчих культур з врахуванням перехідного залишку зерна до надходження нового хліба складала не менше 350 тис. т. Як захід для збільшення продовольчих ресурсів в УРСР М. Хрущов пропонував при виробленні оббивного борошна підмішувати в жито й пшеницю до 50% ячменя та інших культур, намагався довести необхідність

використання кукурудзи та проса для підмішування їх при випіканні усіх сортів хліба. Він просив у Й. Сталіна дозволу запропонувати Міністерству заготівель переглянути з 1 жовтня завдання на вивіз пшениці, жита і ячменя з областей УРСР.

У листах керівники України – М. Хрущов та Л. Каганович до центру – „батька народів“ Й. Сталіна, який уособлював владу у створеній і зміцнюваній ним „партії-державі“, А. Жданова, Г. Маленкова, ін., просили дозволу про розбронювання певної кількості зерна чи борошна зі складів Міністерств заготівель і продовольчих резервів СРСР для надання допомоги населенню з обов'язковою умовою відновлення такої ж кількості. Фактично ж це була не допомога, а частка зерна, відібраного у колгоспників в держпоставку.

ПОМІЧ ЗАРУБІЖЖЯ

Значну допомогу одержувала Україна від Адміністрації допомоги і відбудови при Об'єднаних Націях (UNITED NATIONS RELIEF AND REHABILITATION ADMINISTRATION, ЮНРРА), але не як голодуюча, бо голоду офіційно не існувало, він владою утаємничувався, а як така, що постраждала під час війни. Допомога ЮНРРА надавалася безповоротно без будь-якого відшкодування і процентів. На основі угоди про допомогу ЮНРРА Україні для відбудови її економіки, прийнятій у Вашингтоні 18 грудня 1945 р., американська сторона надала Україні допомогу продуктами і товарами на суму 189 млн. доларів. Протягом 1946–1947 рр. 211 суден завезли для України продовольчі та промислові товари на цю суму. Як свідчать документи, за 1 півріччя 1946 р. – 3-й квартал 1947 р. поставками ЮНРРА в Україну було доставлено 94 тис. 291 т м'яса, 41 тис. 8 т рибопродуктів, 17 тис. 512 т випареного молока, 11 тис. 564 т сухого молока, 22 тис. 722 т жирів, 11 тис. 336 т томатно-фруктових соків, а також лляна та кокосова олія, багато інших продуктів, всього 309 тис. 966 т продовольства. Найбільше його одержали такі області як Сталінська, Ворошиловградська, Харківська, Київська, Одеська. 12 тис. 922 т продуктів було відвантажено за межі України.

використання кукурудзи та проса для підмішування їх при випіканні усіх сортів хліба. Він просив у Й. Сталіна дозволу запропонувати Міністерству заготівель переглянути з 1 жовтня завдання на вивіз пшениці, жита і ячменя з областей УРСР.

У листах керівники України – М. Хрущов та Л. Каганович до центру – „батька народів“ Й. Сталіна, який уособлював владу у створеній і зміцнюваній ним „партії-державі“, А. Жданова, Г. Маленкова, ін., просили дозволу про розбронювання певної кількості зерна чи борошна зі складів Міністерств заготівель і продовольчих резервів СРСР для надання допомоги населенню з обов'язковою умовою відновлення такої ж кількості. Фактично ж це була не допомога, а частка зерна, відібраного у колгоспників в держпоставку.

ПОМІЧ ЗАРУБІЖЖЯ

Значну допомогу одержувала Україна від Адміністрації допомоги і відбудови при Об'єднаних Націях (UNITED NATIONS RELIEF AND REHABILITATION ADMINISTRATION, ЮНРРА), але не як голодуюча, бо голоду офіційно не існувало, він владою утаємничувався, а як така, що постраждала під час війни. Допомога ЮНРРА надавалася безповоротно без будь-якого відшкодування і процентів. На основі угоди про допомогу ЮНРРА Україні для відбудови її економіки, прийнятій у Вашингтоні 18 грудня 1945 р., американська сторона надала Україні допомогу продуктами і товарами на суму 189 млн. доларів. Протягом 1946–1947 рр. 211 суден завезли для України продовольчі та промислові товари на цю суму. Як свідчать документи, за 1 півріччя 1946 р. – 3-й квартал 1947 р. поставками ЮНРРА в Україну було доставлено 94 тис. 291 т м'яса, 41 тис. 8 т рибопродуктів, 17 тис. 512 т випареного молока, 11 тис. 564 т сухого молока, 22 тис. 722 т жирів, 11 тис. 336 т томатно-фруктових соків, а також лляна та кокосова олія, багато інших продуктів, всього 309 тис. 966 т продовольства. Найбільше його одержали такі області як Сталінська, Ворошиловградська, Харківська, Київська, Одеська. 12 тис. 922 т продуктів було відвантажено за межі України.

Архівні документи свідчать про звернення до вищих органів влади УРСР різних зарубіжних благодійних організацій з пропозиціями надання допомоги голодуючим дорослим і дітям. Так, наприклад, у листі помічника директора Головного Бюро Всесвітньої організації охорони здоров'я В. Форриста, датованому 7 липня 1947 р. й адресованому міністру охорони здоров'я УРСР І. Медведю, йшлося про готовність міжнародної організації „Товариство друзів“ надати допомогу дітям України, які постраждали під час голоду 1947 р.: „Я пропонував закупити сухе незбиране молоко, жири...“. Але добродійні пожертви з-за кордону не приймалися.

ХЛІБНИЙ ЕКСПОРТ

Документи архівів свідчать про вивіз зерна та овочів з України. Україна була головним постачальником зерна для м. Ленінграда, овочів – для м. Москви. Багато хліба вивозилося за кордон, і саме тоді, коли люди голодували, вмирали голодною смертю. В 1946–1947 рр. ешелони з хлібом йшли до Німеччини під таким гаслом: „Німецькому народу від українського народу“, лише 1946 р. в західні країни було вивезено 1,7 млн. т зерна, при цьому значну частину хліба було передано деяким країнам безкоштовно. Наприклад, тільки до Берліна надійшло 1946 р. із СРСР 96 тис. т зерна, 60 тис. т ін. продуктів, 50 тис. голів худоби. Із колишнього СРСР за 1946–1947 рр. до країн, які теж захопила засуха – Франції, Фінляндії, Чехословаччини, Польщі, Албанії, Угорщини, Болгарії, ін. було вивезено 2,5 млн. т зерна. „Хліба нам вистачило б на кілька років, якби його не відправляли за кордон, та видно так треба, щоб ми їли сміття, а за кордоном їли наші булки“, – ці слова громадянина України зафіксовані у листі секретаря Херсонського обкому партії Л. Кагановичу про політичні настрої населення. Як бачимо, паралельно з „боротьбою“ з виснаженими голодними селянами йшов планомірний вивіз зерна з тих самих фондів, в які хліб забирали у колгоспників. Телеграма міністра заготівель Двинського Л. Кагановичу від 5 вересня 1947 р. мала такий зміст: „Намітили додатково вивезти за межі України 267 тис. т зерна, які (в) порядку

Архівні документи свідчать про звернення до вищих органів влади УРСР різних зарубіжних благодійних організацій з пропозиціями надання допомоги голодуючим дорослим і дітям. Так, наприклад, у листі помічника директора Головного Бюро Всесвітньої організації охорони здоров'я В. Форриста, датованому 7 липня 1947 р. й адресованому міністру охорони здоров'я УРСР І. Медведю, йшлося про готовність міжнародної організації „Товариство друзів“ надати допомогу дітям України, які постраждали під час голоду 1947 р.: „Я пропонував закупити сухе незбиране молоко, жири...“. Але добродійні пожертви з-за кордону не приймалися.

ХЛІБНИЙ ЕКСПОРТ

Документи архівів свідчать про вивіз зерна та овочів з України. Україна була головним постачальником зерна для м. Ленінграда, овочів – для м. Москви. Багато хліба вивозилося за кордон, і саме тоді, коли люди голодували, вмирали голодною смертю. В 1946–1947 рр. ешелони з хлібом йшли до Німеччини під таким гаслом: „Німецькому народу від українського народу“, лише 1946 р. в західні країни було вивезено 1,7 млн. т зерна, при цьому значну частину хліба було передано деяким країнам безкоштовно. Наприклад, тільки до Берліна надійшло 1946 р. із СРСР 96 тис. т зерна, 60 тис. т ін. продуктів, 50 тис. голів худоби. Із колишнього СРСР за 1946–1947 рр. до країн, які теж захопила засуха – Франції, Фінляндії, Чехословаччини, Польщі, Албанії, Угорщини, Болгарії, ін. було вивезено 2,5 млн. т зерна. „Хліба нам вистачило б на кілька років, якби його не відправляли за кордон, та видно так треба, щоб ми їли сміття, а за кордоном їли наші булки“, – ці слова громадянина України зафіксовані у листі секретаря Херсонського обкому партії Л. Кагановичу про політичні настрої населення. Як бачимо, паралельно з „боротьбою“ з виснаженими голодними селянами йшов планомірний вивіз зерна з тих самих фондів, в які хліб забирали у колгоспників. Телеграма міністра заготівель Двинського Л. Кагановичу від 5 вересня 1947 р. мала такий зміст: „Намітили додатково вивезти за межі України 267 тис. т зерна, які (в) порядку

переміщення держрезерву 208 тис. т, що оформлюються Міністерством продрезервів. Таким чином, загальний вивіз зерна за межі України у вересні доводиться до одного мільйона тонн“.

Нужденний хліб України Сталін послав Польщі. Відома письменниця Ванда Василевська після поїздки на батьківщину розповідала Хрущову, що варшав'яни були незадоволені радянським урядом: він надсилає їм хліб не тільки білий, а й чорний. Вони не знали, зітхала вона, що українці, чий хліб привозять до Польщі, в цей час пухнуть з голоду і людодіють“ – писав А. Стреляний у статті „Останній романтик“. Про випадки людожерства М. Хрущов свідчить впевнено: „Знав це я, знав це Сталін, знали інші, кому я говорив“. М. Хрущов вимогливо турбувався, щоб його розповідь не кинула тінь на поляків, не шкодила дружбі народів, адже поляки дійсно не знали, що чинилося в Україні.

„Коли Хрущову почали дорікати, чому ми закупаємо хліб на Заході, тоді як при Сталіні ми вивозили його в інші країни, незворушний Хрущов відповів на червневому (1963 р.) пленумі ЦК: „При Сталіні й Молотові ми вивозили хліб за кордон, а радянські люди пухли і вмирали з голоду“, – зацитував М. Хрущова А. Авторханов у книзі „Империя Кремля. Советский тип колониализма“. Вивозили за кордон, звісно, український хліб, і вмирали з голоду теж українці. Це було покарання мстивого Сталіна за те, що українці, як він вважав, під час війни не проявили достатнього ентузіазму на захист його тиранічного режиму. Поставлені під час війни перед вибором: нацисти чи комуністи – керівники українського національного руху обрали третій шлях – шлях української незалежності“. Хлібний експорт, як й голодування, – підкреслював А. Авторханов, продовжувалися й надалі.

В умовах голоду і репресій надзвичайно складною для вищого керівництва СРСР була проблема зберігання зерна. Постановами від 27 липня 1946 р. „Про заходи по забезпеченню зберігання хліба, недопущенню його розбазарювання, розкрадання й псування“ та від 25 жовтня 1946 р. „Про забезпечення охорони державного хліба“ і жорстким репресивним контролем їх виконання Рада Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) намагалися втримати запаси зерна. В постановах зазначалося, що в ряді областей трапляється багато випадків крадіжок хліба при перевезенні

до місць зберігання, допускається приймання хліба, що знаходиться на складах радгоспів і колгоспів, на токах, під охоронні розписки. Охорона й зберігання хліба, підкреслювалось в постановках, – найважливіше державне завдання партійних і радянських організацій. Перші секретарі обкомів, крайкомів партії, ЦК компартій союзних республік, голови облвиконкомів цією постановою зобов'язувалися кожні 10 днів повідомляти Раду Міністрів СРСР й ЦК ВКП(б) про виконану роботу й стан зберігання державного хліба. В червні 1947 р. указ „Про відповідальність за розкрадання, розбазарювання і псування соціалістичної власності“ прийняла президія Верховної Ради СРСР.

Зерно зберігалось часто дуже погано: в аварійних приміщеннях, вологе, заражене кліщем та довгоносом, було й дефектне. Документи свідчать, що, через недостачу зерносховищ, частина зерна знаходилася у бунтах просто неба. Найбільша кількість зерна – 128,8 тис.т складувалася саме таким чином у Херсонській, Кам'янець-Подільській, Чернігівській, Одеській, Харківській, Волинській і Тернопільській обл-х. Зерно лежало так місяцями, псувалося. Наприклад, в дуже голодуючій Херсонській обл. зіпсованого зерна було виявлено 2 т, в Херсонській – 147 т, у Волинській – 28 т. На пунктах „Заготзерно“ зберігалось більше 23 тис. 700 т дефектного зерна. Тисячі тонн зерна гнили в „Заготзерно“ в той час, коли люди страждали і вмирали від голоду. Через неподачу вагонів залізницею, окремі партії зерна лежали в бунтах по 4–5 місяців, з цієї причини нижній шар зерна проростав. Таке зерно йшло на спиртозаводи. Значна кількість зерна залишилася на токах. Великої шкоди завдавали низька якість зерна, величезні втрати при збиранні й зберіганні хліба. У колгоспників забирали все до зернини, а потім тисячі тонн хліба втрачали при зберіганні. О. М. Красиленко з с. Велика Кириївка Бершадського р-ну Вінницької обл. згадувала: „Хліб гнив на площадках під відкритим небом, а людям його не давали. Люди змушені були красти колоски. Пухли з голоду“. Від голодуючого, пухлого й помираючого населення хліб, навіть гниючий, оберігався силою зброї.

Пограбувавши селян і створивши значний фонд зерна, „благодійники“-можновладці на численні прохання з місць надавали з тих самих фондів селянам нужденну допомогу шляхом орга-

нізації громадського харчування. Щоб забезпечити проведення польових робіт, колгоспників харчували супом-баландою в організованих громадських їдальнях. Але цю „допомогу“ було надано запізно й недостатньо.

Відчутну допомогу голодуючій Україні надавала ЮНРРА. Рятівницею голодуючого населення Східної, Південної і Центральної України стала Україна Західна, де порятунок знайшли сотні тисяч людей.

Поповнюючи й зберігаючи величезні держрезерви зерна, імперія економила на допомозі голодуючим, на здоров'ї й житті народу.

МАСОВЕ СИРІТСТВО

Офіційне „щасливе дитинство“ у перші післявоєнні роки насправді для сотень тисяч дітей України являло собою муки голоду, хвороби, смерть. Чи не найбільше й найболючіше страждали від голоду старі люди і діти.

Голод знову, як і голодомор 30-х, породив масове сирітство. За рахунок скорочення норм постачання хлібом 2 млн. 712,9 тис. дітей України тільки в жовтні 1946 р. було владою зкономлено 5 млн. 425,8 т борошна. Про це свідчить статистика. Вона розповідає також і про те, що батьки, у більшості – селяни, не маючи надії на порятунок своїх виснажених голодних дітей, у відчай везли їх до міст і залишали у виконкомах міських та районних рад, в міліції, в установах, лікарнях, на вокзалах, базарах, просто неба, на вулицях, а то й у холодних голодних хатах. Колгоспниця колгоспу „ХХ років Жовтня“ Диканського р-ну Полтавської обл. Целуйко, наприклад, опинившись без будь-яких продуктів харчування, покинула двох дітей: однолітнього й 6-річного, а сама зникла. Такі випадки були непоодинокими. Як безпритульних та бездоглядних, дітей, залишених у містах, працівники міліції забирали у дитрозподільники й направляли до дитячих будинків. Щоденно в дитячі розподільники УРСР в травні 1947 р. потрапляло 10 тис. 35 безпритульних дітей. Починаючи з січня 1947 р., до м. Києва прибувала велика кількість дітей, які потребували влаштування й допомоги, щоденно в середньому 50 дітей прибувало в обласний дитячий приймальник, крім того, щодня в се-

нізації громадського харчування. Щоб забезпечити проведення польових робіт, колгоспників харчували супом-баландою в організованих громадських їдальнях. Але цю „допомогу“ було надано запізно й недостатньо.

Відчутну допомогу голодуючій Україні надавала ЮНРРА. Рятівницею голодуючого населення Східної, Південної і Центральної України стала Україна Західна, де порятунок знайшли сотні тисяч людей.

Поповнюючи й зберігаючи величезні держрезерви зерна, імперія економила на допомозі голодуючим, на здоров'ї й житті народу.

МАСОВЕ СИРІТСТВО

Офіційне „щасливе дитинство“ у перші післявоєнні роки насправді для сотень тисяч дітей України являло собою муки голоду, хвороби, смерть. Чи не найбільше й найболючіше страждали від голоду старі люди і діти.

Голод знову, як і голодомор 30-х, породив масове сирітство. За рахунок скорочення норм постачання хлібом 2 млн. 712,9 тис. дітей України тільки в жовтні 1946 р. було владою зкономлено 5 млн. 425,8 т борошна. Про це свідчить статистика. Вона розповідає також і про те, що батьки, у більшості – селяни, не маючи надії на порятунок своїх виснажених голодних дітей, у відчай везли їх до міст і залишали у виконкомах міських та районних рад, в міліції, в установах, лікарнях, на вокзалах, базарах, просто неба, на вулицях, а то й у холодних голодних хатах. Колгоспниця колгоспу „ХХ років Жовтня“ Диканського р-ну Полтавської обл. Целуйко, наприклад, опинившись без будь-яких продуктів харчування, покинула двох дітей: однолітнього й 6-річного, а сама зникла. Такі випадки були непоодинокими. Як безпритульних та бездоглядних, дітей, залишених у містах, працівники міліції забирали у дитрозподільники й направляли до дитячих будинків. Щоденно в дитячі розподільники УРСР в травні 1947 р. потрапляло 10 тис. 35 безпритульних дітей. Починаючи з січня 1947 р., до м. Києва прибувала велика кількість дітей, які потребували влаштування й допомоги, щоденно в середньому 50 дітей прибувало в обласний дитячий приймальник, крім того, щодня в се-

редньому 20 підкидьків та дітей до 3 років надходило у дитячі установи міського відділу охорони здоров'я. За один з літніх місяців 1947 р. в Києві було підкинуто 1626 дітей. М. Жовніренко з м. Гуляй-Поля Запорізької обл. згадує: „...Я працювала медсестрою. Навесні 47-го біля входу в райздороввідділ щоранку нас чекали десятки підкинутих голодними матерями голодних дітей. Вони просили їсти. Були й немовлята із записочками: „Ваня“, Тетяна“, „Кирилко“ ...

Підібраних виснажених від голоду дітей розміщували у лікарнях. Кількість дитбудинків, контингент дітей в них стрімко зростали. „Всі дитприймальники перевантажені і нікуди дівати дітей“, – підкреслював начальник Управління дитячих будинків Міністерства освіти УРСР С. Коваленко. В Одеській обл. у грудні 1946 р. було відкрито 130 додаткових тимчасових ясел, в яких перебувало 3 тис. дітей. Кількість дитячих будинків Ізмаїльської обл. з кінця 1946 р. та у 1947 р. збільшилось в 10 разів. На 1200 чоловік з доведенням загальної кількості вихованців у дитбудинках до 2 тис. 300 чоловік було збільшено контингент дитбудинків Чернівецької обл. Якщо на 1 січня 1947 р. тільки в системі Міністерства освіти УРСР було 85 дитячих будинків з контингентом 74 тис. 922 дитини, то через 7 місяців – 2 липня 1947 р. – вже 148 дитбудинків, в яких перебувало 132 тис. 140 дітей. „...Кількість дітей, які потребують негайного влаштування в дитячі будинки по Ізмаїльській області, щодня зростає. За повідомленням обласної Ради депутатів трудящих і облВНО в Ізмаїльській області потрібно додатково відкрити 16 дитячих будинків“, – повідомляв 12 березня 1947 р. начальник Управління дитбудинків Міністерства освіти УРСР С. Коваленко ЦК КП(б)У у своїй інформації. – За попередньою домовленістю з Радою Міністрів СРСР на Україні буде збільшено контингент дитбудинків на 25 тис. дітей. Є велика потреба просити Уряд Союзу прискорити це рішення“. Крім дітей-сиріт і напівсиріт було взято на облік ще 500 тис. дітей, потребуючих допомоги. Дитячих будинків не вистачало.

Дитячі установи погано постачалися продовольством. Так, систематично недоодержував продукти харчування будинок дитини с. Козачівки Жмеринського р-ну Вінницької обл. У ряді місць дитячі установи зовсім не отримували молока. Діти недо-

їдали, опухали. Гинули від голоду. В дитячих установах, що входили до системи Міністерств освіти й охорони здоров'я часто розкрадалися продукти харчування та промтовари, призначені для дітей.

Значно погіршилось медичне обслуговування дітей у містах, а в селах його майже не було.

„У колгоспі були дитячі ясла в хаті колишнього куркуля. Ми туди бігали. Крутилися там з надією, що, може, перепаде ложка каші чи крихта хліба. Щоранку зі сходом сонця жінки приводили й на руках приносили малят, лишали їх на цілий день й самі йшли на роботу. Але дітей в яслах нічим було годувати. Вони були виснажені, бліді, у багатьох личка зморщені, як у старих дідусів, ручки й ніжки – тоненькі, а голови – великі, обтягнуті шкірою. Виділялися великі сумні очі. Такі ж сумні, як я потім побачила на картині Рафаеля „Сикстинська мадонна“. Малята кволо плакали. Не плакали навіть, а безсило пхикали. Одна мати дитину розгорнула – це були кісточки, на яких висіла шкіра... Діти були загорнуті в брудне лахміття, на голівках у більшості – струпи. Забираючи дітей, жінки плакали. Бачила, як одна жінка на східцях тяжко ридала.

Повз нашу хату жінки, залишивши дітей у яслах, йшли на роботу – чорні, схилені, мовчазні: „Німі на панщину ідуть...“ (Тарас Шевченко)“, – так згадує про ті дитясла В. Чечина. Для дітей-дистрофіків відкривалися відділення в лікарнях міста.

„Паслись ми на лободі й лопуцьках, їли навіть молочай. Головним завданням нашого дитинства був пошук чогось їстівного. Опухали ноги, життя не радувало. Небо здавалось темним, боліла голова, дзвеніло у вухах, була сильна слабкість.

Пригадую таке: батько мій – інвалід війни І групи, дійшов до того, що зварив ремінь і жував його, плакав і давав нам, чотирьом дочкам, жувати шматочки того ремня, говорячи, що не може без сліз дивитись на опухлих з синяками під очима дітей. Мені він сказав: „Запам'ятай, доцю, що зробив „рідний батько Сталін“. Але зараз нікому нічого про це не кажи“. В хаті про таке говорили завжди пошепки при щільно завішених шматтям вікнах. У батька були страшно опухлі ноги. Одного разу він показав мені ногу внизу, ткнув туди палець, і палець повністю вгруз в глибоку ямку. Дід Назар вірив, що через роки „життя по-

вернеться на старе“. „Тільки я до цього не доживу, а ви доживете“, – говорив він нам. Від виснаження голодом дідусь помер.

В школі нам давали суп: крупу-перловку, зварену на воді. Це нас підтримувало. Наша сільська опухла й виснажена вчителька Тетяна Степанівна Савченко (Світла їй пам'ять!) плакала, бачачи, як ми їмо цю баланду“, – згадує киянка Чечина В., якій довелося пережити жахіття голоду в хут. Глушенкові Боровського р-ну на Харківщині.

Багато виснажених голодом дітей не мали сил навіть ходити до школи. Як повідомлялося на нараді у заступника голови Ради Міністрів УРСР М. П. Бажана 20 серпня 1947 р., за 1946 р., за даними Міністерства освіти, 600 тис. дітей відсіялося зі шкіл. „Дорогий брате, ходила я в школу три чверті, а тепер доводиться кидати, бо усе літо працювали в колгоспі всі троє, я маю 250 трудоднів, але на них нічого не дали, тільки аванс – і все, я не маю можливості вчитися, ...ще походжу кілька днів, а потім не знаю, що доведеться робити, адже їсти нічого...“, – писав В. Бурдинюку Ф. Бурдинюк з с. Баговиця, що на Поділлі. Г. Смик з м. Києва, який пережив голод у с. Червонка на Житомирщині, згадував: „...У 1947 році... я вже співав патріотичні пісні, вказані нам, голодним дітлахам „керуючою силою“ – КПРС, що ми, мовляв, найщасливіші діти у світі. А на уроках, поївши зранку жолудяних млинців, непритомніли, збирали навесні на колгоспному полі перемерзлу картоплю – і то вже був „комуністичний делікатес“.

„Коли одного разу вчителька прийшла в клас з зошитами, в яких були виставлені оцінки за диктант, вона викликала хлопчика за прізвиськом Атамас. Він написав диктант на „відмінно“, але не встав. Вчителька була молодою, новою в школі і всіх учнів в обличчя не знала. Встала дівчинка и сказала, що Атамас тиждень тому помер. За день до своєї смерті він зумів написати диктант на „відмінно“, – свідчив І. Стукало із Сергіївських хуторів Томаківського р-ну Дніпропетровської обл.

Батьки, родичі, сусіди, у переважній більшості своїй вчителі, вихователі намагалися рятувати дітей від голодового виснаження, хвороб, смерті. Й самі діти прагнули підтримувати один одного. Тому є багато прикладів. В багатьох школах та інших дитячих установах було організовано якесь харчування.

За крадіжки їжі діти ставали злочинцями, й одночасно самі діти частіше за дорослих ставали жертвами злочинців. В 1946 р. до тюремного ув'язнення було засуджено 100 тис. підлітків.

Підлітків насильно мобілізували до шкіл ФЗН, ремісничих та залізничних училищ, умови в яких були надзвичайно важкими, й діти з них тікали. М. К. Луценко з с. Поливанівки на Дніпропетровщині згадувала, що 16-річною була примусово мобілізована до школи ФЗН, умови в якій і на будівництві, де учні працювали, були дуже тяжкими, а дисципліна – жорсткою: „Одного хлопця за провину було замкнено в підвалі. Коли ввечері його хотіли відпустити, то побачили мертвим – він був загризений пацюками“.

Нашвидку створювались колонії для дітей, які скоювали дрібні правопорушення. 50% серед засуджених в 1946–1947 рр. становили жінки з малолітніми дітьми, які слідували за матерями етапом.

Типовим явищем в часи післявоєнного голоду стало жебрацтво. Багато дітей та людей похилого віку, жінок з малими дітьми ходили по хатах, просячи шматок хліба. О. М. Максимчук з м. Красилова Кам'янець-Подільської обл. свідчила: „Діти на базарі просили їсти, хоч ложку якоїсь баланди, там і помирали“.

„Весною з'явилося в селі багато опухлих і виснажених чужих людей – жебраків. Але дати їм було вже нічого. Одного разу прибилася до хутора жінка з дівчинкою. Ніхто не хотів їх до себе брати. Бригадир направив її ночувати до нас. Яке це було страхіття! Завошивлені, у лахмітті. Голодна жінка залишки сил спрямовувала на нишпорення по хаті у пошуках їжі. Але не знайшла нічого, бо нічого не було. Десь в кутку все ж таки надібалала вона стару кістку й цілу ніч гризла ту кістку, як собака. Мама всю ніч не спала, боячись, що голодна жебрачка задушить когось з дітей. На світанку жінка від нас пішла геть, а дівчинка бігла за нею й кричала. Жебрачка тікала від своєї дитини“, – згадувала киянка Ч., яка сільською дівчинкою пережила жахіття повоєнного голоду.

Не дочекавшись подаяння, убогі часто замерзали, падали від безсилля, гинули.

Багато безпритульних дітей, тікаючи від голоднечі, їхали в Західну Україну, до міст Одеси, Києва, Дніпропетровська,

Харкова, ін. 40% із загальної кількості безпритульних затримувались міліцією на базарах, багато – на транспорті. За II півріччя 1946 р. на Південно-Західній залізниці було знято з поїздів 5 тис. 900 безпритульних і 1469 бездоглядних дітей, в I півріччі 1947 р. – близько 6 тис. За I півріччя 1947 р. органи міліції підібрали 65 тис. 33 дитини.

Разючою була схожість голодоморів навіть у деталях. Так само, як і в 1932–1933, в 1946–1947 рр. діти збирали на цукрових плантаціях довгоносика. За літр довгоносика голодним збирачам давали черпак бурди.

Як і дорослі, діти дуже тяжко переносили голод, багато малечі вмирало від отруєнь, особливо зелених плодів весною. Дорослих, які намагались хоч якось порятувати виснажену голоднечю дівчату, переслідували. Коли безногого фронтовика, комірника М. Г. Іванця з с. Мельник Запорізької обл., який давав дітям то шмат макухи, то жменю проса чи кукурудзи потай від начальства, всупереч сталінському „порядку“, виганяли з роботи за „розбазарювання“, він кинув у вічі начальству: „Я рятував солдатських дітей!“...

Серед загиблих у післявоєнний голодомор діти й підлітки становили третину, а це – приблизно 400 – 500 тис. чоловік.

ПЕРЕТВОРЕНІ НА НЕЛЮДЕЙ

З поширенням голоду, страшним впливом його на людей з'явилися супутні кожному лихоліттю такі явища, як трупоїдство та канібалізм. Згадуючи про голод 1946–1947 рр., М. Хрущов зазначав у своїх мемуарах: „Пішов голод. Стали надходити сигнали, що люди вмирають. Деінде почалось людодїство. Мені доповіли, наприклад, що знайшли голову й ступні людських ніг під мостом біля Василькова (містечка під Києвом). Тобто труп пішов у їжу. Потому такі випадки почастишали. Незабаром стали надходити офіційні повідомлення про людей, які померли від голоду, відмічалися випадки людоджерства. „Кириченко, він тоді був секретарем Одеського обкому партії, розповідав, що коли він приїхав у якийсь колгосп перевірити, як проводять люди зиму, йому сказали, щоб він зайшов до однієї колгоспниці. „...Жах-

Харкова, ін. 40% із загальної кількості безпритульних затримувались міліцією на базарах, багато – на транспорті. За II півріччя 1946 р. на Південно-Західній залізниці було знято з поїздів 5 тис. 900 безпритульних і 1469 бездоглядних дітей, в I півріччі 1947 р. – близько 6 тис. За I півріччя 1947 р. органи міліції підібрали 65 тис. 33 дитини.

Разючою була схожість голодоморів навіть у деталях. Так само, як і в 1932–1933, в 1946–1947 рр. діти збирали на цукрових плантаціях довгоносика. За літр довгоносика голодним збирачам давали черпак бурди.

Як і дорослі, діти дуже тяжко переносили голод, багато малечі вмирало від отруєнь, особливо зелених плодів весною. Дорослих, які намагались хоч якось порятувати виснажену голоднечю дівчурку, переслідували. Коли безногого фронтовика, комірника М. Г. Іванця з с. Мельник Запорізької обл., який давав дітям то шмат макухи, то жменю проса чи кукурудзи потай від начальства, всупереч сталінському „порядку“, виганяли з роботи за „розбазарювання“, він кинув у вічі начальству: „Я рятував солдатських дітей!“...

Серед загиблих у післявоєнний голодомор діти й підлітки становили третину, а це – приблизно 400 – 500 тис. чоловік.

ПЕРЕТВОРЕНІ НА НЕЛЮДЕЙ

З поширенням голоду, страшним впливом його на людей з'явилися супутні кожному лихоліттю такі явища, як трупоїдство та канібалізм. Згадуючи про голод 1946–1947 рр., М. Хрущов зазначав у своїх мемуарах: „Пішов голод. Стали надходити сигнали, що люди вмирають. Деінде почалось людодїство. Мені доповіли, наприклад, що знайшли голову й ступні людських ніг під мостом біля Василькова (містечка під Києвом). Тобто труп пішов у їжу. Потому такі випадки почастишали. Незабаром стали надходити офіційні повідомлення про людей, які померли від голоду, відмічалися випадки людоджерства. „Кириченко, він тоді був секретарем Одеського обкому партії, розповідав, що коли він приїхав у якийсь колгосп перевірити, як проводять люди зиму, йому сказали, щоб він зайшов до однієї колгоспниці. „...Жах-

ливу я застав картину. Бачив, як ця жінка на столі розрізала труп своєї дитини й примовляла: „Ось вже Манечку з’їли, а тепер за-солимо Іванечка. Цього вистачить на якийсь час. Ця жінка збожеволіла від голоду і зарізала власних дітей. Можете це собі уявити?“ Я доповів про все Сталіну, але у відповідь викликав лише гнів: „М’якотілість! Вас обдурюють, навмисне розповідають про таке, щоб розжалобити і змусити використати резерви“, – писав М. Хрущов.

Голод штовхав голодуючих на нелюдські акції. Психічно перероджуючись, вони зважалися на неймовірні злочини. З початку 1947 р. органами МВС велося розслідування 130 випадків трупожерства та людоїдства, зафіксовано 189 з’їдених людських трупів, до кримінальної відповідальності притягнуто 132 особи, найбільше – в Ізмаїльській обл. В інформації міністра внутрішніх справ СРСР С. Круглова на ім’я Й. Сталіна, В. Молотова і Л. Берії від 28 лютого 1947 р. повідомлялося, що органами карного розшуку УРСР зареєстровано ряд випадків людоїдства. За донесенням начальника УМВС Запорізької обл., 11 лютого 1947 р. у жительки с. Вознесенка Мелітопольського р-ну Л. А. В-К. від захворювання грипом помер 10-річний син Володимир (З етичних міркувань повні імена, по батькові й прізвища канибалів та їх жертв не називаються.. – *Авт.*). Як встановлено слідством, В-К. труп померлого сина порізала на куски і м’ясо вжила у їжу для себе й двох своїх дітей – дочки Надії, 1931 р. народження, й сина Павла...

13 лютого у В-К. померла дочка Надія, труп якої вона також порізала й ужила в їжу. В-К. була членом колгоспу „Перемога“. В 1946 р. вона разом з дочкою Надією виробила 222 трудовні, в рахунок чого отримала з колгоспу 74 кг пшениці, котру витратила, після чого почала голодувати.

„...У зв’язку з утрудненнями на Україні, нами дано вказівки органам МВС надавати необхідну допомогу місцевим органам влади“ – зазначалось в інформації.

Констатуючи факти канибалізму, документи відділу з боротьби з бандитизмом МВС України чітко підкреслюють, що подібне скоювалося людьми, перебуваючими, як правило, в 3–4-й стадіях дистрофії, котрих після затримання відправляли до звичайних та психлікарень, а їхніх вкрай виснажених дітей – до ліка-

рень і дитбудинків. Багато людоджерів після деякого просвітлення і усвідомлення жахливості свого злочину кінчали життя самогубством...

Але, не дивлячись на вже не лише загрозу, а масовий голод, керівництво як в цілому СРСР, так і УРСР вимагало безумовного виконання хлібозаготівельних завдань.

Найбільш сильним післявоєнний голод був взимку, навесні й літом 1947 р. „...Миленький мій братик Гриша. Якби були в мене крила, полетіла б я до тебе й поділилася б з тобою, й розповіла б, що тут робиться. Один одного їдять – людоджерство, дуже багато пухлих, людей ріжуть і роблять ковбасу. Ой, Боже, що робиться, банд багато, голод великий...“ – це слова з листа жительки Вінницької обл. до м. Праги (Чехословаччина), датованого 22 березня 1947 р.

Про трагічний стан справ, пов'язаних з нестачею продуктів харчування, факти захворювання громадян від голоду і скоєння на цьому ґрунті жахливих злочинів начальники обласних управлінь міліції своєчасно інформували секретарів обласних комітетів КП(б)У, про що сумлінно відзначали у спецдонесеннях на ім'я міністра МВС України генерал-лейтенанта Строкача, сподіваючись, що з їхнього боку негайно будуть вжиті заходи щодо запобігання голодомору і надана допомога голодуючим. Та цього не сталося. „Людина-гвинтик“, яка створювала основу для життя всіх членів суспільства, і за рахунок праці якої вони живували, їх не цікавила.

Доведені до відчаю люди вдавалися до злочинів й суїциду. Так, колгоспниця Б., 1903 р. народження (з колгоспу ім. Будьонного с. Беєве Синівського р-ну Сумської обл.) 16 травня 1947 р. на ґрунті важкого матеріального становища (колгосп допомогти не мав можливості), повісила свою дитину, 1946 р. народження, після чого також покінчила своє життя шляхом повішення. Про це йшлося у спецповідомленні УМВС по Сумській обл. до МВС УРСР.

Хлібозаготівлі тривали.....

ЗАМОВЧУВАННЯ ТРАГЕДІЇ

Голод 1946–1947 рр. був одним з трагічних явищ у житті народу України, замовчених тоталітарною системою. Оберігався він дуже пильно, як державна таємниця. В умовах сталінщини відбиралася й використовувалася лише вигідна для режиму інформація. Сталін та створена й керована ним адміністративно-командна система ставилася до голоду в Україні як до явища неіснуючого. Це замовчування було злочинним і продуманим.

Призвідець голодомору – радянський уряд – всіляко намагався приховувати як від власного народу, так і від країн Заходу правду про жахіття післявоєнної трагедії.

Численні партійні та державні постанови, слухняна преса наголошували на тому, що „в країні успішно йде відбудова сільського господарства“, українські селяни „охоплені загальним трудовим піднесенням у боротьбі за підвищення врожайності та подальший розвиток соціалістичного сільського господарства“, закликали ідеологічно одурманений народ „до переборювання післявоєнних труднощів“ й „труднощів зростання“, створювали ілюзію покращення життя.

Слова „голод“ ні у численних постановах ЦК ВКП(б) і Ради Міністрів колишнього СРСР, ні у постановах ЦК КП(б)У і Ради Міністрів колишньої УРСР, інших документах партійних та радянських органів – головного інструменту сталінщини – не було. Та й самі вони (а їх було прийнято більше 50) публікувалися вибірково. Слово „голод“ було відсутнє й у наскрізь цензурованій тодішній як центральній, так і республіканській та місцевій пресі. Лише в одній – двох постановах були присутні натяки на післявоєнні труднощі, посуху, неврожай. Цинічною по відношенню до голодуючого населення України була прийнята 19 вересня 1946 р. постанова Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) „Про заходи з ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах“. Статут сприяв зміцненню компартією колгоспного ладу, який, у свою чергу, давав можливість забирати із села хліб та інші продукти харчування. У постанові йшлося про порушення так званої „колгоспної демократії“, якої, як зрозуміло, в умовах сталінщини не було й бути не могло, а натомість – кріпосництво в найбільш жорстокій формі.

„В газетах пишуть, що все добре, а де це добре, а в нас все погано, гірше, ніж було 10 років тому, й базару нема, й церкву повалили, й ставок повалили, й баня не працює, наші родичі з Піщанки кажуть, що Піщанка стала гірша за село. Люди всі змінилися – худі, чорні, злі...“ – писали 5 червня 1946 р., благаючи про допомогу, селяни з Вінничини М. Хрущову.

І. А. Телегін свідчив, що „...в листах, які ... отримував з дому, військова цензура викреслювала рядки, а потім виявилось, що моя мати й сестрички (батько теж був в армії) їли ховрашків, сильно голодували“. Листи до солдат в армію не доходили. Як згадував І. П. Штонда з м. Харкова, у його товариша по війську вимерла з голоду уся сім'я, але він не знав про те, поки не повернувся додому. В Харкові солдати поодиноці не ходили. З цивільними не мали права розмовляти. Боялися один одному слово сказати. Один на одного доноси складали. Згадати страшно...“.

Голод 1946–1947 рр. системі вдавалося приховувати й від світової громадськості, й від населення СРСР. Документи, що стосувалися цього лихоліття, проходили під грифом „таємно“, „цілком таємно“, „таємно, конфіденційно“, „особисто“, „тільки особисто“ та ін.

Представники вертикалі влади були докладно обізнані зі станом справ у республіці. Секретарям ЦК КП(б)У, обкомів партії інформація про ситуацію в областях, районах, містах і селах надходила регулярно. В таємних офіційних документах подекуди замість широко вживаних слів „неврожай“, „недорід“ зустрічається і слово „голод“. Але, прагнучи зберегти політичний імідж, владоможці робили вигляд, що не лише такої трагедії, як голод, а взагалі негативних явищ і проблем в суспільстві немає. Про голод в Україні М. С. Хрущов доповідав Сталіну восени 1946 р., однак цю доповідь „батько народів“, безперечно, прекрасно поінформований про стан справ, назвав брехнею. Сталін звеличувався, популяризувався як „рідний батько всіх народів“, а партія – як „турботлива мати“, „керівна й спрямовуюча сила суспільства“; голодуючі люди – „гвинтики“ їх не хвилювали. На 173 сторінках стенограми III обласної наради селян Чернівецької обл., в якій якраз голод косив десятки тисяч людей у „під“ лихоліття в січні 1947 р. – жодного слова про голод, натомість: „Ми, працівники сільського господарства... запевня-

ємо більшовицьку партію і радянський уряд, що взяті зобов'язання з честю виконаємо і перевиконаємо. Запорукою цьому є наша любов до нашої Радянської Батьківщини, Радянського Уряду, більшовицької партії, наша безмежна любов до натхненника і організатора наших перемог – Великого Сталіна!“

Державна таємниця про голод виражалася в неопублікації постанов партії та уряду, репресіях проти людей, які розповідали про цю трагедію, тощо. Нікого не випускали за межі району, за межі України. Щоб люди не виїздили за межі своїх регіонів, квитків на потяги на станціях не продавали.

Оскільки офіційно голоду не було, він не існував, слухняна преса оптимістично закликала маси на трудові подвиги, „батькам“ України М. Хрущову та Л. Кагановичу надсилалася маса телеграм від окружних виборчих комісій про висунення їхніх кандидатур від імені народу, якого вони позбавляли хліба, а через це часто й життя – в депутати місцевих рад. В одному з листів Л. Кагановичу, датованому початком грудня 1947 р., говорилося: „Під Вашим керівництвом, під керівництвом Комуністичної партії (більшовиків) України, виконуючи Сталінську п'ятирічку, наша Республіка заліковує рани війни й наповнюється багатством“. А справжнє багатство України – люди – в цей час страждали й гинули від голоду.

В УРСР проводилися різні ідеологічні заходи, проходив II республіканський зліт піонерів. У проекті звернення учасників зльоту до дітей України говорилося про те, що піонери республіки знищили сотні тисяч шкідників сільського господарства й тим самим урятували десятки тисяч пудів зерна. Як про героїчний вчинок, розповідалося про те, що піонер В. Дев'ятко з Херсонської обл. знищив 1019 ховрашків. До цього можна було б додати, що знищені школярами ховрашки багато сімей урятували від голоду, ставши єдиним продуктом харчування.

Однак, голод викликав невдоволення населення. Так, наприклад, телеграма, направлена в січні 1946 р. М. С. Хрущову начальником „Донбастяжбуду“ Муріним, свідчила про те, що „робітникам ...недодано 9 т хліба, знято з постачання утриманців... Становище тяжке, настрій робітників нервозний, є непорозуміння...“ „...Говорять, що тепер правди немає, але правда повинна

бути...“, – писали в листі до М. С. Хрущова колгоспники с. Попелюхи, що на Вінниччині.

Спекулюючи на одвічній вірі у кращу долю, працьовитості трудівників, ідеологізуючи все буття населення України, КП(б)У, уряд, влада на місцях під тяжким пресом центру представляла життя як таке, що поліпшується, стає для людей все „радіснішим“ і „веселішим“. „У радянських жінок немає більш важливої турботи, як турбота... про успіх п'ятирічки. Хай живе й славиться вільна, рівноправна радянська жінка! Хай живе керівник більшовиків України Лазар Мойсейович Каганович! Хай живе... Микита Сергійович Хрущов! Хай живе... Йосиф Віссаріонович Сталін!“ – це слова одного з листів, надісланих у січні 1947 р. – в пік голодомору – його організаторам. У засобах масової інформації лунали заклики партії й уряду до жінок підвищувати врожайність сільськогосподарських культур. І водночас – жодної згадки про жінку як людину, особистість, про жінку-матір, ні слова про те, що жінкам перш за все треба було рятувати своїх дітей від голодної смерті.

„Доводимо до Вашого відома, що завод *чомусь* (курсив. – *Авт.*) з 1 жовтня 1946 р. знято з постачання хлібом. На заводі підсобне господарство (15 га) цього року дало 4 ц і 30 кг зернових, які було зібрано і здано в держпоставку. Положення робітників дуже тяжке. Далі жити, не отримуючи пайка, просто неможливо. Просимо Вас дозволити видати хлібні карточки хоча б інвалідам Великої Вітчизняної війни, дружинам загиблих на фронті й робітникам, які не мають підсобного господарства“, – зверталися в листі до М. С. Хрущова робітники Вінковоцького плодоконсервного заводу. Архівні фонди містять багато листів, скарг про „раптове“ (Курсив. – *Авт.*) зняття робітників та службовців заводів у сільській місцевості та їх утриманців з постачання. Ця постанова, як бачимо, створена Сталіним та його поплічниками, прекрасно znana виконавцями, була утаємничена від народу.

Такі ж цинізм й лицемірство виявлялося у відношенні до інвалідів, утриманців, дітей. Дуже погано постачалися дитячі заклади продовольчими продуктами. Так, у січні-лютому 1946 р. дитячі установи Полтавщини зовсім не одержували молока. Особливо погано забезпечувалися молоком дитячі заклади, роз-

ташовані в сільській місцевості. Припинено було харчування дітей у школах. Поширювалася захворюваність дітей на голодне виснаження (авітаміноз, пелагру, септичну ангіну, туберкульоз, ін.). В цей же час до керівництва республіки надходили послання з виявом гарячих почуттів любові й подяки за „щасливе дитинство“. „Вітаємо Вас з Новим, 1947-м, роком. Бажаємо здоров'я, гарного життя у новім році. Спасибі за батьківське піклування, радісне, щасливе дитинство. Діти, вихованці Звенигородського дитячого будинку та дирекція“, – таку телеграму було надіслано на ім'я М. Хрущова

З кінця 1946 р. в людних місцях міст республіки матері полишали голодних дітей, сподіваючись на те, що їхні, на мові офіціозу, „неорганізовані“ діти, які не одержували пайка, стануть „організованими“, тобто мешканцями дитячих будинків, і яесь харчування.

Правда про голод приховувалася й за таким, як вважали можновладці, незрозумілим народові медичним терміном – „дистрофія“. Про те, звідки в мирний час з'явилися десятки тисяч дітей-сиріт, офіційно ніде не було сказано ні слова.

Знали про голод партійні та державні працівники всієї вертикалі влади в Україні. Про це свідчать численні листи, телеграми з місць, що зберігаються в архівах. Знали про недоодержання, неотоварювання або несвоєчасне отоварювання хлібних карток, вкрай напружене становище робітників і службовців та ін. Разом з утаємниченням самого факту голоду повсюдно процвітало в республіці, як і у Союзі в цілому, пристосовництво, лицемірство й підлабузництво. В той час, коли у Полтавській обл., наприклад, було дуже неблагополучно, люди голодували, а нерідко й помирали з голоду, кілька голів колгоспів направили листа Л. М. Кагановичу й М. С. Хрущову, в якому із захопленням писали, що в рішеннях лютого (1947 р.) пленуму ЦК ВКП(б) вони вбачають „яскраву турботу більшовицької партії, Радянського Уряду й особисто товариша Сталіна про колгоспне селянство“.

Замовчування людомору робило велику послугу можновладцям, „вождю“-тирану. Післявоєнний штучний людомор, скоєний і утаємничуваний в тоталітарному суспільстві партією-державою, очолюваною Й. Сталіним, через заідеологізованість, політичну зашореність населення, сліпу віру в „доброго правителя“,

сприймався часом трудівниками, навіть жертвами голоду, як явище, винуватцем якого Сталін не вважався. Про тяжке становище населення, смертність внаслідок голоду і своєрідне ставлення до „вождя“ свідчить, наприклад, лист колгоспника з с. Цибулева Єлісаветградівського р-ну Кіровоградщини Я. Гриценка, написаний 10 липня 1947 р. „рідному батькові українського народу“ Й. Сталіну: „Доброго здоров'ячка, Йосиф Віссаріонович! Прийміть привіт од українського голодного народу. Дорогий наш вождь! Стільки світ не існує, я не бачив таких безпорядків, як зараз. Голод, злидні, іздівательство над народом. Робочі пухнуть. Дорогий наш вождь, я от колгоспник-конюх, в мене вмерла вся сім'я з голоду (курсив. – *Авт.*). Я рішив написати вам листа. ...Стільки невдовольень у країні, зверніть, пожалуста, увагу, особливо на робочих і селян, бо, не дай Бог, гряне що-небудь, то ми пропали з вами. До свідання, побажаю вам успіхів у роботі“.

Вищій владі вдавалося звалювати вину за голодомор на місцевих керівників. За правдою з вірою у справедливість зверталася до головного призвідця голодомору й жителя м. Павлограда Дніпропетровської обл. М. А. Осипчук. У листі, датованому 12 лютого 1947 р., вона писала: „Справа така: по радіо диктори щодня й щогодини оспівують Ваше ім'я й прославляють життя радянських людей, а насправді народ голодний, робітники ...пухнуть з голоду, хлібний пайок недостатній, приварку нема. Багато людей вмирають, і їх виносять на кладовища й там кидають. Місцева влада рие великі подібні до братських, могили й хоронить туди по кілька чоловік. Худобу вигубили, для обробітку землі вона уже не годиться, заморена голодом. У колгоспників силою відібрали продукти врожаю, а написали в газетах й передали по радіо, що колгоспники здали державі продукти добровільно. Керівникам живеться добре...“

Комерційний хліб продається тільки начальству, чії дружини продають цей хліб на ринку по 150 крб. буханка. Народ гине від голоду й непосильної праці і проклинає Ваше ім'я у тон диктограм“. Подальша доля авторки листа невідома.

Під страхом репресій, як згадують люди, померлих „нишком закопували“.

Преса України в 1947 р. писала, що по всій республіці йде „збирання доброго врожаю“. Отже, зерно в республіці було.

Ряду країн воно передавалося безкоштовно. Але все це було невідомо населенню.

Держзаготівлі сільгосппродукції не припинялися.

Тільки з 1988 р., у зв'язку з відкриттям спеціальних сховищ архівів, стало можливим наукове дослідження проблеми повоєнного голодомору.

ЖЕРТВИ ГОЛОДОМОРУ

Через недоїдання, голоднечу, швидко поширювалася по республіці дистрофія. Найбільше – саме в „пік голоду“ – взимку 1946–1947 рр. та весною 1947 р. – опухання, виснаження дорослих та дітей на ґрунті голоду набували масового характеру. Архівні документи – доповідні записки, інформації, листи голів облвиконкомів і секретарів обкомів партії, політдонесення керівників виробництва, начальників на адресу вищих посадових осіб України містять багато даних, що підтверджують це сумне явище.

В великих промислових містах дистрофіками ставали найбільше утриманці й діти, зняті з гарантованого постачання за хлібними картками, чисельність дистрофіків у містах Сталінської обл., наприклад, становила 65 тис. 651, Запорізької – 32 тис. 237, Дніпропетровської – 24 тис. 480.

У грудні 1946 р. на металургійному заводі ім. Петровського м. Дніпропетровська, наприклад, дистрофіків I та II ступеня нараховувалось 80 чоловік, на заводі ім. Калініна – 42 чоловіки, багато на Дніпровському металургійному заводі ім. Держинського м. Дніпродзержинська та ін.

Документи Міністерства охорони здоров'я, МВС і МДБ України свідчать, що з 31 березня по 20 червня 1947 р. кількість хворих на дистрофію зросла з 635 тис. 844 чоловік до більш ніж 1 млн. 100 тис. чоловік. Житель с. Червоний Яр Кілійського р-ну Ізмаїльської обл., демобілізований з армії Буручан писав своєму товаришу: „...Демобілізувався, приїхав додому, але краще мене убили б на фронті, ніж мучитися вдома, де всі вмирають з голоду. Таке життя погане, що передати не могу, приїхав додому й не бачу ніякої допомоги з боку держави“. А. Жукова з с. Пер-

Ряду країн воно передавалося безкоштовно. Але все це було невідомо населенню.

Держзаготівлі сільгосппродукції не припинялися.

Тільки з 1988 р., у зв'язку з відкриттям спеціальних сховищ архівів, стало можливим наукове дослідження проблеми повоєнного голодомору.

ЖЕРТВИ ГОЛОДОМОРУ

Через недоїдання, голоднечу, швидко поширювалася по республіці дистрофія. Найбільше – саме в „пік голоду“ – взимку 1946–1947 рр. та весною 1947 р. – опухання, виснаження дорослих та дітей на ґрунті голоду набували масового характеру. Архівні документи – доповідні записки, інформації, листи голів облвиконкомів і секретарів обкомів партії, політдонесення керівників виробництва, начальників на адресу вищих посадових осіб України містять багато даних, що підтверджують це сумне явище.

В крупних промислових містах дистрофіками ставали найбільше утриманці й діти, зняті з гарантованого постачання за хлібними картками, чисельність дистрофіків у містах Сталінської обл., наприклад, становила 65 тис. 651, Запорізької – 32 тис. 237, Дніпропетровської – 24 тис. 480.

У грудні 1946 р. на металургійному заводі ім. Петровського м. Дніпропетровська, наприклад, дистрофіків I та II ступеня нараховувалось 80 чоловік, на заводі ім. Калініна – 42 чоловіки, багато на Дніпровському металургійному заводі ім. Дзержинського м. Дніпродзержинська та ін.

Документи Міністерства охорони здоров'я, МВС і МДБ України свідчать, що з 31 березня по 20 червня 1947 р. кількість хворих на дистрофію зросла з 635 тис. 844 чоловік до більш ніж 1 млн. 100 тис. чоловік. Житель с. Червоний Яр Кілійського р-ну Ізмаїльської обл., демобілізований з армії Буручан писав своєму товаришу: „...Демобілізувався, приїхав додому, але краще мене убили б на фронті, ніж мучитися вдома, де всі вмирають з голоду. Таке життя погане, що передати не могу, приїхав додому й не бачу ніякої допомоги з боку держави“. А. Жукова з с. Пер-

вомайського Суворовського р-ну Ізмаїльської обл. писала на адресу п/п П. А. Жукову: „...Такого голоду, як тепер, по всій Бессарабії ми не пам'ятаємо. Від Ізмаїла до Чикирлика й до Кілії всі люди голодні“.

Але найбільше голод вразив село. Станом на 1 червня 1947 р. в Україні нараховувалося 1 млн. 74 тис. 314 дистрофіків, 77,1% (828 тис. 429 чоловік) яких були сільськими жителями. Найбільше виснажених селян-дистрофіків було у Вінницькій обл. – 133 тис. 442 чоловіки, у Київській – 66 тис., у Харківській – 63 тис. 677, у Запорізькій – 56 тис. 507, в Дніпропетровській – 52 тис. 767, в Ізмаїльській – 52 тис. 447, у Миколаївській – 50 тис. 807, в Одеській – 48 тис. 316, в Полтавській – 44 тис. 929, в Кам'янець-Подільській – 44 тис. 533, в Сумській – 36 тис. 427, у Херсонській – 36 тис. 312 чоловік.

Виникали й поширювалися пов'язані з голодом хвороби. На ґрунті виснаження, вживання у їжу м'яса дохлих тварин, дефіциту мила та інших засобів гігієни, ослаблення організмів людей, відсутності санпропускників на шляхах потоків знедолених поширювалися масові захворювання на паразитарні тифи. 1947 р., коли тиф підійшов до Москви, уряд СРСР видав постанову „Про заходи з ліквідації епідемічних осередків захворювань паразитарними тифами“, в якій відмічалось різке зростання захворюваності на Україні, зокрема, у Харківській обл.

У голодуючих траплялися різного роду отруєння, захворювання шкіри, ін.

Через мізерну оплату, а часто-густо неоплату трудовнів, що колгоспи, пограбовані державою, не в змозі були колгоспникам забезпечити, надзвичайно високі податки на особисті присадибні ділянки, жорстокий голод, репресії, хвороби, колгоспники полишали села. Особливо великий вплив селян був взимку 1947 р. Люди йшли, в основному, у міста, де великою була потреба у робочій силі.

Голова колгоспу „Заповіт Леніна“ Новосанджарського р-ну Полтавської обл. Личко у листі до голови Ради з колгоспних справ Андрєєва від 12 квітня 1947 р. за дорученням правління просив повернути колгоспників і сільських спеціалістів в колгоспи, вказуючи на випадки, коли з багатьох колгоспів пішло до 100 чоловік, багато спеціалістів сільського господарства,

а саме: машиністи, ковалі, теслі, ланкові... Постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 4 червня 1947 р. „Про неорганізований відхід колгоспників“ зобов'язувала керівників міністерств, республіканських установ, виконкомів обласних і районних Рад давати вказівки про заборону в усіх підвідомчих їм підприємствах і установах прийому на роботу колгоспників, які не мали дозволу правлінь про відпуск та відповідних документів від виконкомів сільрад. Але люди, гнані голодом, залишали села. З Ізмаїльської обл., наприклад, за 1947 р. вибуло 8 тис. 934 селянські господарства. В листі, датованому 19 липня 1946 р., Загородня з с. Глибочок Тальнівського р-ну Київської обл. писала А. В. Сучку до війська: „...В нашому селі люди дуже худі, а в інших – навіть опухли. Багато людей від'їжджають, настав 1933 рік...“. „Хліба колгоспникам не дають ні грама, а зараз же, як тільки намолотять, навантажують на машини й вивозять... Люди вже від'їжджають в різні сторони“, – так характеризував це явище колгоспник с. Кринички Дніпропетровської обл. В. А. Перепотський. За 1946 р. чисельність працездатних жінок та підлітків до 16 років, незважаючи на заборону виїзду, загорджувальні загони, відсутність паспортів, зменшилось в селах України на 283,9 тис. чоловік. Особливо великим вплив людей із сіл був взимку 1947 р. Люди йшли на будови, до Західної України. Це явище ще більше ускладнювало ситуацію.

Станом на 20 червня 1947 р. в Україні нараховувалося 1 млн. 154 тис. 378 виснажених голодом людей – дистрофіків.

Зі збільшенням масштабів масового голоду зростала смертність людей. „Що найстрашніше – люди мерли, мов мухи. І нікому було закопати їх в ями. Кого пригортали, а хто так і залишався лежати“, – згадувала М. І. Риженко з с. Гладківка Голопристанського р-ну Херсонської обл. Дніпропетровчанка Т. В. Прудникова згадувала, що багато батьків просили, щоб їхніх дітей забрали до дитячих будинків, бо вони пухли з голоду. „Я їздила до своєї тітки на станцію Ілларіонове й одного разу бачила як хлопчик, років 10-ти, йшов і раптом впав і вмер, але всі проходили мимо, йшли далі, наче сонні, ніби нічого страшного не відбулося. Смерть стала звичним явищем. Вона була скрізь і повсюди“.

„Люди мерли на дорогах, вокзалах. Одна жінка лягла на вокзалі у Садгорі і померла, а дитина лазила по ній і плакала. Діти

були дуже слабкими, хотіли їсти, голодували: йде, йде, бідолаха, хитається, падає і вмирає. Покійників ховали, кидаючи прямо в яму без труни. Зранку помер, а на вечір вже й поховали... Були випадки, коли діти помирали на руках вчителя“. Так запам’яталася смерть учня А. Бершака Р. С. Комар з м. Новомосковська на Дніпропетровщині.

За архівними документами чітко простежується ріст смертності в 1946 р. порівняно з 1945 р. Особливо значне її підвищення спостерігалось з II половини 1946 р. й різкий ріст в I половині 1947 р. Надзвичайно характерним воно було для ряду областей, зокрема Ізмаїльської та Чернівецької, де померлих було більше, ніж народжених. За даними ЦСУ України, в Ізмаїльській обл. 1946 р. народилося 15 тис. 445 чоловік, померло – 15 тис. 636 людей, тобто смертність перевищувала народжуваність. Найбільш характерною така ситуація була для сіл. У селах Ізмаїльщини того ж року народилося 12 тис. 376 чоловік, а померло 13 тис. 590 людей. Найбільше число померлих припадало на грудень 1946 р. – 2 тис. 487.

У доповідних записках, зведеннях офіційної звітності, що були направлені урядові України, відзначалося погіршення показників природного руху населення в 1947 р. порівняно з 1945: спад народжуваності і збільшення смертності, особливо дітей віком до одного року, загальне скорочення чисельності населення.

Разюче зросла смертність в 1947 р. Документ „Розподіл народжених за місяцями по Українській РСР в 1947 р. і 1948 р.“ свідчить, що „тільки 1947 рік з післявоєнних виділяється підвищеною смертністю...“.

На зменшення 1947 р. чисельності сільського населення в Дніпропетровській, Вінницькій, Запорізькій, Ізмаїльській, Чернівецькій обл-х вплинула також підвищена смертність і понижена народжуваність, в результаті чого вийшов негативний природний його приріст. В ряді областей, зокрема Харківській, Дніпропетровській, Одеській, Херсонській, Ізмаїльській, Чернівецькій за 1947 р. приріст мав мінусовий показник. Дитяча смертність 1947 р. становила 127,7 на тисячу осіб відповідного року. Найвища смертність дітей у 1947 р. відмічалася в Ізмаїльській області – 319,0, Чернівецькій – 211,5 та Запорізькій – 177 на тисячу дітей до одного року.

В 1,6 рази збільшилась 1947 р. смертність у лікувальних установах УРСР. В цілому ж по Україні за 1947, найтяжчий рік, смертність населення збільшилась в 1,7 рази. Головна причина такого зростання – голод, дистрофія та пов'язані з ними хвороби.

Помирали сотні тисяч людей. Серед дорослих більше вмирало чоловіків, ніж жінок. Серед дітей частіше вмирало хлопчики. „Страшні то були часи, люди вмирало від голоду як мухи... Скільки разів бачила, як ліз то один, то другий бідолаха на акацію та безсилий з голоду падав донизу і помирав, а інший, хоч і досягав того цвіту, наїдався його і все одно вмирав“, – згадувала А. Антонова. „У Харкові вокзал – ніде голці впасти: всюди голодуючі з усіх куточків України. Сиділи тижнями, їх не відправляли. Дітки вмирало прямо на руках знесилених матерів. Запам'ятала на все життя той страшний тихий стогін“, – свідчила К. Ткаченко з с. Заріччя Гуляй-Пільського р-ну Запорізької обл. Більше третини населення вимерло у селах Глибокому, Олександрівці, Червоноармійському, майже повністю вимерло с. Трапівка Одеської обл., багато людей померло у с. Томашківці, в Томашківському р-ні Дніпропетровської обл., інших селах і містах України...

Конфіскаційні зернозаготівлі, мізерна оплата чи неоплата вироблених тяжкою працею без вихідних трудовнів, надвисокі податки на кожне присадибне господарство, „добровільно“-примусові позики, вивіз хліба та інших сільгосппродуктів, тобто тотальне пограбування села, викликало все більше посилення голоду, поширення смертності людей від голодного виснаження. О. Катрич з с. Андріївка Роменського р-ну Сумської обл. згадував: „Нарешті настала справжня весна. (1947 р. – *Авт.*). У селі на той час од голоду померло 7 людей. Але ні „вождь усіх народів“, ні місцеве керівництво навіть пальцем не поворухнули, аби якось полегшити наші страждання. У лахмітті, з порепаними ногами брели ми до лісу, рвали липове листя, сушили його, потім щось пекли і їли. Щоб вижити, і пожити при комунізмі, що його мальовничо описували більшовицькі агітатори...“

У с. Попелюхи на Вінниччині загинуло понад 70 чоловік... Благання людей про допомогу до „батечка“ М. Хрущова не дійшло. Голодомор, організований сталінщиною через злочинну партійно-державну політику щодо селян, забрав понад 1 млн.

людських життів, в основному, хліборобських. Найбільше постраждали селяни південних, південно-східних та східних областей. В Ізмаїльській (що пізніше увійшла до Одеської) й Чернівецькій обл-х смертність була найбільшою, перевищувала народжуваність.

За спогадами нині живих свідків, загинуло від голоду 300–400 жителів с. Новоселиці Кельменецького р-ну Чернівецької обл., 100–120 чоловік померло в с. Клішківці Хотинського р-ну, з початку до липня 1947 р. померло більше третини людей с. Костичаки Новоселицького р-ну, велика кількість людей померли у с. Великій Буді Герцаївського р-ну Чернівецької обл. З. Чурчя поховав усіх своїх дітей, сам носив їх на спині на кладовище. У м. Овідіополі Одеської обл. вимерло 25–30% населення. Третина людей померла з голоду в с. Олександрівка Болградського р-ну Ізмаїльської обл. Як згадує В. С. Драганов, померли його сусіди: І. Димов і його сім'я, вони втратили під час голоду 3 дітей. У с. Глибокому Татарбунарського р-ну Ізмаїльської обл. померло близько 35% населення. Як згадує Є. Ф. Бойко, „люди йшли по вулиці й падали. Трупи валялись на вулицях“.

В с. Іванівка на Кіровоградщині зі 150 мешканців померло під час голоду 50 осіб, тобто третина населення. В родині Г. М. Кохні в с. Вишнякове від виснаження голодом померли 5 чоловік. З дуже великої сім'ї Крамаренків, яка сильно голодувала, у неї забрали навіть корову, а в сім'ї були маленькі діти, живими залишилися троє.

В грудні 1946 – січні 1947 рр. по с. Вольному Тарутинського р-ну Ізмаїльської обл., половина жителів якого вимерла, ходили спеціальні групи людей, які виносили трупи з дворів і хоронили їх на кладовищі.

У с. Завадівці Білгород-Дністровського р-ну Одеської обл. з населення 600 чоловік в 1946–1947 рр. померло 250, в т. ч. 75 дітей, бо „навіть низький через посуху врожай був відібраний державою, і люди залишилися зовсім без хліба“.

У с. Малинцях Хотинського р-ну Чернівецької обл., як свідчить М. М. Залевська, померло 300–400 чоловік. У Михайлівці Кельменецького р-ну, за свідченням О. Г. Корнілової, з середини літа 1946 р. до осені 1947 р. загинуло голодною смертю близько 400 дорослих і дітей. Вимерло більше половини с. Царичанка

на Дніпропетровщині. В с. Устя на Вінниччині – до 30% населення. Й так було в багатьох селах...

Але при цьому хлібовикачка не зупинялася.

Не набагато легше було людям і в містах багатьох областей й особливо найбільш голодуючих – Чернівецької та Ізмаїльської. З м. Рені Ізмаїльської обл. Є. І. Шило на адресу п/п 040701 повідомляв В. Т. Шилу: „...Нам зараз дуже погано, не знаємо, що робити. Хліба у нас немає, їсти нічого і роботи ніде нема, у нас вже багато людей пухнуть і помирають з голоду – більше половини міста, якби ти подивився – ти б жахнувся...“. О. Мілейко з Одеси свідчила: „У нашому будинку з голоду померли 5 чоловік“. Як згадує Х. М. Борисова (Руденко) з м. Татарбунари Ізмаїльської обл., „померло тоді багато. Люди падали, як снопи. Помирали в хатах, на вулицях. Померли від голоду в 1946 р. батько, в 1947 р. – мати“.

„У нашому селі, – згадував А. П. Баршадський з с. Борисівка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл., – був випадок, коли один чоловік, якого живцем кинули до ями з трупами, прийшов до свідомості, виліз з ями та доповз до крайньої хати аж у сусідньому селі“. Похорони в той час були невидовиж. Як згадує К. А. Буряк з с. Настополь, що на Дніпропетровщині, „становище в селі було жахливим. Один селянин з вигнаних владою копати яму для трупів, вмер у цій же ямі. А один смалив kota у грубі та так і вмер з недосмаженим котом“. Багато дітей залишились без батьків. А були діти, які навіть рятували своїх батьків, або, вже лишившись сиротами, рятували менших братів та сестер.

Поки ще не підрахована (та, напевне, й неможливо це точно зробити) чисельність загиблих від цього голоду. Але аналіз документів дає підстави стверджувати, що чорні жнива післявоєнного голодомору викосили в Україні понад 1 млн. переважно, селянських, життів.

Під час голоду чимало людей гинуло за межами республіки, коли добиралися до „хлібних місць“. З померлих від голоду сотень тисяч людей третину становили діти й підлітки.

В той час, коли найбільш вразливі селяни України, обкрадені державою, страждали і в муках помирали з голоду, найвища номенклатура – а це члени ЦК КП(б)У та Ради Міністрів УРСР, чинов-

ники цих установ, керівні працівники республіканських й обласних органів влади продовольством та промтоварами забезпечувались безкоштовно з доставкою додому. Працівники радянськопартійного активу районного масштабу отримували ліміти харчування за трьома групами. В 1947 р. у складі лімітів було 19 найменувань важливіших продуктів харчування. Пайок мали навіть дрібні управлінці. Існувало спецпостачання в системі закритих розподільників, їдалень та буфетів. Літерне харчування розподілялося на кілька категорій – „Літер Б“, „СП“, „другі гарячі“, ін. Більшість представників партійної еліти СРСР та України в „країні робітників та селян“, виголошуючи промови про справедливість, рівність і братерство, відділяли себе від народу, маючи кілька ступенів захисту, долю й болі його не поділяли.

ВИСНОВКИ

Голод в колоніально залежній Україні 1946–1947 рр. був штучним, рукотворним, викликаним політикою державної комуністичної партії та уряду СРСР, які переклали проблеми післявоєнної кризи на озлиднілий народ. Перебуваючи під постійним репресивним тиском партії, її адміністративно-командної верхівки, українське село у перші повоєнні роки змушене було терпіти чи не найбільший пресинг від проведення хлібзаготівельної та податкової політики.

Питома вага заготівель зерна від валового збору досягала разючих розмірів. Заготівлі 1946 р. порівняно з 1945 р. були менші, а відсоток вилучення зерна – більший.

Ціною узаконеного пограбування села, напівголодного й голодного існування його трудівників поповнювалися держрезерви продовольства, збільшувався його експорт, кошти від якого спрямовувалися на розвиток військово-промислового комплексу для зміцнення країн „соціалістичної співдружності“ і майбутніх союзників. Ціною жахливої післявоєнної експропріації був більш ніж мільйон людських життів, як передчасно обірваних, так і ненароджених. „Півстоліття сплигло з того часу. Але й зараз інколи сняться мені ті страхіття. Прокидаюсь від жаху, йду вночі на кухню, плачу і їм хліб“, – згадує киянка В. Ч., нині пенсіонерка, а тоді селянська дитина, школярка.

Післявоєнна трагедія стала наслідком політики верхівки тоталітарної імперії, що прагнула за всяку ціну продовжити почату в 30-х роках індустріалізацію для створення більш потужного військово-промислового комплексу. Задля здійснення цього, праця селянина була перетворена на рабську. Село стало жертвою ядерного молоха.

Поповнення величезних прихованих продовольчих резервів проводилось за заздалегідь розробленими планами за рахунок вилучення продовольства з колгоспів й скорочення ринкових фондів. 1947 р. порівняно з 1946 р. надходження зерна на внутрішній ринок скоротилось в 1,7 рази. Згадаймо це число. Саме в 1,7 рази зросла 1947 р. смертність в Україні. 1947 р. хліба випікалося втричі менше, ніж 1940 р.

Голод, людські втрати викликали незворотні соціально-економічні наслідки. Як й людомор 1932–1933 рр., цей голод зробив свій внесок до подальшої економічної й духовної стагнації суспільства. Жителі міст, завдяки нормованому постачанню за картками, легше переживали лихоліття голоду. Становище сільського населення було жахливо гнітючим.

Величезна репресивна акція голоду була спрямована перш за все проти селян-хліборобів, а також робітників та їх сімей. Політика пограбування села через продрозкладку, репресії проти населення дозволили зібрати продовольство для мінімального постачання жителів міст і створити резерви тоталітарної держави, але прирікала хліборобів, жителів сіл на виснаження і муки голодної смерті.

Граничне обмеження чи позбавлення продуктів харчування людей, доведення їх до голоду і смерті стало в умовах тоталітаризму практикою сталінської політики, її зловісним проявом.

„Тоді діти збирали колоски – коли й собі візьмеш. Ніхто в цей час не звертав уваги на те, 10 тобі років чи 16 – всі йшли на роботу. Все було. Хорошого не бачили, тільки погане, тому що все життя проробили на цей клятий колгосп, а собі не придбали нічого. Дай, Бог, дітям і онукам нашим такого не бачити. Бо, як я згадаю, олівця, клаптика паперу не знайдеш. Ото таке навчання і робота були“, – згадувала К. М. Чабан з с. Гладківка Голопристанського р-ну Херсонської обл.

Для „особливих споживачів“, до яких входили особи з вищого партійного та державного керівництва, місцева партійно-радянська номенклатура, існувало постачання в системі закритих спецрозподільників. Звичним для місцевих працівників було самотабезпечення за рахунок колгоспів і колгоспників.

Зерна, зібраного в Україні в 1946 і в 1947 рр., вистачило б для забезпечення хлібом усього населення. На виконання держпоставок 1947 р. його було здано 436 млн. 431 тис. пудів, на 206 млн. 426 тис. пудів більше, ніж в 1946 р. Це свідчить про те, що післявоєнний людомор в Україні, як і голодомор 1932–1933 рр., був рукотворним.

Можна було б не допустити голодомору, запобігти йому, врятувати людей від страдницької смерті. Можна було б навіть в умовах диктатури партії та її „вождя“, „єдиного керівництва“ зерно перерозподілити, перевезти з одних регіонів до інших,

допомогти жителям неврожайних районів замість їх пограбування. Можна було б мобілізувати усі наявні резерви, звернутися по термінову допомогу до громадськості, в т.ч. й зарубіжної, до міжнародних організацій. Станом на 1 лютого 1947 р. у держрезерві СРСР знаходилось 10 млн. т хліба, на 1,9 млн. т більше, ніж на той же час 1946 р. Хліб в Радянському Союзі був у великій кількості, його елеватори були переповнені зерном, була дуже велика можливість порятувати людей, але у влади не було щонайменшого прагнення це зробити.

За неповними підрахунками, в 1946–1948 рр. в СРСР було зіпсовано і втрачено при зберіганні близько 1 млн. т зерна, яке врятувало б багато голодуючих. На допомозі стражденним і вмираючим з голоду дорослим й дітям державна верхівка економила. Різного роду допомога і позички не могли розв'язати проблему нормального забезпечення населення продуктами харчування. Не дивлячись на солідні на перший погляд цифри, для України допомога була слабкою, незначною і несвоечасною.

Експортувалося немало, але не найбільша частка зерна.

Як бачимо, головна причина післявоєнного голодомору полягала не в прояві сил стихії, а самій сталінщині. Голод 1946–1947 рр., творцем якого стала сама система тоталітаризму, був майже точною калькою пограбування села під час голодомору початку 30-х років, це була війна проти власного народу.

Голодомор, організований самою сталінщиною, тоталітарною імперією шляхом злочинної партійно-державної політики СРСР щодо селян, перетворених на кріпаків, ігнорування життєвих інтересів населення України, був черговою спробою етноциду. Розгорнувши у тоталітарній державі шалену боротьбу проти всього національного, боячись вільних республік, прагнення й боротьби українського народу за незалежність, верхня влада СРСР на чолі зі Сталіним спиралася на масові репресії і терор. В 1945–1953 рр. за різного роду „антирадянські політичні злочини“ в Україні було заарештовано 43 тис. 379 чоловік віком до 25 років. У 1946–1949 рр. в заслання відправлено близько 500 тис. західних українців, за 1946–1952 рр. із західних та Ізмаїльської областей депортовано до Уралу й Сибіру 213 тис. 662 людей, в тому числі 182 тис. 543 членів сімей учасників ОУН-УПА, 12 тис. 135 „куркулів та членів їх родин“...

Мовлячи в доповіді на XX з'їзді КПРС про виселення з рідних місць цілих народів, М. Хрущов зазначив: що „...українці уникли цієї долі тому, що їх було надто багато і нікуди було вислати. А то б (Сталін) і їх виселив“. Владою людомор замовчувався, був суворою державною таємницею.

Важливим питанням є визначення періоду тривалості цього голоду. Післявоєнний голод, нібито, був, на перший погляд, і це частково так, для населення природним продовженням страждань та голоду воєнного часу. У більшості регіонів справжній голод розпочався вже в кінці 1945 р., наростав у 1946 р., свого „піку“ досяг взимку – навесні 1947 р., дещо спадав восени 1947 р., але в цілому ряді областей продовжувався й після 1947 р., у багатьох місцевостях – до кінця 40-х років, а недоїдання було й на початку 50-х років.

Щодо географії лихоліття, то є всі підстави констатувати, що страждали люди по всій Україні. Смертельною мірою відчували це лихоліття жителі південних областей УРСР: дуже сильно Ізмаїльської, Одеської, Херсонської, Миколаївської, Запорізької, Дніпропетровської. Голод стискав своїми страшними обіймами населення Подніпров'я – хлібородних Полтавської, Черкаської, Київської, Чернігівської, Кіровоградської та ін. обл-й. Дуже тяжко потерпали від голоду мешканці сіл та міст Чернівецької, Вінницької, Кам'янець-Подільської, Сталінської, Ворошиловградської, Харківської, Сумської, Житомирської обл-й.

Дещо менше захопив голод західні області України – там було зібрано непоганий урожай, ще мало колективізованих господарств, з боку загонів УПА існував опір вивозу зерна. Однак страждало населення й Західної України через насильницьку колективізацію й репресії. Голодували селяни Станіславської, особливо сильний голод охоплював Чернівецьку обл. Західна Україна виступила рятівницею сотень тисяч людей від голодного моря.

Голодувало населення ряду регіонів РРФСР, сильний голод стискав Молдавію, але найтяжче й найсильніше він уразив Україну.

Масштаб післявоєнного голоду, звичайно, був значно меншим від обсягу голодомору 1932–1933 рр., та й наслідки його були іншими. Але страждання, смерть людей були такими ж трагічними. Адже життя кожної людини є безцінним.

ПІСЛЯМОВА

Перший радянський голодомор відбувся внаслідок об'єктивних та суб'єктивних причин, якими були засуха, продрозкладка, ін. Голод у південних губерніях України був спричинений надмірним викачуванням хліба за межі республіки після неврожаю 1921 р. на користь „червоних столиць“ Росії й голодуючого Поволжя, а після стабілізації продовольчого становища – на потреби форсованого промислового відродження СРСР. Але керівник держави того часу – В. І. Ленін не визнавав голоду в Україні й допомогу у міжнародних організацій просив тільки для голодуючих Поволжя.

Перший голодомор мав місце під час агонії воєнного комунізму.

Лише завдяки вимозі Американської організації допомоги, що поставила допомогу Поволжю в залежність від гарантій отримання допомоги Україною, більше того – в залежність від доступу американських допомогових загонів до голодуючих українців, таку допомогу Україна отримала.

Демографічні наслідки продовольчої політики радянського уряду були жахливими.

Насильницька форсована колективізація, здійснювана за директивами Й. Сталіна через партійно-державні постанови ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР, розкуркулювання з виселенням сімей трударів-хліборобів до Сибіру, конфіскаційні хлібозаготівлі, вилучення в селян під час подвірних обходів й обшуків усіх продуктів харчування, вивіз зерна з України на початку 30-х років спричинили масовий голодомор з вимиранням хліборобських сімей, хуторів, сіл... Голодоморне жахіття поглинуло, за даними різних дослідників, від 5 до 9 млн. людей. У 1933 р. загалом в Україні вмирав кожен п'ятий сільський житель. Майже з суцільною смертністю траплялися села у південних районах.

В Полтавській та Чернігівській обл-х вимирало від 25 до 70% сільських мешканців. Голодна смерть спустошила с. Битяги на Полтавщині. Трохи не повністю загинуло велике с. Гаврилівка Межівського р-ну Дніпропетровщини. У цій області призначена Сталіним надзвичайна хлібозаготівельна комісія, якою керував В. Молотов, заготовила в той час близько мільйона пудів зерна на експорт. Найбільше страждали від голодного виснаження – дистрофії і супутних хвороб – тифу, туберкульозу та ін. старі люди і діти. Так призвідці-творці голодомору – Сталін, його найближче оточення через обласні й місцеві радянсько-партійні органи, позбавивши населення продуктів харчування, замахнулися на майбутнє українського народу. Голодоморний терор залишив мільйони безіменних поховань (померлих звозили й звальювали у великі загальні ями), страшну спустошеність у серцях й душах людей. Загороджувальні загони на кордонах запобігали втечі голодуючих за межі республіки.

Забране силою у селян зерно відправлялося на продаж у західні країни з метою придбання техніки для проведення індустріалізації, здійснення так званого „великого перелому“.

Фізичне винищення українських селян штучним голодомором упродовж 1932–1933 років – свідомо і цілеспрямована акція комуністичного тоталітарного режиму в Україні. Дискримінаційна і водночас злочинна класова ідеологія більшовизму, що призвела до громадянської війни, масового терору, депортацій великих етнонаціональних груп населення, спричинила жахливу катастрофу ХХ століття – геноцид в українському селі.

Терор голодом став глобальним репресивним засобом упокорення волелюбних українських хліборобів, способом вирішення конкретних національно-політичних та соціально-економічних питань: ліквідації самодіяльних селянських господарств – соціальної основи української нації, покріпачення шляхом колгоспізації, формування колгоспного селянства – новітнього класу рабів, створення колгоспів – соціалістичних фабрик зерна та сировинного прирідку промисловості.

Основними причинами голодомору стали – масова колективізація селянських господарств, грабіжницька і людиноненависницька політика розкуркулення та хлібозаготівель по-сталінському. Протягом 22 місяців на території Української СРР нестерпно голодували 24 млн. хліборобів, з них лише на теренах 6 областей та МАСРР, що входили до її складу, померли 5,5 млн. чоловік, переважну більшість яких ста-

новили діти. Етнічні українці гинули від голодної смерті на Кубані, Північному Кавказі та в Казахстані.

Суцільна колективізація, яку запровадив більшовицький режим в Україні насильно, завдала сільському господарству непоправних господарсько-економічних втрат. Внаслідок її здійснення зазнали цілковитого розорення 5 млн. селянських господарств, з них 200 тис. були депортовані до Сибіру, Далекого Сходу (близько 1 млн. чоловік). Їхнє майно привласнила радянська влада, розпродуючи на районних торгових ярмарках, використовувала у колгоспах сільськогосподарський реманент і тяглову робочу худобу. За роки колективізації та голоду катастрофічно зменшилося майже вдвічі поголів'я худоби, у тому числі коней на 3,1 млн. та корів на 1,3 млн. голів. У подвірному селянському користуванні кількість худоби скоротилася у 7,5 раза.

Колгоспників свідомо позбавляли засобів існування упродовж багатьох місяців. Репрезентативні і цілком достовірні архівні документи свідчать про те, що колгоспники не одержували хліба за результатами сільськогосподарського виробництва протягом шести – дев'яти місяців. За невиконання так званого державного плану хлібозаготівель комуністичний режим припиняв будь-яке продовольче постачання сіл і великої низки районів, запроваджуючи сумнозвісну систему „чорних дощок“. Упродовж 1928–1933 років радянський уряд прийняв і запровадив десятки указів, постанов, законів, якими позбавляв мільйони селян засобів до існування.

Голодомор 1932–1933 років в Україні, методи і масштаби його творення, соціально-демографічні, економічні та морально-психологічні наслідки цілком відповідають основним статтям Конвенції про попередження злочину геноциду та покарання за нього, ухваленої 9 грудня 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН. Архівні документи та спогади очевидців засвідчуюють скоєння акта геноциду в українському селі протягом 1932–1933 років. Усі п'ять пунктів статті 2-ї названої Конвенції (вбивство членів етнонаціональних груп, нанесення важких тілесних пошкоджень та психічного розладу, навмисне створення таких життєвих умов, котрі розраховані на повне або часткове фізичне винищення, заходи, розраховані на попередження дітонародження, насильницьке передавання дітей з однієї групи до іншої) мали місце в українському селі. Голод супроводжувався не лише жакливими картинами масового канібалізму, труподства, самогубства, а також антилюдяними діями представників комуністичного режиму: репресіями,

масовими розстрілами селян, позасудовими вироками, утаємненням масових вбивств за невиконання хлібозаготівельних планів, пограбуванням селян.

Безперечним доказом геноциду є факт утаємнення радянськими владними структурами масового голодомору в українському селі. Лиштування Сталіна з представниками комуністичної диктатури в Україні про голод відбувалося під грифом „таємно“. Замовчування Радянським Союзом факту голоду упродовж шістдесяти років – також переконливий доказ утаємнення злочину. СРСР переконав уряди зарубіжних країн в тому, що в Україні голоду немає, хоч дипломатичні місії багатьох європейських держав в УСРР знали про жахливі факти людомору в українських селах та містах (листи італійських та німецьких консулів в Україні зберігаються в архівах). Ліга Націй відхилила звернення представництв української політичної еміграції про голод в Україні, прийнявши у 1934 р. до свого складу СРСР – державу, що заподіяла акт геноциду проти власного народу. Ліга Націй, догоджаючи власним політичним інтересам, свідомо долучилася до утаємнення голоду-геноциду в Україні 1932–1933 рр.

Голод-геноцид в Україні, скоєний комуністичним режимом диктаторського типу упродовж 1932–1933 рр., вважаємо політичним злочинном, що, власне, й відповідає Конвенції про геноцид 1948 р., а відтак вимагаємо міжнародного суду над злочинцями, повернення матеріальних та моральних збитків селянам України, які зазнали їх внаслідок масової колективізації та розкуркулення, голодомору та репресій. Вимагаємо від комуністичних партій Росії та України, що є спадкоємцями ВКП(б) й КП(б)У, повернення матеріальних збитків жертвам сталінського терору голодом в Україні. Вважаємо доцільним прирівняти жертв голодомору до статусу репресованих.

Необхідно створити національний меморіальний комплекс жертв голоду-геноциду і масових репресій, заснувати дослідницький центр виявлення та збереження документації про жахливу катастрофу українського народу ХХ ст.

Третій радянський голодомор був організований в часи реставрації системи конфіскаційних заготівель сільгосппродукції в українському селі. Й. Сталін повернув селян до системи, створеної в 30-х роках.

Ряд знаних науковців-дослідників кваліфікують післявоєнний голод, як і людомор 1931–1933 рр. в Україні, свідомим геноцидом щодо українського народу. Дійсно, сплановане винищення населення

імперською комуністичною системою не можна оцінити інакше, як геноцид. Повоєнний штучний голодомор системою щільно замовчувався.

Голодомори 20-х, 30-х та 40-х років в Україні, як свідчать документи, стали прямим наслідком злочинної політики комуністичної верхівки, В. Леніна, Й. Сталіна, їх сподвижників. Людомори забрали мільйони життів, посилили міграцію з села найбільш працюючої й кваліфікованої частини населення, поглибили апатію тих, які, переживши муки голоду, залишилися живими.

Держава відповіла на це посиленням позаекономічного примусу, обмеженням свободи пересування тощо. Лиш на короткий час владі вдавалося домагатися деякого підвищення трудової активності знесилених лихоліттями людей. Деструктивні наслідки антилюдяної політики були довготерміновими.

Економічна історія соціалізму зі створеними колгоспами була довгим ланцюгом відчайдушних спроб здобувати хліб насущний.

Після смерті у 1953 р. Й. Сталіна розпочалася реабілітація жертв сталінських репресій. Доповідь М. Хрущова про культ особи Сталіна та його наслідки на XX з'їзді КПРС означала крах „класичного“ сталінізму, хоча соціальне його коріння у вигляді тоталітарної системи, партійної і державної бюрократії не було вирване. Традиції сталінщини виявилися дуже живучими.

Деякі політичні діячі та й науковці прагнуть знайти у сталінській системі позитивне, вказуючи на забезпечення порядку, виховання відповідальності, зосередження сили всієї нації для досягнення тих чи інших цілей. Але для цього зовсім не обов'язково потрібна авторитарна система з усіма її нелюдськими вадами: репресіями, депортаціями, голодоморами...

На зламі XX сторіччя ми мали можливість бачити підсумки всеобучу в „школі комунізму“. Їй були притаманні абсолютизація класової боротьби як основи суспільства, жорсткий централізм в організації побудови і діяльності, нетерпіння до опозиції, недооцінка або заперечення реформ, опора на насильство, як головний засіб здійснення необмеженого панування диктатури партії, доведеної Сталіним до крайнього тоталітаризму. Сталінська система була антигуманною й нерациональною. Селянство він повернув до кріпацького стану, запровадив широке застосування примусової праці. Його методи – позаекономічний примус, грубе насилля і обман народу.

Житель с. Серафинців Вороновицького р-ну Вінницької обл. інвалід війни Ремлюга, згадуючи про голод, говорив: „...Якби нам дали землю, так було б краще. Я б обробив землю так, що врожаю вистачило б і мені, й державі. Працювати в колгоспі нема ніякого сенсу...“

Сталінщина, комуністична тоталітарна держава не наблизила суспільство до нормального людського життя.

Соціалізм ніде у світі не розв’язав проблему хліба. Напевне, тому, що в умовах соціалізму вона є нерозв’язною. Однак досвід багатьох країн показує, що цю проблему можна вирішувати лиш там, де є справжня демократія.

Голод у ХХ ст. – наслідок функціонування диктаторських тоталітарних режимів. І це – майже незаперечна закономірність.

Назрілою потребою для дослідників у незалежній Україні є опублікування документів і матеріалів з питань голодоморів, глибоке дослідження цієї жагучої проблеми на архівних джерелах та свідченнях очевидців. Необхідно вивчати документи й матеріали місцевих архівів, збирати й вивчати спогади-свідчення людей, які пережили ці лиха. Потребою є розповідь людям, молоді про трагедію голодів у науково-популярних виданнях для того, щоб подібне ніколи не повторилося.

Нагальним завданням науковців, краєзнавців є дослідження проблеми голодоморів 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр. на регіональному рівні. Необхідно виявляти та вивчати документи місцевих архівів, записувати спогади-свідчення людей, які самі пережили голодоморне лихо чи були свідками голодоморів, на цій основі створювати збірники документів і матеріалів про голоди в селах, селищах, районах, містах, областях України, за можливістю складати поминальні списки жертв голодоморів, видавати книги пам’яті. Історію голодоморів жителям регіонів можуть донести експозиції краєзнавчих музеїв, створені на документальних матеріалах та розповідях земляків. До пошукової краєзнавчої діяльності варто залучати учнівську та студентську молодь, широко громадськість.

Головна мета такої роботи – вшанування пам’яті убієнних голодами, виховання усвідомлення необхідності побудови суспільства для людини, в якому голодоморам не може бути місця.

РЕКОМЕНДАЦІЙНА ЛІТЕРАТУРА

ПЕРШИЙ ГОЛОД В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1921–1923 рр.)

- Арнаутов В. А.* Голод и дети на Украине. – Харьков, 1922.
- Верига Василь.* Конфіскація церковних цінностей в Україні 1922 р., – Нью-Йорк, К., Торонто. – Вид-во ім. Олени Теліги, 1998.
- Герасимович Іван.* Голод в Україні. – Берлін, 1922.
- Год борьбы с голодом 1921–1922 гг.: Итоги деятельности Одес. губ. комитета помощи голодающим. – Одесса, 1922.
- Год борьбы с голодом 1921–1922 гг.: Через делегатов УИ Всеукраинского съезда советов всем трудящимся Украины. Отчет Центр.комис. по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе., – Х., 1922.
- Голод и помощь в УССР: Цифровые данные по материалам Центральной комиссии помощи голодающим при ВУЦИКе на 1-е мая 1922 года., – Х., 1922.
- Голод 1921–1922 років в Україні: Збірник документів і матеріалів (Упоряд. *О. М. Мовчан* та ін.), – К., 1993.
- Голод та Голодомор на Поділлі: 1920–1940 рр.: Збірник документів і матеріалів (Упоряд.: *Подкур Р. Ю., Васильєв В. Ю.* та ін.), – Вінниця: ДП „ДКФ“, 2007.
- Голод: Хроніка, документи і матеріали голоду 1921–1923 рр. на Криворіжжі (Упоряд.: *Мельник О. О.* та ін.), – Кривий Ріг, 2003.
- Голодомори в Україні: Одеська область: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. – Одеса, 2007.
- Голодомори в Україні: Причини, жертви, злочини: Матеріали конференції 5 квітня 2003 р. – Х., 2003.
- Гуревич М. Б.* Голод и сельское хозяйство Украины: Очерк., – Х., 1923.
- Диптан Ірина.* Діти і голод в Україні 1922–1923 рр. // Філософська і соціологічна думка., – 1991., – № 1.
- Итоги борьбы с голодом в 1921–1922 гг.: Сборник статей и очерков., – М., 1922.
- Котляр Юрій.* Канібалізм під час голоду 1921–1923 рр.: історико-психологічний аналіз // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 7. – 2003.
- Кульчицький С. В., Мовчан О. М.* Іноземна допомога під час голоду 1921–1923 рр. // Політика і час. – № 9–10. – 2000.
- Кульчицький С. В., Мовчан О. М.* Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні // Історичні зошити., – К., 1993.
- Мовчан О. М.* Голод 1921–1923 рр.: „генеральна репетиція“ 1933–го // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003.
- Мовчан О. М.* Голод 1921–1922 рр. на Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 1., – 1991.
- Мовчан О. М.* Голод 1921–1922 рр. на Україні // Український історичний журнал., – 1990. – №10, 12.
- Мовчан О. М.* Іноземна допомога голодуючим України в 1921–1923 рр. // Український історичний журнал. – 1990. – № 10.
- О голоде: Сборник статей под ред. проф. *А. В. Палладина.*, – Х., – 1922. Отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе. – Х., 1923.
- Сербин Роман.* Голод 1921–1923 рр. і українська преса в Канаді: Джерела з новітньої історії України., – Київ–Торонто, 1992.

- Сербин Роман.* Протест робітників України проти вивозу збіжжя за кордон під час першого голоду в Україні. 1921–1923 // Український історик., – Торонто., – 1989., – № 4.
- Сергійчук В.* Як нас морили голодом: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. – К., 2003.
- Томенко М. Ф.* Трагічні етюди: Голодомор, геноцид, репресії в Україні (1921–1922, 1932–1933, 1937, 1947, 1949): Документи, факти, архівні матеріали, свідчення очевидців, листи, відгуки на етнічно-психологічну поему народного болю „Трудова книжка матері“: Книга третя: причини. – К., 2003.
- Улянич В. І.* Терор голодом і повстанська боротьба проти геноциду українців у 1921–1933 рр. – К., 2004.
- Хорошун Борис.* Від голоду до голоду: Комуно-радянська продовольча політика в Україні в 20–30-х рр., – К., 1998.
- Шаблій Анатолій.* Профспілки особливого призначення // Пам’ятки України., – 1990., – № 2.
- Шитюк Микола, Горбуров Кирил.* Миколаївщина в голодних 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 роках. – Миколаїв: Вид-во Ірини Гудим, 2007.
- Шульга І. Г.* Гірка правда. Нариси з історії подільського селянства 1920–1932 років. – Вінниця: ВАГ „Вінобл. друкарня“, 1997.

ГОЛОДОМОР – ГЕНОЦИД В УКРАЇНІ (1932–1933 рр.)

- Бевз Г. П.* Українці. – К.: Пед. преса, 2007.
- Белоконь Сергей.* Механізм большевистского насилия. Конспект исследования. – К., 2000.
- Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР: Джерелознавче дослідження. – К., 1999.
- Білокінь С. І.* Терор голодом: Міркування про характер державності в Україні 1920–1930 років / Голодомор 1932–1933 років: основні дійові особи і механізм здійснення: Матеріали Другої Міжнародної наук. конф., Київ, 28 листопада 2003 р. – Київ, 2004.
- Білоус В. І.* Недолю співаю козацького краю. Автобіографічний роман-спогади. – Вінниця: Книга-Вега, 2008.
- Борисенко В. К.* Свіча пам’яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. – К.: СтилоС, 2007.
- Вакулишин Сергій.* Чи був голодомор у Києві? – К., 1997.
- Вакулишин Сергій.* Голодова катастрофа в Києві. – Київ: Геопринт, 2005.
- Васильєв В., Віола Лінн.* Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця: Логос, 1997.
- Великий голод в Україні 1932–1933. – Торонто, 1988.
- Величківський М.* Сільське господарство України і колоніальна політика Росії. – Нью-арк, Нью-Йорк, 1957.
- Веселова О. М.* Міжнародна науково–теоретична конференція „Голод–геноцид 1933 р. в Україні: історико–політологічний аналіз соціально–демографічних та морально–психологічних наслідків“ // Український історичний журнал. – 2000. – № 1.
- Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М.* Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2000.

- Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М.* Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. – Вид. 2–ге, допов. – Київ–Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000.
- Веселова О. М.* До питання створення Асоціації дослідників голодоморів в Україні: передісторія і Установчий з'їзд (1983–1992 рр.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 6. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2002.
- Веселова О. М.* Зміна економічних відносин на селі: колективізація і голодомор початку 30–х років / Нарис історії України ХХ століття. Навчальний посібник. – Київ: Генеза, 2002.
- Веселова О. М.* Пам'ять про жертви голоду–геноциду 1932–1933 років в Україні: смертність й ушанування загиблих // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип.10. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2004.
- Веселова О. М.* Увічнення пам'яті жертв голоду–геноциду / Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – Київ: Наукова думка, 2003.
- Веселова О. М.* Українські збірники документів і матеріалів з питань голодомору / Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – Київ: Наукова думка, 2003.
- Веселова О. М.* Творення геноциду українського народу голодомором 1932–1933 років: призвідці, засоби / Голодомор 1932–1933 років: основні дійові особи і механізм здійснення: Матеріали Другої Міжнародної наук.конф., Київ, 28 листопада 2003 р. – Київ, 2004.
- Веселова О. М.* Геноцид українського народу голодомором 1932–1933 рр.: призвідці та засоби творення // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип.11. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2004.
- Веселова Олександра.* З історії створення і діяльності Асоціації дослідників голодоморів в Україні (АДГУ). – Київ, 2007.
- Веселова О.* Меморіальні знаки та пам'ятники замученим голодом українським селянам // Історичний журнал. – 2007. – № 4.
- Волощук Олександр.* Голод 1932–1933 років в Україні. – Рівне: Азалія, 2003.
- Врятована пам'ять.* Голодомор 1932–33 років на Луганщині: свідчення очквидців. – Т. 1 / Упоряд.: *Ірина Магрицька.* – Луганськ: Промдрук, 2008.
- Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико–правова оцінка. Міжнар. наук.–теорет.конф., Київ, 25 листопада 2000 р.: Матеріали. Редкол.: *В. А. Смолій* та ін. – Київ–Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2003.
- Голод в Україні. Вибрані статті. – Луцьк: ВМА „Терен“, 2006.
- Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. – К. – Інститут історії України НАН України, 1995.
- Голод на Сумщині 1932–1933 рр. – Суми, 1993.
- Голод на Тетіївщині (з перших уст). – Тетіїв, 1995.
- Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. (Упоряд.: *Р. Я. Пиріг* та ін.). – К.: Вид-во політ. літ–ри України, 1990.
- Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищення Москвою українського селянства. – Дніпропетровськ, Мюнхен, 1993.
- Голод 1933 року в Україні (Упоряд. *Ю. Семенко*), Мюнхен. – 1963.
- Голодовка: 1932–1933 роки на Переяславщині: Свідчення. (Упоряд.: *Ю. В. Авраменко, В. М. Гнатюк*). – Переяслав–Хмельницький–Київ–Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000.

- Голодомор на Житомирщині. 1930–1934 роки: Документи і спогади. Збірник. – Житомир: Житомирський вісник, 1993.
- Голод–геноцид 1933 року в Україні: історико–політологічний аналіз соціально–демографічних та морально–психологічних наслідків: Міжнар. науков.–теорет. конф., Київ, 28 листопада 1998 р.: Матеріали / Редкол.: С. Кульчицький (відп.ред.) та ін. – Київ–Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000.
- Голод–геноцид 1932–1933 років на території Миколаївщини: погляди істориків, очевидців, архівні матеріали (до 70–річчя трагедії). – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2003.
- Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / В. М. Литвин (відп. ред.); В. А. Смолій (голова редакційної ради); В. І. Марочко (керівник авторського колективу). – К.: Наукова думка, 2003.
- Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали / (Упоряд. Руслан Пиріг) / Київ: Вид. дім „Києво-Могилянська академія“, 2007.
- Голод 1932–1933 років – найбільша трагедія України: Матеріали науково–практичної конференції / Упоряд. Іванців В. О. – Альманах „Біла Церква“, видавець О. В. Пишонківській, 2003.
- Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: Бібліог.покажч / Упоряд.: Л. М. Бур'ян, І. К. Рікун; Редкол.: О. Ф. Ботушанська, С. В. Кульчицький (відп.ред.), В. Мотика. – Одеса–Львів: Вид-во М. П. Коць, 2001.
- Голод 1932–1933 років на Черкащині. Документи і матеріали / Держархів Черкаської обл.; Авт.–упоряд.: Т. А. Клименко, С. І. Кононенко, С. І. Кривенко. – Черкаси, 2002.
- Голодомор 1932–1933 рр. / Упоряд. Н. Я. Дзюбенко–Мейс. – Київ: Міжнародний Фонд „Україна 3000“, 2003.
- Голодомор в Україні у ХХ столітті: Матеріали Міжнародної наукової конференції „Голодомор в Україні у ХХ столітті“ (Будапешт, 28 вересня 2002 р.). – Будапешт–Ужгород, 2003.
- Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, Київ, 15 листопада 2002 р. – Київ, 2003.
- Голодомори в підрадянській Україні (Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні). – Київ–Львів–Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2003.
- Голодомори в Україні. Причини, жертви, злочинці. Матеріали конференції, 5 квітня 2003 року. – Харків, 2003.
- Голодомор 1932–1933: запорізький вимір. – Запоріжжя: Просвіта, 2008.
- Голодомор 1932–1933 років на Черкащині. Книга пам'яті в документах та спогадах. – Черкаси: Вид. Чабаненка Ю., 2007.
- Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник документів та матеріалів / Авт.–упоряд.: Р. Ю. Поджур, В. Ю. Васильєв, П. М. Кравченко та ін. – Вінниця: ДП „ДКФ“, 2007.
- Голодомори в Україні: геноцид і опір: Матеріали III Міжнар. наук. конф., 10 грудня 2004 р. – Київ, 2005.
- Гришко В. Український „голокоост“, 1933. – Нью-Йорк, Торонто, 1978.
- Гришко Василь. Москва сльозам не вірить. – К.: Юніверс, 2003.
- Гудзенко К. Трагічні голоси. – Кам'янка, 1993.
- Гудима А. Кара без вини. – К.: Урожай, 1993.
- День і вічність Джеймса Мейса. За заг.ред. Л. Івшиної. – Біла Церква: Вид-во „Українська прес–група“, 2005.
- Дяченко Сергій. Жах. Кіноповість про голод 1933 року. – К.: Столиця, 1991.
- За них скажемо (Голод 1932–1933 років на Чернігівщині) / Упоряд. С. Пен'ях. – Чернігів: КП „Вид-во „Чернігівські береги“, 2003.

- Збірник усних свідчень Комісії дослідження голоду в Україні (Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine; англ. мовою). – Вашингтон. – Державне видавництво США, 1990.
- Золоті ворота. – 1993. – Вип. 4.
- Ідло 33–го: словник голодомору / Зібрав і упорядкував *Олекса Різників*. – Одеса: Юридична література, 2003.
- Калініченко В. В.* Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929). – Х., 1991.
- Капустин А., Мотревич В.* Спецпоселенці. – Уральский рабочий. – 1991. – 9 июля.
- Квітковський-Квітка Д.* Репресії в Україні в світлі міжнародної конвенції про злочин геноциду. – Торонто, 1968.
- Колективізація і голод на Україні 1929–1933: Збірник документів і матеріалів. (Упоряд.: *Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна*). – К. – Наукова думка, 1992.
- Колективізація і голод на Україні 1929–1933: Збірник документів і матеріалів. Видання друге, стереотипне (Упоряд.: *Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна*). – К. – Наукова думка. – 1992.
- Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929–1933: Збірник документів і матеріалів. (Упоряд.: *О. П. Єрмак та ін.*). – Полтава, 1997.
- Комуніст. – 1934. – 18 вересня.
- Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. *В. Васильєва, Ю. Шаповала*. – Київ: Генеза, 2001.
- Кому був вигідний голодомор? Статті. – Київ, 2003.
- Конквест Р.* Большой террор. (Пер. с англ.). Т. 1–2. – Рига: Растниекс, 1991.
- Конквест Р.* Жатва скорби. – Лондон, 1988.
- Конквест Р.* Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К.: Либідь, 1993.
- Конквест Р.* Жнива скорботи: Радянська колективізація і терор голодом // Дніпро. – 1990. – № 1.
- Конквест Роберт.* Роздуми над сплюндрованим сторіччям / З англ. пер. *О. Мокровольський*. – К.: Вид-во Соломії Павличко „Основи“, 2003.
- Конквест Роберт.* Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Пер. с англ. *Н. Волошиної, З. Корабліної, В. Новак*; Літ. опрацювання *А. Криштальського*. – Луцьк: ВМА „Герен“, 2007.
- Кононенко К. С.* Україна і Росія: Соціально–економічні підстави української національної ідеї 1917–1960. – Мюнхен, 1965.
- Конончук Тетяна.* 1932–1933 роки в українській прозі (Історична та художня правда). – У кн.: Четвертий Міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Частина 2: ХХ століття. – Міжнародна асоціація українців. – Одеса–Київ–Львів, 1999.
- Кугутяк Микола.* Голодомор 1933–го і Західна Україна (Трагедія Наддніпрянщини на тлі суспільних настроїв західноукраїнської громадськості 20–30–х років). – Івано–Франківськ, 1994.
- Куліш А.* Книга пам'яті українців. – Харків, 2000.
- Куліш Андрій.* – Геноцид: Голодомор 1932–1933. Причини, жертви, злочинці. – Полтава, 2000.
- Кульчицький С. В.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.): Україна крізь віки. Т. 11. – К., 1999.
- Кульчицький С. В.* 1933: трагедія голоду. – К., 1989.
- Кульчицький С. В.* Ціна великого перелому. – К., 1991.

- Кульчицький С. В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996.
- Кульчицький С. В.* Демографічні втрати від голоду 1933 р. в областях УСРР // Зап. іст. фак. ОДУ. – 1997. – Вип.5.
- Кульчицький С.* Масовий терор як метод колективізації селян–власників // Політичний терор і тероризм в Україні. Історичні нариси. – Київ, 2002.
- Кульчицький Станіслав.* Демографічні наслідки голоду–геноциду 1933 р. в Україні // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип.7. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2003.
- Кульчицький С. В.* Демографічні наслідки голодомору 1933 р. в Україні; *Сфіменко Геннадій.* Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2003.
- Кульчицький С. В.* Проблеми колективізації сільського господарства в сталінській „революції зверху“ // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 12. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2004.
- Кульчицький С. В.* Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. (укр., рос. мовами);
- Кульчицький С. В.* Голодомор–33: сталінський задум та його виконання // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип.15. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2006.
- Кульчицький С. В.* Голод–геноцид 1932–1933 рр. в Україні. Матеріали до навчального курсу. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2006.
- Кульчицький С. В.* Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: труднощі усвідомлення. – Київ: Наш час, 2007.
- Кульчицький Станіслав.* Почему он нас уничтожил? Сталин и украинский Голодомор. – Киев: ЗАО „Украинская пресс–группа“, 2007.
- Кульчицький Станіслав.* Украинский голодомор 1932–1933 гг.: интерпретация фактов. – К.: Інститут истории Украины НАН Украины, 2008.
- Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П.* Становище дітей на Україні у 1931–1933 рр. (Документальна розповідь). – К., 1989.
- Листи з Харкова: Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів: 1932–1933 роки / Упоряд. *Андреа Граціозі.* – Харків. – Фоліо, 2007.
- Лук'яненко Л.* Нюрнберг–2. – Київ: Нора-принт, 2001.
- Лук'яненко Левко.* Національна ідея і національна воля. – Київ, 2003.
- Лук'яненко Л.* Незнищенність. – Київ: Дюкор, 2003.
- Лук'яненко Л.* У листопадові жалобні дні / Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу: Матеріали Всеукр.наук.конф., Київ, 15 листопада 2002 р. – Київ, 2003.
- Лук'яненко Л.* Злочинна суть КПРС–КПУ. Нюрнберг–2. – Київ, 2005.
- Лук'яненко Левко.* Народження нової ери. – Київ: Нора-Друк, 2007.
- Максудов С.* Демографічні втрати населення України в 1927–1938 роках // Сучасність (Мюнхен). – 1983. – № 10.
- Марочко В.* Бодай те лихо не верталось // Сучасність. – 1993. – № 2.
- Марочко В.* Голодомор: біль і жах нашого народу. – Культура і життя. – 1990. – 23 вересня.
- Марочко В.* Голодомор: причини і наслідки. – Освіта. Спецвипуск–підручник. – 1990. – № 1,2 (Липень).
- Марочко В. І.* Голод на Україні (1931–1933 рр.): причини та наслідки // Проблеми історії України: судження, пошуки. Вип. 1. – К., 1991.

- Марочко В. І.* Про діяльність Міжнародної комісії для розслідування голоду в Україні 1932–1933 рр. – Український історичний журнал. – 1993. – № 10.
- Марочко В. І.* 1932–1933 рр.: Голодомор в Україні: причини і наслідки: конспект лекцій / Інститут системат. досліджень освіти, Інститут історії України АН України. – Київ, 1994.
- Марочко В. І.* Голод у національних районах України // Євр. вісн. – 1998. – № 15–16.
- Марочко В. І.* Геноцид в українському селі 1932–1933 років: історико–політологічний аспект / Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу: Матеріали Всеукр. наук. конф., Київ, 15 листопада 2002 р. – Київ, 2003.
- Марочко В.* „3 найкращими побажаннями...“. Зустріч з Робертом Конквестом у Стенфордському університеті // День. – 2006. – 17 червня.
- Марочко В.* Уклад життя селянина–фермера: Методологія дослідження // Український селянин. Збірник наукових праць. За загред. А. Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2006. – Вип. 10.
- Марочко Василь.* Зачарований Десно. Історичний портрет Олександра Довженка. – К.: Видавничий дім „Києво-Могилянська академія“, 2006.
- Марочко Василь.* Голодомор 1932–1933 рр. – Київ, 2007.
- Марочко Василь.* Творці голодомору 1932–1933 рр. – Київ, 2008.
- Марочко Василь, Хілліг Гьотц.* Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). – К.: Науковий світ, 2003.
- Марочко В. І., Шаталіна Є. П.* Голод на Україні (1931–1933 рр.) // Український історичний журнал. – 1989. – № 7–11; 1990. – № 1.
- Марченко Леонід.* Плугатарі етапом йдуть (Розкуркулєння українського села по матеріалах Херсонщини). – Херсон: Просвіта, 1995.
- Матеріали ІV Міжнар. наук. конф., Київ, 25 листопада 2005 р. – Київ, 2006.
- Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет 1990 г. – К., 1992.
- Мейс Дж.* Висновки та перспективи дослідження голодомору 1933 року // Сучасність. – 1993. – № 4.
- Мейс Дж.* Зачаровані кола ідола, або Про тоталітаризм і геноцид в історії України. – Літературна Україна. – 1994. – 31 березня.
- Мейс Дж.* Земля на крові. – День. – 1998. – 14 листопада.
- Мейс Дж.* Політичні причини голодомору в Україні, 1932–1933 рр. // Український історичний журнал. – 1995. – № 1.
- Мейс Дж.* Соціально–генетична спадщина геноциду і тоталітаризму в Україні та шляхи її подолання. У кн.: Політологія, Етнологія, Соціологія. Доповіді та повідомлення ІІІ Міжнародного конгресу українців. – Х., 1996.
- Мейс Дж.* Український голодомор–геноцид у ХХ ст.: Критичні есе й свідчення очевидців. – Нью-Йорк і Лондон. – Гарлянд, 1995.
- Мейс Дж.* Висновки Міжнародної комісії з розслідування голоду в Україні / Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К.: Наукова думка, 2003.
- Мейс Дж.* Відзначення українською діаспорою 50–річчя голодомору / Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – Київ, Наукова думка, 2003.
- Мейс Дж.* Голокост починався в Україні. – День. – 2000. – 29 січня.
- Мейс Дж.* Діяльність Комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні / Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. – К.: Наукова думка, 2003.
- Мейс Дж.* Комунізм у посткомуністичний період. – Політична думка. – 1997. – № 4.
- Мейс Дж.* Між двома світами. – День. – 1999. – 27 березня.
- Мейс Дж.* Політика голодомору / Голод–геноцид 1933 року в Україні: історико–політологічний аналіз соціально–демографічних та морально–психологічних наслідків:

- Міжнар. наук.–теорет.конф., Київ, 28 листопада 1998 р.: Матеріали. – Київ–Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000.
- Мейс Дж.* Обжинки смерти. – Літературна Україна. – 2000. – 29 червня.
- Мейс Дж.* Право на діяльність та діяльність права // УНІАН–Політика: огляди, коментарі, прогнози. – 1994, жовтень 18–24.
- Мейс Дж.* Проти течії, або Про реформи й віртуальну економіку. – День. – 2000.
- Мейс Дж.* Радянський голодомор в Україні, Геноцид у двадцятому столітті: критичні есе та свідчення очевидців. – Гарляндська довідкова бібліотека суспільних наук, т. 772, Нью-Йорк/Лондон, 1995.
- Мейс Дж.* Соціально–генетична спадщина геноциду і тоталітаризму в Україні та шляхи її подолання. – У кн.: Політологія, Етнологія, Соціологія. Доповіді та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. – Харків, 1996.
- Мейс Дж.* Спадщина голодомору: Україна як постгеноцидне суспільство // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 8. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2003.
- Мейс Дж.* Тяглість інерції або комунізм і посткомунізм в Україні. – Сучасність. – 1997. – № 7–8.
- Мейс Дж.* Український геноцид, міф чи правда? // Енциклопедія геноциду. – Ізраїль Чарни. – АВС Кліо, Санта–Барбара–Денвер–Оксфорд, 2000.
- Мейс Дж.* Український геноцид, міф чи правда? // Енциклопедія геноциду. – Ізраїль Чарни. – АВС Кліо, Санта–Барбара–Денвер–Оксфорд, 2000.
- Мейс Дж.* Український геноцид – міф чи правда? Канадсько–американська славістика. Спецвипуск: Голодомор: Український геноцид 1932–1933. – 2003.
- Мейс Дж.* Україна як постгеноцидна держава, або: Як успадкувані від СРСР структури блокують будь–які реальні реформи // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 7: Спеціальний. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2003.
- Мейс Дж.* Факти і цінності: інтелектуальне дослідження / Піонери досліджень геноциду Семюел Тоттен і Стівен Леонард Джексон. – Транзакшен публішерс, Нью-Брунсвік–Лондон, 2002.
- Мейс Джеймс.* Комунізм і дилеми національного визволення: національний комунізм у Радянській Україні (1918–1933 рр.). – Гарвард і Кембридж, Массачусетс, США, 1983.
- Ми звинувачуємо! Голодомор 1932–1933 років – геноцид українського народу. – Київ: Український інститут національної пам'яті, 2007.
- Миколаївщина: колективізація сільського господарства і голод (1929–1933). Документи і матеріали. – Миколаїв: Вид-во „Тетра“, 2000.
- Минуле України: відновлені сторінки. – К., 1991.
- Мицик Вадим.* Винародовлення триває // „За українську Україну“. – 2006. – № 45, 27 листопада.
- Мицик Ярина.* Голод у Вишнополі. – Тальне: Тальнівський музей історії хліборобства. Районна організація Всеукраїнської асоціації дослідників „Голод–геноцид 1932–1933“, 1993.
- Мищенко О.* Безкровна війна. – К., 1993.
- Мороз В.* Голод 33 року й українізація // Сучасність. – 1983. – № 10.
- Морозюк Федір.* Голодний трудовень. – Херсон, 1998.
- Моцний А.* Страшна правда голодомору (спогади про голодомор 1932–1933 років): Худож.–автобіогр.повідь. – Львів: Вид-во М. П. Коць, 2000.
- Найбільший злочин імперії: Матеріали науково–практичної конференції. „Слобожанщина. Голодомор 1932–1933 років“. – К., 1993.

- Найбільший злочин Кремля. Збірник (Упоряд. *М. Вербицький*). – Лондон, 1951.
- Нанів П.* Лозинова труна: Біограф.–худож.повість. – Київ–Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2003.
- Народна трагедія. Документи і матеріали про голод 1932–1933 років на Дніпропетровщині. – Дніпропетровськ, 1993.
- Неживий Олександр.* Голодомори в Україні у ХХ столітті. Навчальний посібник. – Київ, 2007.
- Не підлягає забуттю. Голодомор–геноцид українського народу 1932–1933 рр. Публіцистика. Проза. Поезії. – Дніпропетровськ: „Пороги“, 2007.
- Нікольський В. М., Троян М. П., Зайченко І. М.* та ін. Гірка пам'ять. Голодомор 1932–1933 рр. на Донеччині – історичні дослідження, свідчення, спогади, документи. – Донецьке Вид-во СПД „Бледнов“ / Упоряд. *Бледнов С. Ф.*, 2008.
- Ні могили, ні хресного знаку: Голодомори 1932–1933 і 1946–1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини: Документи і матеріали. Свідчення / Упоряд. *Микола Булда.* – Чорнухи–Київ: Інститут історії України НАН України, 2004.
- Осьмачка Т.* План до двору. – Торонто, 1951.
- Осокина Е. А.* За зеркальной дверью торгсина // Отечественная история. – 1995. – № 2. Пам'ять народу неубієнна: Голодомор на Чернігівщині 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик / Автор передм. *Т. П. Демченко.* Упоряд.: *І. Я. Каганова, Л. В. Студьонова.* – Чернігів: КП „Вид-во „Чернігівські береги“, 2005.
- Пам'ять народу неубієнна: „Це твій, Ясю, дід“: Старше покоління розповідає молоді про голод 1932–1933 рр. – Чернігів–Ніжин: ТОВ Вид-во „Аспект–Поліграф“, 2005.
- Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців (свідчення про голод 1932–1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. *Демченко Т. П., Легецька Л. О.* – Чернігів: Чернігівські береги, 2003.
- Парламентські слухання щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років 12 лютого 2003 р. – Київ, 2003.
- Половецький П.* Геєнна Огненна та інші документальні праці до „Книги буття“ Українського народу. – Київ–Харків: Наша Батьківщина, 2002.
- Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. Кн. перша–друга. (Упоряд. *П. Яцук*). – Київ–Нью-Йорк. – Вид-во М. П. Коць, 1999.
- Правобережний Ф. (Пігідо Ф.)*. 8,000,000: 1933–й рік на Україні. – Вінніпег, 1951.
- Репорт Конгресові США Комісії дослідження голоду в Україні (Report to Congress of the Commission on the Ukraine Famine; англ. мовою). – Вашингтон. – Державне видавництво США, 1990.
- Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К.: Стило, 2007.
- Рудий Василь.* Тричі розп'ята Тиврівщина. – Вінниця: Нова книга, 2005.
- Рудницька М.* Боротьба за правду про великий голод. – Свобода. – 1958. – №№ 134–152.
- Сакевич Даллас Євгенія.* ...Не вмирає душа наша. Доля сироти з українського голодомору / Переклад *Василя Романовського.* – Київ: Просвіта, 2003.
- Самійленко Іван.* Соціо–політичне тло голодового геноциду в Україні (Комунізм – смертельний ворог села). Історичний нарис. – К.: Просвіта, 1998.
- Самчук Улас.* Марія. Хроніка одного життя. Роман / *Барка Василь.* Жовтий князь. Роман. – К. – Український центр духовної культури, 1997.
- Сергійчук Володимир.* Як нас морили голодом. Вид. 2–е, доповнене. – Київ: Українська Видавнича Спілка, 2003.
- Соловей Д.* Голгота України. Московсько–окупаційний терор в УРСР між першою й другою світовою війною. – Вінніпег, 1954.

- Солоненко Микола.* Виконуючи заповіді моїх мордованих голодомором земляків. – Х.: Просвіта, 1999.
- Старів Семен.* Страта голодом. – К.: „Українознавство“, 1997.
- Степовий Ю.* Сміх крізь сльози. Повісті. – Чикаго, 1955.
- Столиця відчаю: Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців: Свідчення, коментарі / Упоряд. *Т. В. Поліщук.* – Харків–Нью-Йорк–Львів. – Видання часопису „Березіль“. Вид-во М. П. Коць, 2006.
- Так хто ж здійснив геноцид українців? – Київ, 2006.
- Ткаченко Борис.* Під чорним тавром: Історична розвідка про геноцид на Україні і, зокрема, на Лебединщині в 1932–1933 роках, скріплена найвищим суддею – людською пам'яттю / Документи, факти, спогади. – Лебедин: ВВ „Білий лебідь“ редакції газети „ЖЛ“, 1994.
- Три голодомори в Україні в ХХ ст.: погляд із сьогодення / Матеріали міжнародної наукової конференції. – Київ: Українська Видавнича Спілка, 2003.
- 33-й: ГОЛОД: Народна книга – Меморіал. (Упоряд.: *Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк*). К., 1991.
- Український голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. *Юрій Мицик.* – Київ: Вид. дім „КМ Академія“, 2003.
- Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив: У 3 т. – Т. 2 / За ред. *Ю. Мицика.* – Київ: Вид. дім „Києво-Могилянська академія“, 2003. Т. 2. – 2004.
- Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив: (У 10 т.) / За ред. *Ю. Мицика.* – Київ: Вид. дім „Києво-Могилянська академія“, 2006. Т. 3. Упоряд. *Ю. Мицик, Л. Іванникова.* – 2006.
- Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив. Т. 4. – Київ: Вид. дім „Києво-Могилянська академія“, 2007.
- Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія“, 2008. – Т. 5 / Упоряд.: *Ю. Мицик, І. Винницька.* – 2008.
- Український хліб на експорт: 1932–1933. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2006.
- Упокорення голодом. Збірник документів. (Упоряд. *Марина Мухіна*). – К., 1993.
- Хандрос Б.* Смертні листи. Документальна повість. – К., 1993.
- Цаплин В. В.* Статистика жертв сталинізму в 30–е годы // Вопросы истории. – 1989. – № 4.
- Чорні жнива: Голод 1932–1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини (Документи, спогади, списки померлих). (Упоряд. *Т. Поліщук*) – Київ–Харків–Нью-Йорк–Філадельфія: Вид-во М. П. Коць, 1997.
- Чуб Д.* Відлуння великого голоду в спогадах очевидців і в українській літературі. – Торонто, 1984.
- Шаталіна Є. П.* Селянські виселки під час колективізації в Україні (1928–1932 рр.). – Київ, 1997.
- Шевченко Віктор.* Лихої долі жахливий жарт (Бувальщина). – Дніпропетровськ. – „Пороги“, 1998.
- Шкварчук В.* Из-под грифа „Совершенно секретно“. – Голодомор 1932–1933 годов на Черниговщине. – Чернигов, 1999.
- Шульга І. І.* Голод на Поділлі. – Вінниця. – „Континент–Прим“, 1993.
- Шульгин О.* Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. – Париж, 1934.
- Яцук Петро.* Лірник. – К., 1996.

ПОВОЄННИЙ РАДЯНСЬКИЙ ГОЛОДОМОР (1946–1947 рр.)

- Авторханов А.* Империя Кремля. Новый тип колониализма. – Вильнюс, 1990.
- Білас І. Г.* Голокост на Україні в 1946–1947 рр. – Науковий збірник Українського Вільного університету. Ювілейне видання з приводу 70-ліття УВУ. – Мюнхен, 1992.
- Білас І. Г.* Репресивно–каральна система в Україні, 1917–1957: Суспільно–політичний та історико–правовий аналіз. – У 2-х кн. – Кн. 1–2. – К., 1994.
- Веселова О. М.* Геноцид голодомором 1946–1947 рр. в Україні // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 7. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2003.
- Веселова О. М.* Голод 1946–1947 рр.: причини і наслідки / Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. Т. 2. – Київ: Наукова думка, 2006.
- Веселова О. М.* Голод 1946–1947 рр. в Україні / Нарис історії України ХХ ст. Навчальний посібник. – Київ: Генеза, 2002.
- Веселова О. М.* Голод в Україні 1946–1947 років як віддзеркалення репресивної політики тоталітарної держави / Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки. Матеріали міжнародної наукової конференції (15–16 вересня 1994 р.). – Інститут історії України НАН України, 1998.
- Веселова О. М.* Голод 1946–1947 рр. як складова соціально–економічного становища в Наддніпрянщині у контексті зв'язків з країнами Центральної й Східної Європи / Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: 36 наук. праць / Ред. кол. С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр.ун-ту, 2006. Вип. 4.
- Веселова О. М.* Голод в Україні 1946–1947 років / Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. – К., 1995.
- Веселова О. М.* Голод в Україні 1946–1947 років як віддзеркалення репресивної політики тоталітарної держави / Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки. Матеріали міжнародної наукової конференції (15–16 вересня 1994 р.). – Інститут історії України НАН України, 1998.
- Веселова О. М.* Голод 1946–1947 років в Україні / Історичне краєзнавство і культура (Наукові доповіді та повідомлення). В 2-х ч. Ч.2. – Київ – Харків. – „Рідний край“, 1997.
- Веселова О. М.* Голод 1947 р. в Україні / Український альманах. – Варшава, 1997.
- Веселова О. М.* Післявоєнна трагедія: Голод 1946–1947 рр. в Україні // Український історичний журнал. – 2006. – №6.
- Веселова О. М.* Післявоєнний голодомор (1946–1947 рр.) / Веселова О., Марочко В., Мовчан О. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. Вид. 2-ге, доповн. – Київ–Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000.
- Веселова О. М.* Післявоєнний (1946–1947 рр.) голод на Кіровоградщині / Наддніпрянський історико–краєзнавчий збірник. Вип.1. Матеріали Першої міжрегіональної історико–краєзнавчої конференції (8–9 жовтня 1998 р. м. Дніпропетровськ). – Вид-во ДДУ, 1998.
- Веселова О. М.* Побратимство: допомога населенню західних областей голодуючим східних регіонів України в 1946–1947 // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип.8. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2003.

- Веселова О. М.* Подібність та відмінність голодоморів в Україні 1932–1933 і 1946–1947 років / Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу: Матеріали Всеукр.наук.конф., Київ, 15 листопада 2002 р. – Київ, 2003.
- Веселова О. М.* Приховування тоталітарною системою однієї з болючих проблем післявоєнної історії України – трагедії голоду 1946–1947 рр. – У кн.: Другий Міжнародний конгрес українців. Львів, 22–28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія. Частина II. – Львів, 1994.
- Веселова О. М.* Спасіння голодуючих зі східних регіонів у Західній Україні (1946–1947 рр.) // Український селянин. Збірник наукових праць. За заг.ред. *А. Г. Морозова*. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2006. Вип.10.
- Веселова О. М.* Сумщина в голодні 1946–1947 роки / Історія України, маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Випуск 7. – К.: Рідний край, 1999.
- Веселова О. М.* Тема голодоморів у туристсько-екскурсійній діяльності в умовах незалежної України / Всеукраїнська науково-практична конференція „Туризм і завдання національно-культурного відродження України (12–14 травня 1992 р.)“. – Київ–Черкаси, 1992.
- Веселова О. М.* Тоталітарна держава СРСР – призвідець голоду 1946–1947 рр. в Україні / Третій Міжнародний конгрес українців 26–29 серпня 1996 р. Історія. – Харків, 1996.
- Веселова О. М.* Третій радянський голод в Україні (1946–1947 рр.) / Україна ХХ ст.: минуле і сьогодення. Збірник наукових статей. – Київ–Донецьк, 1995.
- Веселова О. М.* Українське село під час голоду 1946–1947 років // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 5. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2001.
- Веселова О. М.* Українське село під час голоду 1946–1947 рр. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 15. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2006.
- Веселова О. М.* Українське суспільство під пресом тоталітарної ідеології / Четвертий Міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді і повідомлення. Історія. Частина 2: ХХ століття. – Одеса–Київ–Львів, 1999.
- Веселова О. М.* Упокорити голодом прагнув сталінський режим волелюбний український народ. – Голос України. – 1999. – 27 листопада.
- Веселова О. М.* Хрущов і голод в Україні 1946–1947 рр. / М. С. Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М. С. Хрущова. – К., 1995.
- Винокурова Ф. А., Подкур Р. Ю.* Голод 1932–33, 1946–47. Вінницька область. Документи і матеріали. – Вінниця. – Алтекс – У ЛТД, 1998.
- Воля Олесь.* МОР. Книга буття України. – Київ: Вид-во „Кобза“, 2002.
- Воронов І. О., Пилявець Ю. Г.* Голод 1946–1947 рр. – К., 1991.
- Гаврилов Володимир.* Лантухи вкрадених вір і надій. – Чернівці, 1998.
- Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 27 травня 1997 р. Матеріали. – Київ–Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1998.
- Голод 1946–1947 років на Полтавщині (до п'ятдесятиріччя трагедії). – Матеріали і документи. (Упоряд.: *О. П. Єрмак* та ін.). – Полтава, 1996.
- Голод 1946–1947 років на території Миколаївщини (до п'ятдесятиріччя трагедії): Матеріали і документи. – Миколаїв, 1997.
- Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали (Упоряд.: *О. М. Веселова* та ін. – Київ – Нью Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1996.

- Голодомори в підрадянській Україні (*Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні*). Редколегія: *Веселова О. М.* та ін.. – Київ–Львів–Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2003.
- Заднепровский А. И.* Жертвы голода 1946–1947 гг. в Донбассе / *Летопись Донбасса*. Краеведческий сборник. Вып. 1. – Донецк, 1992.
- Задніпровський О. І.* Голод в історії України: короткий нарис (X – XX ст.). – Донецький держ. ун-т, 1999.
- Задніпровський Олександр.* Хроніка голоду 1946–1947 років в Донбасі. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2007.
- Зима В. Ф.* Голод в СССР 1946–1947 годов: происхождение и последствия. – М., 1996.
- Лук'яненко Л.* Не дам загинуть Україні. – Київ: Видав.-культурол. центр „Софія“, 1994.
- Маковійчук І. М., Пиливець Ю. Г.* Голод на Україні у 1946–1947 роках // *Український історичний журнал*. – 1990. – № 8.
- Маковійчук І. М., Пиливець Ю. Г.* Голод 1946–1947 рр. в Україні / *Сторінки історії України XX століття*. – Посібник для вчителя. – К., 1992.
- Мемуари Никиты Сергеевича Хрущева // *Вопросы истории*. – 1991. – № 11.
- Національне примирення чи конфронтація: Збірник документів / (Відп.ред. *С. В. Кульчицький*, упоряд. *О. М. Веселова*). – Київ: Інститут історії України НАН України, 1999.
- Нікілев О. Ф.* Дніпропетровщина 1946–1947 рр.: голод на селі / *Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник*. Вип. 1. Матеріали Першої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції (8–9 жовтня 1998 р., м. Дніпропетровськ). – Дніпропетровськ. – Вид-во ДДУ, 1998.
- Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні. Матеріали наукової конференції (Чернівці, 24 вересня 1993 р.). – Чернівці: Рута, 1994.
- Пахаренко Василь.* Віті єдиного древа: Україна Східна і Західна в апокаліпсисі XX століття. – Черкаси: Брама–Україна, 2005.
- Пахаренко В.* Третій людомор. – Літературна Україна. – 1991. – 17 жовтня.
- Рубльов О. С., Черненко Ю. А.* Згадка про сумні роковини. – К., 1990.
- Свідчення про голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. на Чернігівщині / Упоряд.: *Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова*. – Чернігів: РВК „Деснянська правда“, 2006.
- Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Випуск 13: Спеціальний: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків (З приводу 60-річчя трагедії). Матеріали „круглого столу“ (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня 2007 р.) / Упоряд. *В. П. Швидкий*; наукова редакція *О. М. Веселової* та *В. П. Швидкого*. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008.
- Хандрос Б.* Голодомор–47 // *Україна*. – 1992. – № 24, 25.
- Чорна книга України. Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе. (Упоряд. *Ф. Зубанич*). – Київ, 1998.
- Шульга І. Г.* Людомор на Поділлі. – Київ, 1993.